

Leenhof 1, Heerlen

Oostenrijkse noodwoningen, Den Helder

Twee-onder-een-kapvilla's, Amsterdam

Zakboek

Agnetapark II, Delft

De Grifioen, Middelburg

Oog in Al, Utrecht

voor de

Pompenburg, Rotterdam

Winkels met bovenwoningen, Amsterdam

Autopon, Amsterdam

woonom- geving

Sterflats, Delft

Gouden Leeuw, Amsterdam-Zuidoost

Willemsparkflat, Den Haag

Mathenesserhof, Rotterdam

Linnaeushof, Amsterdam

Mariaplaats, Utrecht

Kremlin en St. Jorisplein, Gorinchem

Veersche Poort, Middelburg

Parkflat Marlot, Den Haag

Kerckebosch, Zeist

De Wijngaard, Oirsbeek

Wolveschans, Leek

Willemijn Wilms Floet
Esther Gramsbergen

Het Breed, Amsterdam

Sloterhof, Amsterdam

't Hooft, Eindhoven

Zakboek voor de woonom- geving

Willemijn Wilms Floet
Esther Gramsbergen

Uitgeverij 010, Rotterdam 2001

Voorwoord	7
Inleiding	9
Villawijken	15
Leenhof 1, Heerlen	16
Oostenrijkse noodwoningen, Den Helder	32
Twee-onder-een-kapvilla's, Amsterdam	50
Kengetallen villawijken	68
Tuinsteden	71
Agnetapark II, Delft	72
De Griffioen, Middelburg	96
Oog in Al, Utrecht	110
Kengetallen tuinsteden	126
Stedelijke woongebouwen	129
Pompenburg, Rotterdam	130
Winkels met bovenwoningen, Amsterdam	148
Autopon, Amsterdam	168
Kengetallen stedelijke woongebouwen	186
Vrijstaande woongebouwen	189
Sterflats, Delft	190
Gouden Leeuw en Groenhoven, Amsterdam-Zuidoost	204
Willemsparkflat, Den Haag	220
Kengetallen vrijstaande woongebouwen	232
Stedelijke hoven	235
Mathenesserhof, Rotterdam	236
Linnaeushof, Amsterdam	250
Mariaplaats, Utrecht	272
Kengetallen stedelijke hoven	290
Vrijstaande hoven	293
Kremlin en St. Jorisplein, Gorinchem	294
Veersche Poort, Middelburg	314
Parkflat Marlot, Den Haag	332
Kengetallen vrijstaande hoven	348

Landschappelijk wonen	351
Kerckebosch, Zeist	352
De Wijngaard, Oirsbeek	370
Wolveschans, Leek	386
Kengetallen landschappelijk wonen	402
 Ensembles	 405
Het Breed, Amsterdam	406
Sloterhof, Amsterdam	420
't Hooi, Eindhoven	442
Kengetallen ensembles	464
 Woonomgevingen	 467

STAWON, de Stichting Architecten Onderzoek Wonen en Woonomgeving, richt zich primair op het doen van onderzoek naar de relatie tussen de woonarchitectuur en de kwaliteit van de omgeving.

Toen wij nadachten over onze bijdrage aan het eeuwfeest van de Woningwet leek het ons dan ook de moeite waard om de woonarchitectuurproductie die onder het regime van de Woningwet gebouwd is in kaart te brengen vanuit de optiek van de woonomgeving. Zou het niet interessant zijn om bestaande woonensembles te ontleden in die kenmerken, waar we ook nu nog inspiratie uit kunnen putten? Dat het ons daarbij niet ging om het simpelweg kopiëren van een paar uiterlijke kenmerken, moge duidelijk zijn.

De afgelopen honderd jaar is veel ervaring opgedaan in de woningbouw. De Woningwet heeft daarin een belangrijke rol gespeeld en wat ons betreft moet ook de nieuwe Woonwet weer een stimulerende rol spelen. Een goede Woonwet die niet beperkt, maar een minimum formuleert en die opdrachtgevers en architecten stimuleert tot het maken van steeds hogere kwaliteit.

Op onze manier wilden wij die kwaliteit stimuleren met een praktisch 'Zakboek voor de woonomgeving'. Geen 'zwaar' allesomvattend overzichtswerk, maar een gebruiksboekje. Een boekje dat niet thuishoort in de kast of op de 'coffeetable' maar dat beduimd zal worden omdat je het altijd bij je draagt. Een boekje dat naast je in de ontwerphoek ligt en dat je gebruikt tijdens vergaderingen, om te laten inzien, om te inspireren, om kwaliteiten te vergelijken. Een boekje dat wat ons betreft navolging verdient met nieuwe omgevingen, die we nu nog niet kennen maar die wel passen in de beroemde Nederlandse massawoningbouwtraditie.

Wij vonden in Willemijn Wilms Floet en Esther Gramsbergen van de Technische Universiteit Delft twee onderzoekers die bereid waren zeer gedegen documenterend onderzoek te doen, zonder ons ogenschijnlijk simpele doel uit het oog te verliezen.

Namens het dagelijks bestuur van STAWON,
Tako Postma en Leon Thier

november 2001

Inleiding

Dit zakboek voor de woonomgeving is ontstaan naar aanleiding van de wens van de STAWON om het jubileum van honderd jaar Woningwet te vieren door middel van een leerzame publicatie. Het doel was een reeks succesvolle woningbouwprojecten te selecteren en uitgebreid te documenteren, met name projecten waarin woningen voorbeeldig in samenhang met de directe omgeving zijn ontworpen. Omdat de meest bekende woningbouwprojecten al ruimschoots in andere manifestaties en in de literatuur terug te vinden zijn, is ervoor gekozen op zoek te gaan naar minder bekende twintigste-eeuwse Nederlandse projecten.

Het object van onderzoek is de 'woonomgeving', de wijze waarop een aantal woningen is samengevoegd tot een groter geheel: een groot woongebouw, een straat, een buurt of een wijk. De manieren waarop de woningen in relatie staan tot de buitenruimte, de wijk, de straat, de tuin of het balkon, de gemeenschappelijke voorzieningen en de verkeersafwikkeling van de wijk zijn belangrijke thema's die in hoge mate het karakter en de kwaliteit van een woonomgeving bepalen.

Perspectief

De trend waarbij de bouw van woningen wordt 'geïndividualiseerd' betekent aan het begin van deze eeuw een belangrijke cultuuromslag. Individueel opdrachtgeverschap veronderstelt een andere aanpak om woningen deel uit te laten maken van een samenhangende, gedefinieerde woonomgeving dan volgens de methoden van de twintigste-eeuwse Nederlandse woningbouwtraditie. Deze studie is niet bedoeld als een feestelijke begrafenis van deze wereldberoemde massawoningbouwtraditie, maar wil sterke kanten tonen. Het is een pleidooi om de samenhang tussen verschillende schaalniveaus van stedenbouw tot architectuur niet uit het oog te verliezen. Wanneer je – zoals in Nederland – individuele huizen moet bouwen op beperkte grondoppervlakten blijven heel basale ontwerp vragen die de twintigste-eeuwse woningbouw architecten zich stelden nog steeds essentieel: hoe creëer je een goede bezonning, privacy voor huis en tuin, en wat is de hoedanigheid en bruikbaarheid van de openbare ruimte? Het gaat dan bijvoorbeeld om de vormgeving van erfgronden, de plaats van de voordeur, ramen met uitzicht op en inkijk vanaf de straat, de parkeeroplossing

en autovrije groene ruimten om te spelen. De hier gedocumenteerde woningbouwprojecten uit de twintigste eeuw bieden voor het beantwoorden van deze vragen een bron van kennis en vakmanschap.

Selectie

De selectie van woningbouwprojecten is gemaakt op basis van twee criteria. Als eerste zijn verschillende categorieën woonomgevingen gedefinieerd; voor elk van deze woonomgevingen zijn vervolgens drie projecten geselecteerd in verschillende financieringscategorieën.

Wat betreft de woonomgevingen is gekozen voor categorieën die ons insziens de hele breedte van het veld van twintigste-eeuwse woonomgevingen in kaart brengen: villawijken, tuinsteden, stedelijke woongebouwen, vrijstaande woongebouwen, stedelijke hoven, vrijstaande hoven, landschappelijk wonen en ensembles. De eerste twee categorieën spreken voor zich. Onder 'vrijstaande woongebouwen' vallen hoogbouwprojecten in het groen. Deze categorie onderscheidt zich van 'stedelijke woongebouwen', die zich (in hoog- of middelhoogbouw) voegen in een bestaande stedelijke context. Een vergelijkbaar onderscheid is aangebracht in de categorie 'hoven'. Bij de 'vrijstaande hoven' ligt de nadruk niet alleen op het interieur van de hof maar ook op het exterieur van het hele complex. De 'stedelijke hoven' liggen verborgen en presenteren zich nauwelijks aan de buitenwereld. In de categorie 'landschappelijk wonen' is gezocht naar woningbouwprojecten die rechtstreeks in relatie staan met de natuur. Tenslotte komen in de categorie 'ensembles' verschillende bebouwingsvormen bij elkaar in grotere stedenbouwkundige ontwerpen.

Elke categorie is in dit boek vertegenwoordigd met drie plannen die elk op een andere wijze zijn gefinancierd: een uit de sociale sector (woningwet), een uit de gesubsidieerde sector (middenstand) en een plan uit de vrije sector. Hiervoor is gekozen omdat de toekomst van de volkshuisvesting in handen ligt van particuliere ontwikkelaars en geprivatiseerde woningbouwverenigingen. De overheid als grootste opdrachtgever van twintigste-eeuwse woningbouw trekt zich immers nu terug. Om te achterhalen in hoeverre en waarom woningbouwprojecten succesvol genoemd kunnen worden is de architectonische en stedenbouwkundige opzet van de projecten onderzocht. Verder is gekeken naar de totstandkoming, welke wijzigingen er in de loop der tijd hebben plaatsgevonden,

hoe ze er op de dag van vandaag en morgen bijstaan en wat de waardeontwikkeling is geweest. Daarbij komen de rol van de opdrachtgever, de architect, de exploitant en de beheerder aan de orde.

De verschillende plannen zijn zo gekozen dat ze de mogelijkheden van een bepaalde woonomgeving voorbeeldig illustreren en onderling goed vergelijkbaar zijn. De voorkeur is steeds uitgegaan naar projecten met een heldere visie op huisvesting of wooncultuur, de sociaal-culturele dimensie van het wonen. De geselecteerde projecten zijn goede antwoorden op vragen waarvoor de ontwerpers zich in de afgelopen eeuw gesteld zagen: hoe ontwerp je massawoningbouw, wat veranderde de opkomst van het autoverkeer en wat is de identiteit van nieuwe woonwijken? Deze vragen brachten vakdiscussies op gang en leidden tot de ontwikkeling van samenhangende, integrale visies op de architectuur en stedenbouw.

Een eerste voorselectie van tweehonderd projecten kwam tot stand na uitvoerig literatuuronderzoek. Een tweede selectie van veertig projecten werd gemaakt na een definitieve vaststelling van de selectiecriteria (categorieën woonomgeving en financiering). Deze veertig projecten werden bezocht, waarna de definitieve keuze op de vierentwintig in dit boek opgenomen projecten is gevallen.

Voor het bijeenbrengen van de verschillende projectdocumentaties is uitvoerig onderzoek gedaan in gemeentearchieven, bij de betreffende architectenbureaus en in het archief van het Nederlands Architectuurinstituut. Het kaartmateriaal is verkregen bij de Topografische Dienst in Emmen en bij de verschillende provinciale vestigingen van het Kadaster. In zeven gevallen zijn op basis van archiefstukken nieuwe tekeningen gemaakt. In twaalf gevallen waren geen goede foto's van de projecten te vinden en zijn deze opnieuw gemaakt door de fotografische dienst van de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft. Veel informatie over de verschillende projecten is verkregen door interviews met eigenaren, bewoners en beheerders van de complexen.

Documentatie

De plandocumentatie van de verschillende projecten is steeds identiek van opzet en bevat de volgende onderdelen: tekst, tekeningen, foto's en kengetallen. In de tekst met de plantoelichting wordt telkens een beschrijving gegeven van

de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit, de totstandkoming, de financiering en exploitatie, de huidige staat en de eventuele toekomstplannen van het project. Voor wat betreft de tekeningen is gekozen voor een reeks kaarten en plattegronden in oplopende schalen. Deze schalen worden consequent toegepast en maken onderlinge vergelijking tussen de verschillende projecten mogelijk. Er zijn vier soorten tekeningen:

- topografische kaart, met de stedenbouwkundige context (schaal 1:12.500)
- bewerkte kadastrale kaart, met de configuratie van woningen, groen (privé en openbaar), infrastructuur en parkeren (schaal 1:1.500)
- blokplattegrond, doorsnedes en gevels (schaal 1:500 of 1:1.000)
- woningplattegrond, doorsnedes en gevels (schaal 1:200)

Daarnaast is van ieder project een luchtfoto opgenomen en een selectie van oude en nieuwe foto's die de hoofdthema's illustreren van de verschillende projecten en dit boek: de relatie van de woning met de buitenruimte en het complex in zijn stedelijke of landschappelijke context. Iedere woonomgeving wordt ingeleid door een korte beschouwing waarin de formele kenmerken van de woonomgeving worden gedefinieerd en de geselecteerde projecten in verband worden gebracht met de 'beroemde voorbeelden'. Tot slot zijn van alle projecten de kengetallen opgenomen zodat een heldere onderlinge vergelijking mogelijk is.

Villawijken

Leenhof 1, Heerlen
Oostenrijkse noodwoningen, Den Helder
Twee-onder-een-kapvilla's, Amsterdam

Tuinsteden

Agnetapark II, Delft
De Griffioen, Middelburg
Oog in Al, Utrecht

Stedelijke woongebouwen

Pompenburg, Rotterdam
Winkels met bovenwoningen, Amsterdam
Autopon, Amsterdam

Vrijstaande woongebouwen

Sterflats, Delft
Gouden Leeuw en Groenhoven, Amsterdam-Zuidoost
Willemsparkflat, Den Haag

Stedelijke hoven

Mathenesserhof, Rotterdam
Linnaeushof, Amsterdam
Mariaplaats, Utrecht

Vrijstaande hoven

Kremlin en St. Jorisplesin, Gorinchem
Veersche Poort, Middelburg
Parkflat Marlot, Den Haag

Landschappelijk wonen

Kerckebosch, Zeist
De Wijngaard, Oirsbeek
Wolveschans, Leek

Ensembles

Het Breed, Amsterdam
Sloterhof, Amsterdam
't Hooft, Eindhoven

Villawijken

Leenhof 1

Leenhofstraat 1-24, Heerlen

Architect onbekend

1910

My Home is my Castle

Naast bekende typen als de vrijstaande villa en twee-onder-een-kapwoningen kent Nederland ook enkele voorbeelden van vier woningen onder een kap. Omdat dit type woongebouw geheel is omgeven door een tuin kunnen er bijzonder groene woonomgevingen met veel privacy mee worden gerealiseerd.

De meeste vier-onder-een-kapvilla's in Nederland werden gerealiseerd in de periode van 1850 tot aan 1900, geïnspireerd door de Cité Ouvrière in Mulhouse en de wijk Alfredshof in Essen, de eerste voorbeelden van speciale arbeidershuisvesting die zich ontwikkelde parallel aan de opkomst van de industriële revolutie. De Cité Ouvrière in Mulhouse uit 1855, ontworpen door Emile Müller, werd gebouwd in opdracht van een textielfabrikant, en kolonie Alfredshof in Essen uit 1894 werd gebouwd door staalfabrikant Krupps. Het bekendste Nederlandse voorbeeld is het Agnetapark in Delft, gebouwd in opdracht van de bevlogen directeur van de Gist- en Spiritusfabriek J.C. van Marken in 1884. Net als het iets minder bekende Snouck van Loosenpark in Enkhuizen (uit 1895-1897 door Posthumus Meyes) zijn de landhuisachtige villa's in het Agnetapark romantisch gesitueerd in Engelse landschapsstijl. In de Van Hogendorpstraat in Den Haag staat een dubbele rij vier-onder-een-kapwoningen in een stedelijke context. Deze villa's hebben een plat dak. Het erf rond deze woningen is smal; de ruimte tussen de huizen wordt gekarakteriseerd door het padenstelsel.

Opvallend is het verschil in woonoppervlak. De woningen in het Agnetapark en de Van Hogendorpstraat vallen met 40 m² oppervlak in de categorie 'Existenzminimum'; de grootste woningen staan in het Snouck van Loosenpark met een oppervlak van 120 m².

Waarschijnlijk omdat altijd een van de vier woningen slecht op de zon is georiënteerd zijn er in Nederland nauwelijks twintigste-eeuwse versies van dit type te vinden. Een prachtige moderne uitvoering van dit woningtype zijn de Suntop homes in Ardmore Pennsylvania van Frank Lloyd Wright uit 1938.

Leenhof 1, zes villa's met vierentwintig woningen, werd gebouwd door de Oranje Nassau Mijnen in Heerlen op het moment dat de mijnindustrie zich explosief ontwikkelde na de uitvinding van een nieuwe delfmethode door Friedrich Honigmann. Mijnwerkers werden in groten getale aangetrokken uit binnen- en buitenland. Of het nu sociale bewogenheid was, het geloof in een grotere

productiviteit of een lokmiddel om personeel aan te trekken, de directie van de Oranje Nassau Mijnen bouwde tot aan de jaren twintig verschillende arbeiderswijkjes, voornamelijk langs de noordzijde van de spoorlijn tussen Heerlen en Schaesberg. De overeenkomst met de architectuur van de fabrieksgebouwen van de Oranje Nassau Mijnen doet vermoeden dat de woningen zijn ontwikkeld door hetzelfde ingenieursbureau dat de bedrijfshuisvesting realiseerde. De opzet van de arbeidershuisvesting is duidelijk geïnspireerd op de hierboven al genoemde arbeidershuisvesting in het Frans-Duitse gebied Elzas-Lotharingen, waar fabrieksdirecteur Honigmann en zijn opvolger Wendel oorspronkelijk vandaan kwamen.

De orthogonale verkaveling is overeenkomstig de hierboven genoemde wijken in Mulhouse en Essen. Leenhof 1 onderscheidt zich van deze voorbeelden door de afwijkende materialen en decoratie. De gevels van de huizen in Lotharingse stijl zijn opgetrokken in een combinatie van baksteen en natuursteen. De gevels van de villa's in Leenhof 1 zijn gestuct met decoraties afkomstig van beaux-arts ingenieursclassicisme en kunnen nu in verband worden gebracht met hedendaags postmodernisme.

Het is niet precies bekend voor welke categorie mijnwerkers Leenhof 1 was bedoeld. De woningen zijn met 95 m² redelijk groot. In de bloeiende beginperiode van de mijnindustrie werden mijnwerkershuizen uit woningnood vaak door meerdere gezinnen tegelijk bewoond. De tuinen van Leenhof zijn met 360 m² erg ruim te noemen. Oorspronkelijk waren ze bedoeld als moestuin, maar de chef bouwzaken van de Staatsmijnen gaf in het Tijdschrift voor Volkshuisvesting van januari 1921 een andere verklaring voor het ruime groen in mijnarbeiderskwartieren: 'Er is gepoogd de mijnwerker door een opgewekt natuurbeeld bij zijn wandeling huiswaarts een tegenhanger te geven tot het duister, waarin hij zijn arbeid verricht, opdat zijn gedachten daardoor wat zouden worden opgevrolijkt. Ook voor hen die des nachts van de mijn terugkeeren, heeft deze beplanting zijn waarde, want in het ontwaken te midden van een prettige omgeving kan een troost liggen voor de nachtelijke arbeid. Het is opmerkelijk te zien hoe de bewoners zich gaan hechten aan den hem omringenden plantenrijkdom, hoe zij die ontzien en hoe zij medewerken hem in stand te houden.'

Nadat aan het begin van de jaren dertig de mijnindustrie instortte zijn de woningen in 1934 in het bezit gekomen van de gemeente Heerlen. De zijvleugels zijn toen

opgehoogd, waardoor het oorspronkelijke schuurtje beneden veranderde in een volwaardige keuken met daarboven een extra slaapkamer. In 1985 werden de woningen als overblijfsel van de mijnwerkerscultuur tot Rijksmonument verklaard en ingrijpend gerenoveerd. Vlak voor deze renovatie bedroeg de maandelijkse huur ongeveer 95 gulden. Direct na deze renovatie (kosten per woning 117.000 gulden, de prijs van een nieuwbouwwoning in die tijd) werd Leenhof 1 overgedragen aan woningbouwvereniging De Voorzorg en werd de huurprijs 220 gulden, die met de jaarlijkse huurverhoging nu is gestegen tot ongeveer 550 gulden. Wanneer op dit moment een woning vrijkomt wordt de huur verder in overeenstemming gebracht met de marktwaarde en met het wettelijke maximum van 100 gulden geharmoniseerd. De woningbouwvereniging benadrukt de populariteit van dit buurtje dat wordt bewoond door volkse mensen.

Literatuur

ir. A.E. Dinger, 'Arbeidershuisvesting in de mijnstreek', in:
Tijdschrift voor Volkshuisvesting nr. 1, 15 januari 1921, p. 1-
9, 42-46

Wonen-TA/BK nr. 11 1974, speciaal nummer over
carboonkolonisatie

Samenwerkingsverband Sanering Mijnterreinen Oostelijk
Mijngebied, 'Inventarisatie Mijnmonumenten', Heerlen 1978
M.R.J. Habets, 'Architectuur uit de 20e eeuw in Limburg
1900-1985', s.l. 1985

J.C.J.M. Starmans, M.M.R. Daru-Schoeman, 'Industrieel erf-
goed in Limburg, verslag van een onderzoek naar onroer-
ende en roerende industrieel-archeologische relikten',
Leeuwarden/Maastricht 1990

R.M. Schreynders, 'De droom van Howard, het verleden en
de toekomst van tuindorpen', Rijswijk 1991

J.C.G.M. Jansen, 'Monumenten Inventarisatie Project,
Architectuur en stedenbouw in Limburg 1850-1940',
Zwolle/Zeist 1994

Bron tekeningen

Archief Bouw- en Woningtoezicht Heerlen

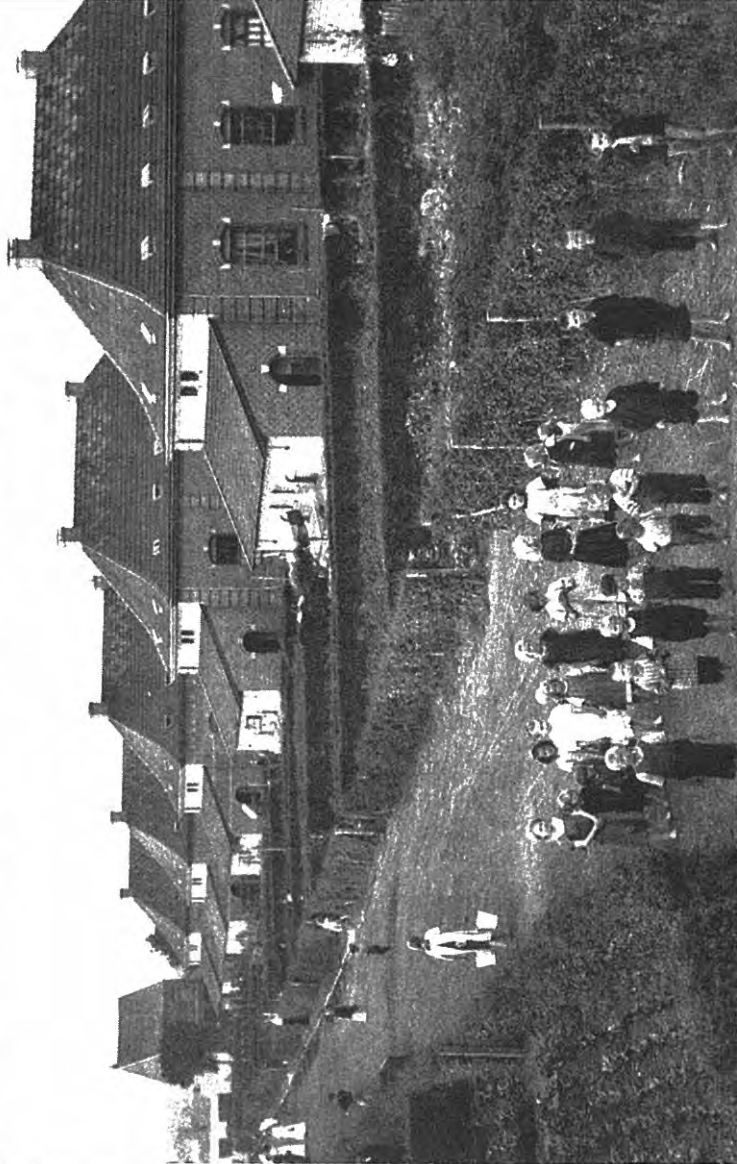

21 Loenhof 1, Heerlen
Vier-onder-een-kapvilla's

Kolonie Schaesbergerweg --- Geleenhof. HEERLEN.

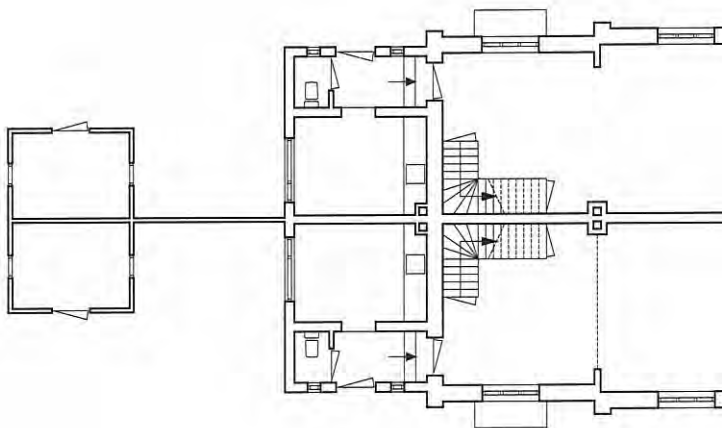

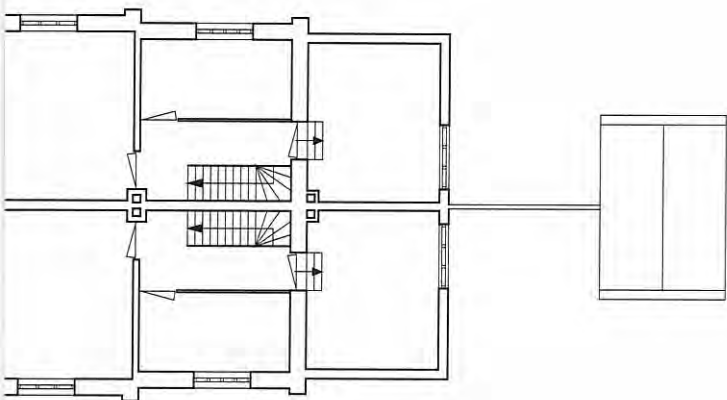
23 Een andere mijnwerkerskolonie langs de Schaesbergerweg; vier-onder-een-kapwoningen in Elzas-Lotharingse stijl, gebouwd rond 1910

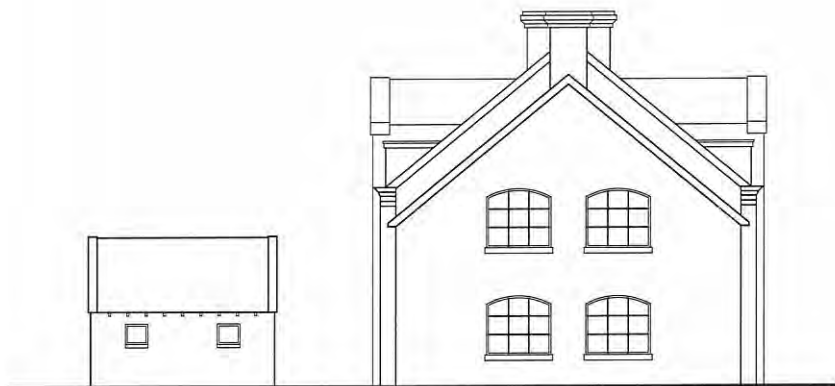
25 Leenhof 1, Heerlen
Stedenbouwkundige situatie, schaal 1:1.500

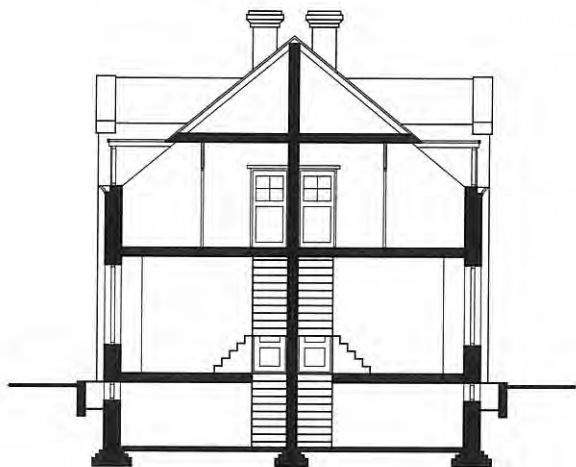

Oostenrijkse noodwoningen
Badhuisstraat, Den Helder
Architect onbekend
1946-1949

Wie er op let komt in heel Nederland Oostenrijkse noodwoningen tegen. De donkerbruine villaatjes met oranje pannendak staan er, ondanks detonerende kunststof ramen, deuren en verbouwingen van wisselende kwaliteit, omringd door mooie tuinen, grotendeels nog florissant bij. Meestal tref je ze aan in een rijtje van vier tot tien huizen langs de rand van de bebouwde kom, zoals in Kijkduin, Middelburg, Zutphen of dorpjes in de Noordoostpolder. In de MIP-uitgaven, het monumenteninventarisatieproject dat is uitgevoerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, genieten de noodwoningen de status van 'woningen met bijzondere waarden'. Op enkele plaatsen in Nederland zijn er hele villaparkjes mee bebouwd: als bedrijfshuisvesting voor Philips in Eindhoven (nu nog te zien in de wijk Tivoli) en in Huisduinen, een voormalig vissersdorpje aan de Noordzee bij het in de Tweede Wereldoorlog zwaar gebombardeerde en op last van de Duitse bezetter deels gesloopte Den Helder.

Deze noodwoningen vonden hun weg naar Nederland in de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog, op het moment dat Oostenrijk kampte met een groot voedselgebrek. De huizen konden hierdoor gedeeltelijk in natura worden betaald en geruild tegen gedroogde groenten en vis, aardappels en in het geval van Philips elektrische apparaten. Een aantal woningen werd door het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting aangekocht en door provinciale instanties verdeeld over de meest getroffen gemeenten. De huizen werden ook via het Rijk te koop aangeboden aan particulieren. Het woningbedrijf van Philips kocht ongeveer tweehonderd Oostenrijkse noodwoningen, die voor een deel werden doorverkocht aan aangrenzende gemeenten van Eindhoven, die ze vervolgens weer verhuurden aan personeel van Philips. De bouwpakketten werden compleet per treinwagons aangevoerd en door lokale aannemers gemonteerd, die slechts moesten zorgen voor een fundering, riolering, schoorsteen en dakpannen. Er bestond een complete versie, maar ook was slechts het omhulsel te koop.

De gemeente Den Helder kreeg 48 complete Oostenrijkse noodwoningen toegewezen waarvan er 38 zijn gebouwd in Huisduinen. Omdat de levensduur van de woningen werd geschat tussen de 25 en 50 jaar werd voor deze locatie gekozen; ze konden dan altijd nog een tijd mee als zomerhuis.

Het wijkje heeft de vorm van een halve maan en wordt omsloten door doorgaande straten. Het ligt op de grens van de duinen en de polder. In de noord-zuidrichting lopen in visgraatmotief bestrate dwarslaantjes met de toegangen van de woningen.

Elke woning heeft een eigen oprit waardoor er weinig auto's op straat staan. De huizen zijn gelijkmatig verdeeld over de beschikbare grond, waardoor er soms rijen van twee, drie of vier huizen aan een dwarspad staan. De huizen zijn zo geplaatst dat de afstand tot het midden van de straat gelijk is aan de afstand tot de schutting van het achterliggend huis. Bij elke woning hoort een schuurtje, dat een binnenplaatsje bij de woning definieert. Een verbijzondering in het stedenbouwkundig plan is het dwarsstraatje in de oost-westrichting. Alle villa's zijn in verband met de bezonning van de tuinen in dezelfde richting gesitueerd. Aan de hand van de kaprichting kun je je dus oriënteren en is er een verschil tussen de straatkanten

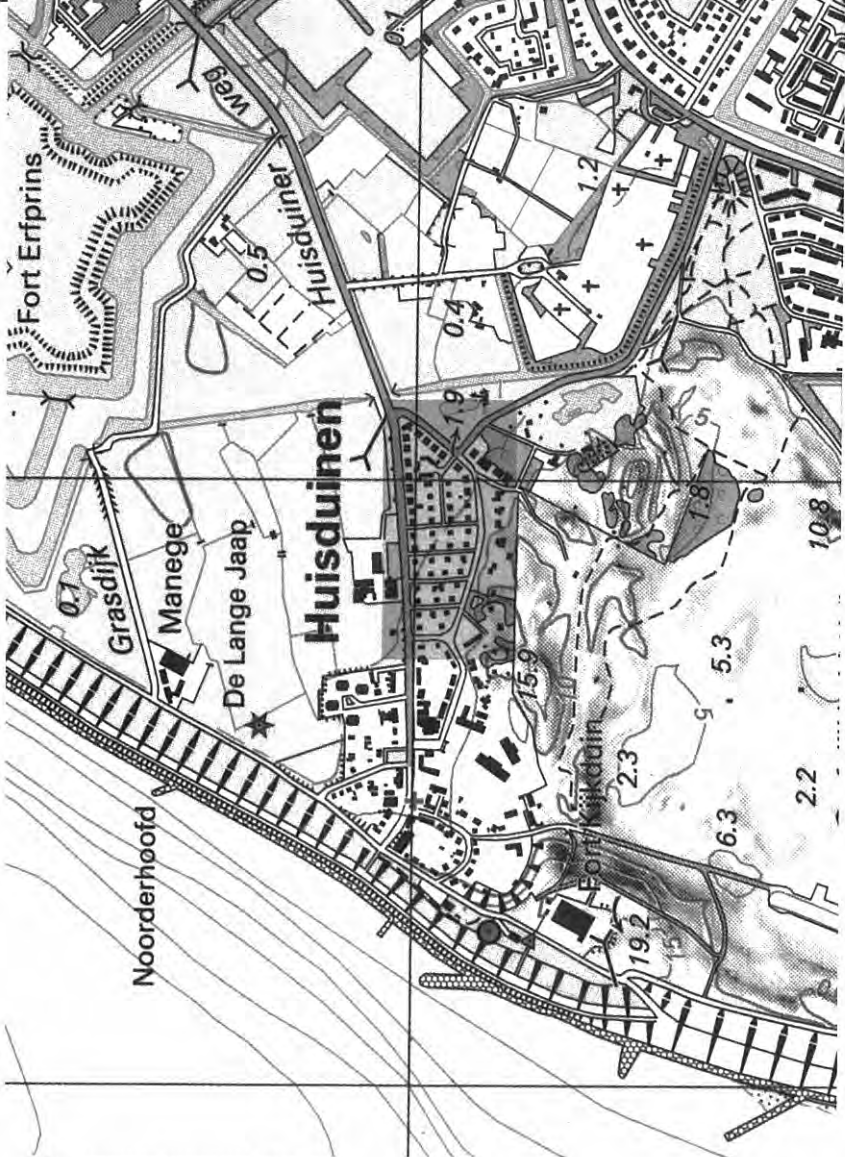
De woningplattegronden met een bijna vierkante grondvorm (9 x 7,8 m) zijn compact en praktisch ingedeeld, met weinig verkeersruimte, de woonruimte op het zuiden en de voorzieningen in de noordoosthoek. Let op de mooie plaatsing van de trap! De enige wijziging in het Oostenrijkse bouwpakket is de gepotdekselde beschieting in de driehoekige geveltoppen. Deze is later door de gemeente aangebracht na klachten over inslaand regenwater bij zuidwestenwind.

De bouwpakketten kostten destijds ongeveer 5.500 gulden, het aanvullend werk dat door de plaatselijke aannemer werd verricht 10.900 gulden. De huizen werden eerst verhuurd door de gemeente Den Helder. De eerste bewoners waren voornamelijk jonge marineofficieren. Omdat deze zeelui regelmatig veranderen van standplaats, wisselden de huizen aanvankelijk vaak van bewoners. Toen de gemeente in 1972 niet goed raad wist met de enorme hoeveelheid achterstallig onderhoud, zijn de huizen voor een appel en een ei van 7.200 gulden verkocht met een jaarlijkse erfpachtcanon van 1.000 gulden. Deze verkoop veroorzaakte een golf aan bouwactiviteiten. Aan elk huis werd en wordt onderhoud gepleegd, geschilderd, getimmerd en verbouwd van badkamers, keukens, dakkapellen, zijvleugels en veranda's tot en met grootse uitbreidingen toe. Sinds de huizenprijzen flink zijn gestegen wordt er beduidend minder vaak verhuisd. De huidige bewoners vormen een afspiegeling van de Helderse bevolking. De marktwaarde ligt op dit moment rond de 750.000 gulden. De bewoners hopen dat hun huizen opnieuw 50 jaar meegaan.

m.m.v. de heer J.P. Ambriola, bewoner van een Oostenrijkse noodwoning in Huisduinen.

Literatuur

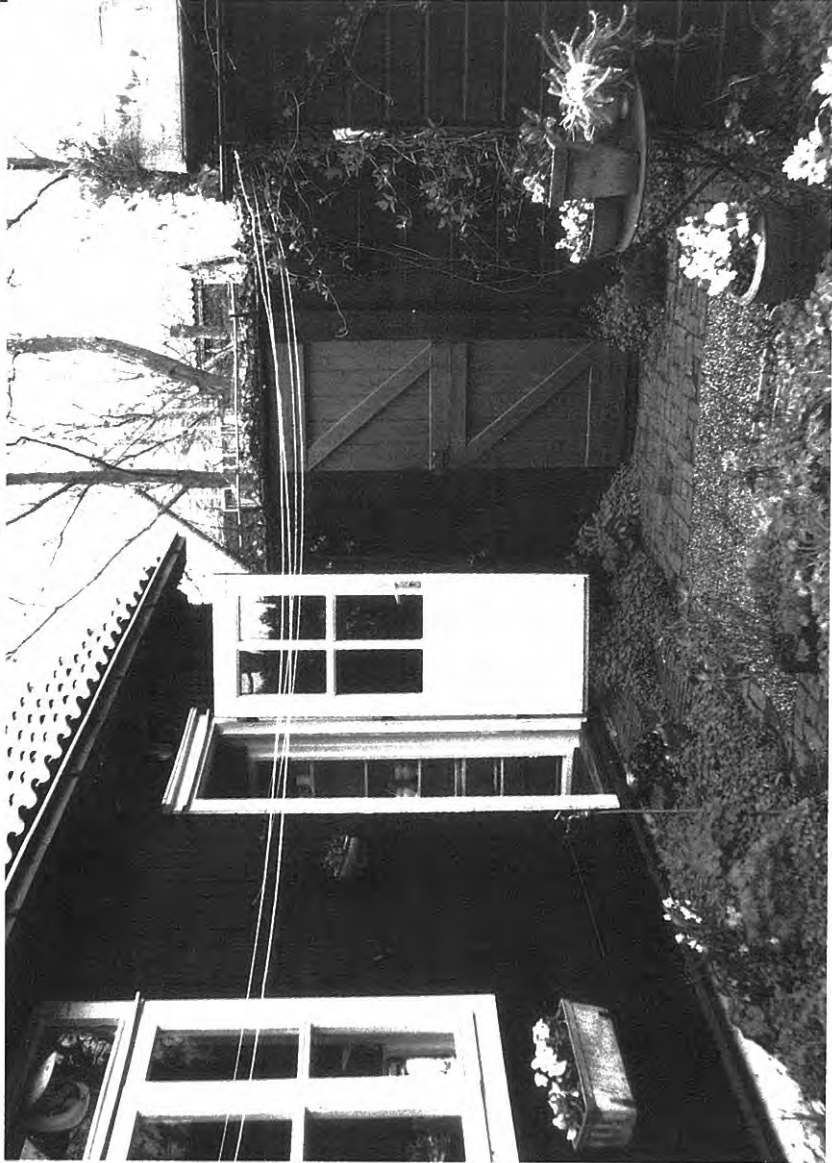
- 'Oostenrijksche houten woningen', in: *Bouw* 1946, p. 803
- 'Aanbesteding bouw Oostenrijkse woningen', in: *De Helderse Courant*, 20 november 1948
- 'Oostenrijks dorp te Huisdunnen nadert zijn voltooiing', in: *De Helderse Courant*, 3 februari 1949
- 'Houten wanden met acht isolerende lagen, geen vrees voor omwaaien', in: *De Helderse Courant*, 7 februari 1949
- Diverse uitgaven Monumenten Inventarisatie Project, o.a. Noord-Holland, Flevoland, Middelburg, Zwolle 1990-1996
- A. Otten, E. Klijn, 'Philips' woningbouw 1900-1990', Zaltbommel 1991

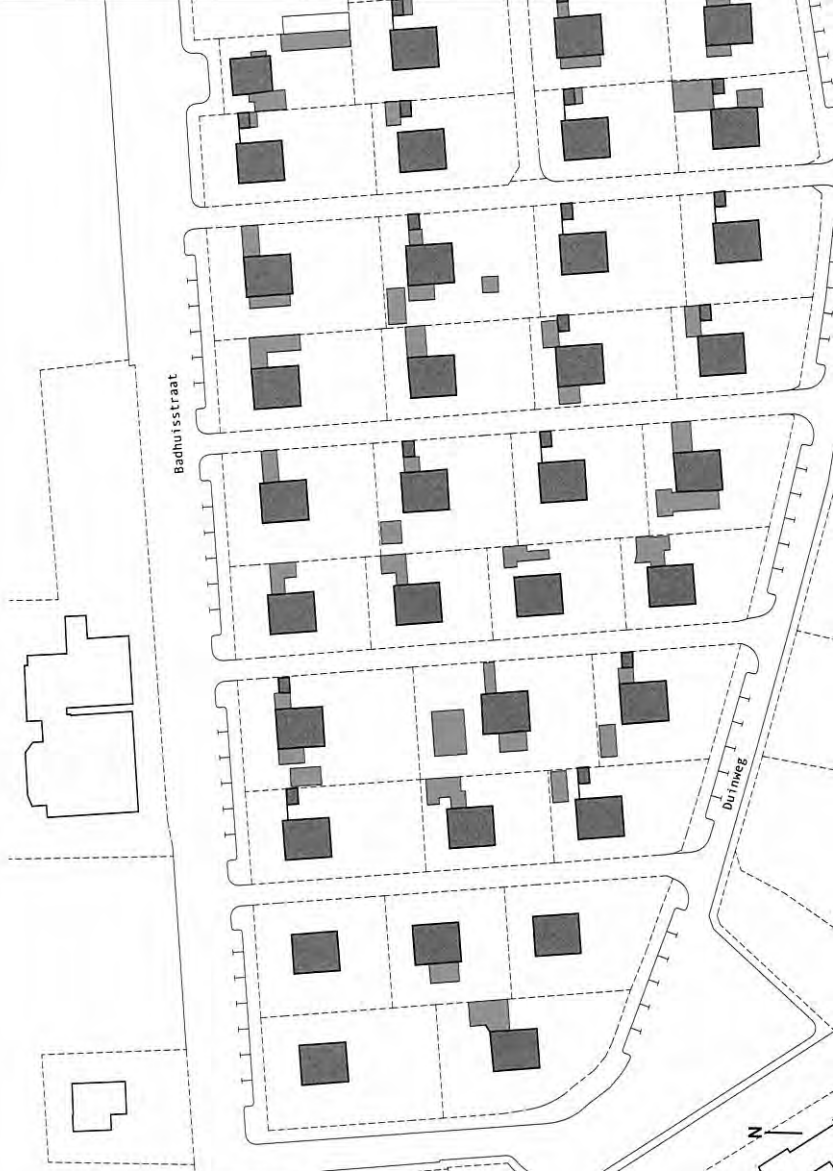

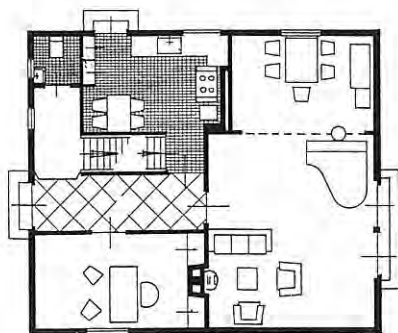

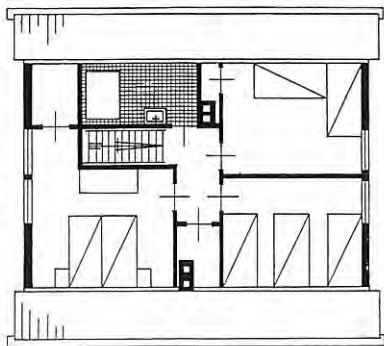

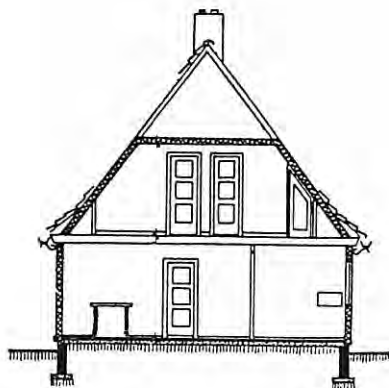

40 Oostenrijkse noodwoningen, Den Helder
Plaatsje tussen huis en schuur

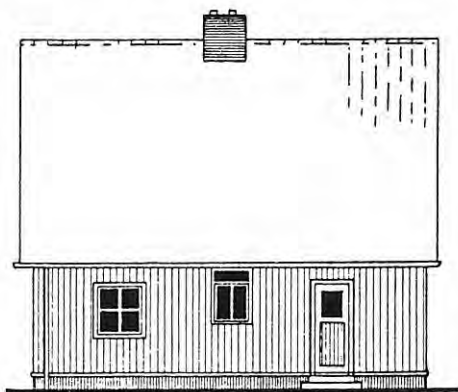

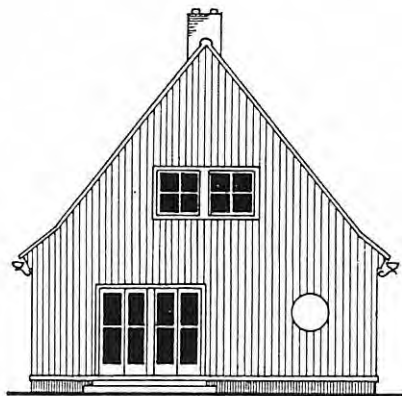

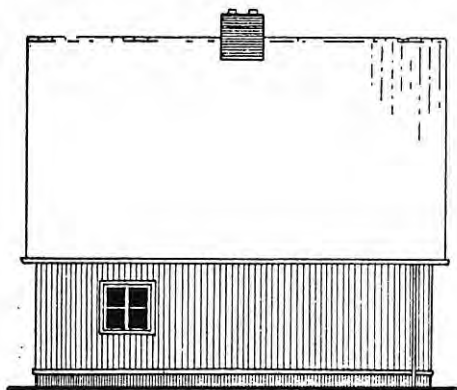

Twee-onder-een kapvilla's
Apollolaan 56-82, Amsterdam
A.J. Westerman
1926-1927

De rij van negen(eneenhalf) twee-onder-een-kapvilla's die Arend Jan Westerman ontwierp tussen de Apollolaan en het Noorder Amstelkanaal in Berlaages Amsterdam Oud-Zuid vallen op door de bijzondere verkaveling: identieke villa's staan om en om aan de straat en het water, strak in het gelid. Er zijn op deze manier kadewoningen met een voortuin aan de weg en op de straat georiënteerde woningen met alleen een achtertuin. Omdat de voordeuren altijd in de zijgevels zijn opgenomen presenteren de voortuinen zich aan de stad als groene hofachtige ruimten. De uniforme spijlenhekken en de robuuste gemetselde penanten met in zandsteen uitgehakte huisnummers versterken dit beeld.

Heel Amsterdam Oud-Zuid kwam tot stand onder strenge esthetische supervisie van een zware commissie die 'de schoonheidseischen en het stedenbouwkundig element tot een hoger plan op moesten voeren', met Berlage en Vorkink als stedenbouwkundigen, de directeuren Publieke Werken, Bouw- en Woningtoezicht en de Woningdienst, alsmede de stadsarchitect van Amsterdam. Van het project bleek geen plantoelichting of bespreking te achterhalen; over architect Westerman, die in Amsterdam een omvangrijk oeuvre heeft gebouwd, is vrij weinig bekend. Maar de uitgebreide fotodocumentatie in het artikel van de directeur van Bouw- en Woningtoezicht ir. M.E.H. Tjaden in Het Bouwbedrijf nr. 25 (december 1929) over stedelijke schoonheid – die niet kon worden geregeld via een instrument als de woningwet uit 1901 – verradt de invloed van de commissie: 'In samenwerking met de zogenoemde silhouettencommissie werd voor wat betreft de villabouw in Amsterdam Zuid gestreefd naar openheid en harmonie in kleur en materiaal.' In het stedenbouwkundig plan voor Amsterdam Oud-Zuid zijn per bouwblok de woningtypen aangegeven (eengezinswoningen, flatbouw in drie en vier woonlagen, vrije beneden- en bovenhuizen, flats met afzonderlijke bovenwoningen). Villabebouwing is geprojecteerd in een strook langs het Noorder Amstelkanaal en in de zuidoosthoek langs het Zuider Amstelkanaal. Uit de Atlas Gordel 20-40, ordekaart 4 Amsterdam is af te lezen dat deze rand steeds in eenheden van maximaal zes (meestal dubbele) woonhuizen tegelijk werd bebouwd. Dit vermoeden wordt bevestigd doordat de bouwaanvraag voor de villa's van Westerman door drie verschillende bouwmaatschappijen met dezelfde directeur zijn ingediend. Het eerste plan heeft de naam Klein Venetië, de andere twee plannen zijn minder tot de verbeelding sprekende afkortingen van persoonsnamen. Verder is het opmerkelijk dat de villa's in dit stadsdeel grotendeels zijn ontworpen in opdracht van particulieren of kleine ontwikkelaars door een handvol dezelfde architecten

(Elte, Rutgers, Gulden, Kramer en Westerman). Klein Venetië is het enige grotere project dat bestaat uit gelijke woonhuizen. Ten oosten hiervan is in 1926 een project gerealiseerd, ontworpen door Gratama, met een vergelijkbare verspringende verkaveling met diepe voortuinen aan de straat. Het betreft hier evenwel geen rij van dubbele villa's maar een soort opgeknipt bouwblok.

De woningen in Klein Venetië (12,50 m diep en 7,50 m breed) zijn ruim en traditioneel van opzet met een woonlaag op de begane grond, slaapkamers op de verdieping en een zolder. De woningen zijn geheel onderkelderd. Vanuit de kelder onder de woningen aan het water kun je een boot instappen. De woningplattegronden bestaan uit een woonbeuk en suite en een voorzieningenbeuk. Deze laatste is drie meter breed, waardoor de badkamer en de keuken volwaardige vertrekken zijn en een royale trap ontstaat. Er zijn veel vaste kasten.

Qua stijl hinken de villa's van Westerman op twee gedachten: de grote kap met de schoorstenen en de gladde gemetselde gevels refereren aan Hollands classicisme. Er klinkt ook een echo door van de typische jaren dertig tuinstad-architectuur. Door de grote kappen met forse dakkapellen en grof gedetailleerde dakoverstekken en de sobere symmetrische vormgeving ogen ze ietwat stijf. Ze missen de toevoeging van joyeuze franje als erkers, loggia's of pergola's waarmee tijdgenoten als Van 't Hoff, Dudok, Brandes en natuurlijk het grote voorbeeld voor alle jaren dertig architecten, Frank Lloyd Wright, hun woonhuizen dynamiek gaven. Verfijning realiseert Westerman door ornamenten in de bakstenen gevelvlakken, zoals het geelrode dambordpatroon onder de daklijst, zandstenen gebeeldhouwde lateien en consoles, of door de vervlechting van de gemetselde schuurwanden met de kade.

De bouwkosten bedroegen destijds 25.000 gulden per woning, hetgeen voor die tijd duur was. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is de dubbele villa op de hoek met de Beethovenstraat verwoest. Deze is in 1955 naar ontwerp van Westerman met een gewijzigde plattegrond herbouwd. De villa's worden nu bewoond door mensen met de leeftijd 50+. Zelden verhuist er iemand. Recent zijn twee woningen verkocht aan gezinnen met jonge kinderen, elk voor 4.250.000 gulden exclusief renovatiekosten.

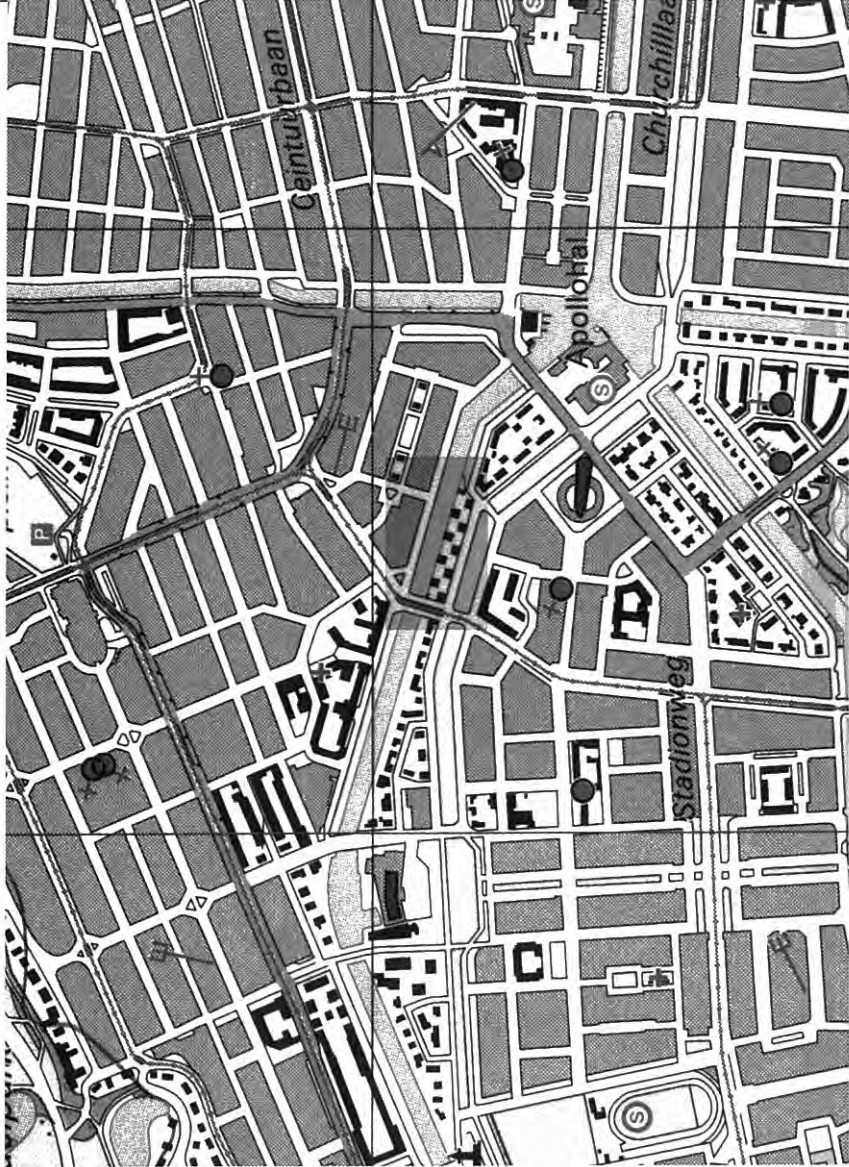
Literatuur

M.E.H. Tjaden, 'De ontwikkeling van de overheidsbemoeiing met de aesthetische verzorging van bouwwerken tot de bebouwing van Plan Zuid te Amsterdam', in: *Bouwbedrijf* nr. 6 1929, p. 479-494

J.G. Wattjes, F.A. Warners, 'Amsterdams bouwkunst en stadsschoon 1306-1942', Amsterdam 1944, p. 364

Bron tekeningen

Archief Bouw- en Woningtoezicht Amsterdam-Zuid

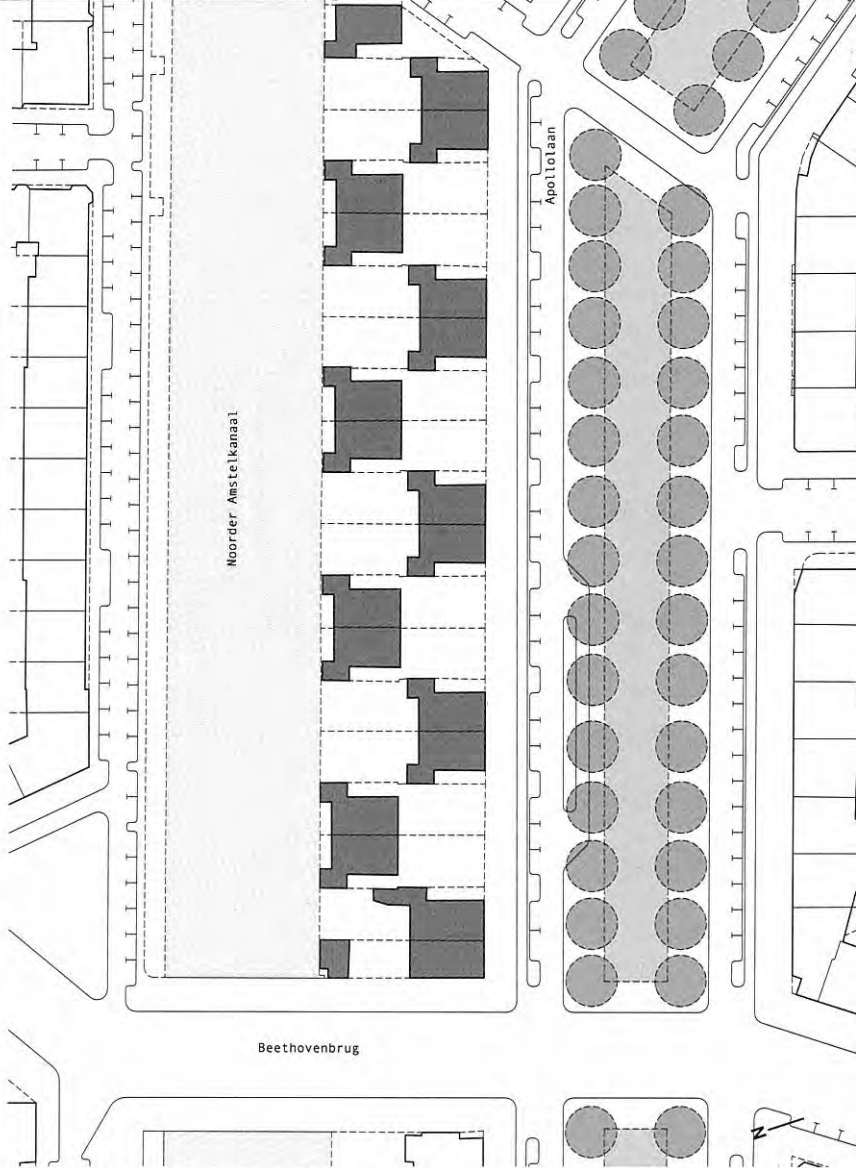

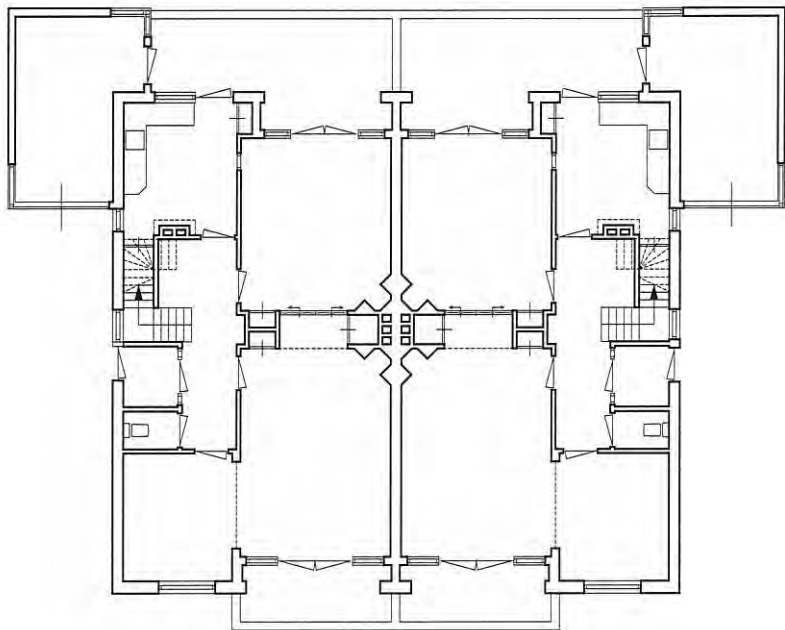
56 Twee-onder-een-kapvilla's, Amsterdam
Apollolaan in oostelijke richting

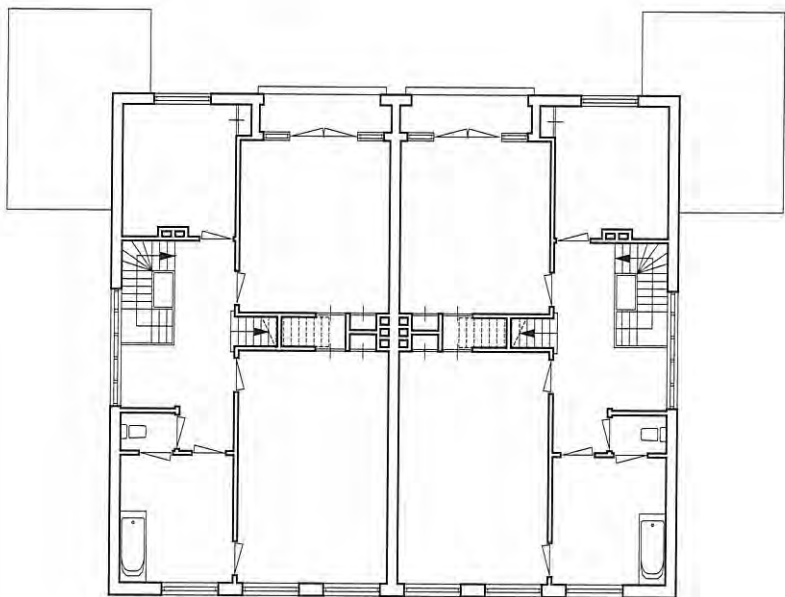

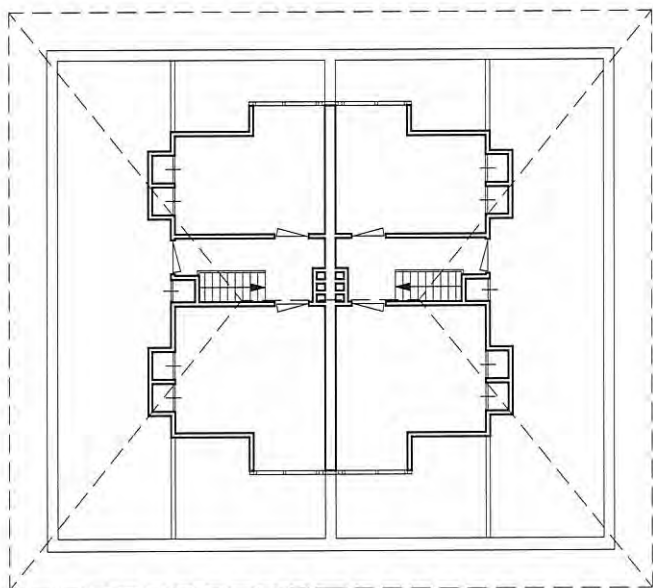
57 Twee-onder-een-kapvilla's, Amsterdam
Noorder Amstelkade

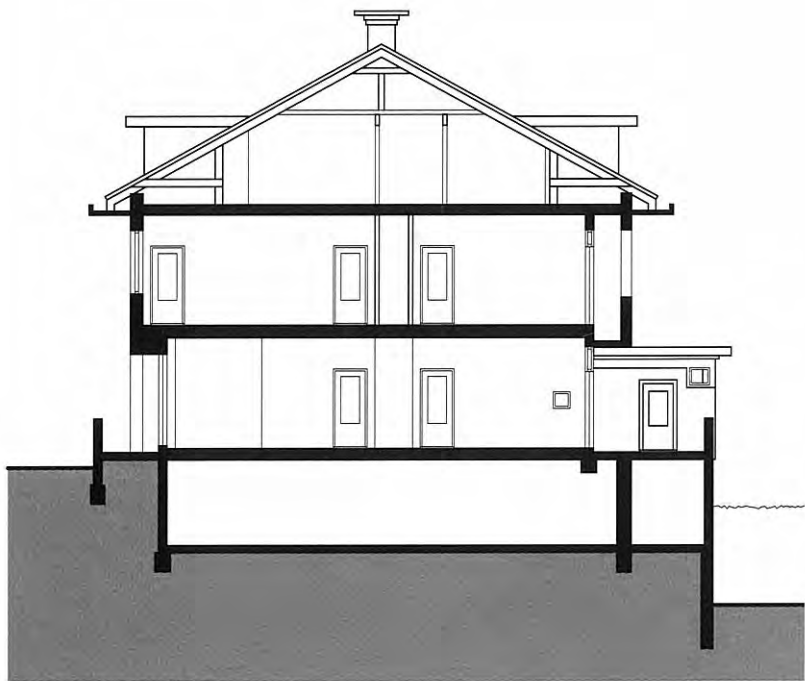

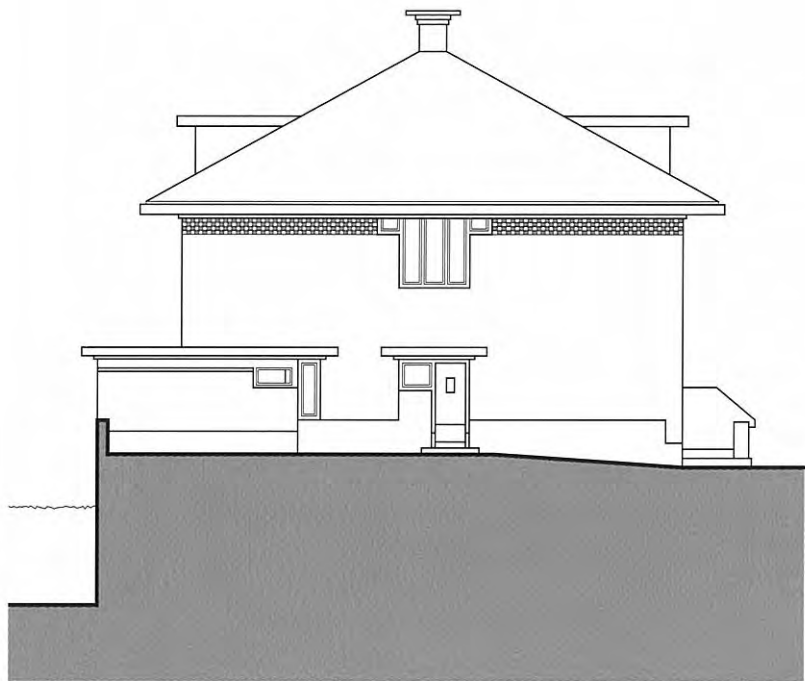

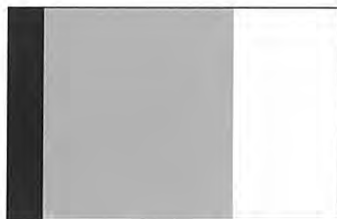

Kengetallen villawijken

Leenhof 1, Heerlen

woningwet
huur

totaal grondoppervlak	1,2 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	0,1 ha	11 %
tuin	0,7 ha	58 %
openbare ruimte	0,4 ha	31 %

Oostenrijkse noodwoningen, Den Helder

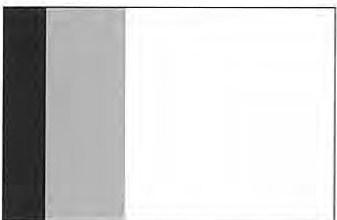
middenstand (nu vrije sector)
huur (nu koop)

totaal grondoppervlak	2,5 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	0,3 ha	11 %
tuin	1,7 ha	70 %
openbare ruimte	0,5 ha	19 %

Twée-onder-een-kapvilla's, Amsterdam

vrije sector
koop

totaal grondoppervlak	1,6 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	0,2 ha	13 %
tuin	0,4 ha	25 %
openbare ruimte	1,0 ha	62 %

totaal aantal woningen	24	
aantal woningen per hectare	20	
vier-onder-een-kap	24	116 m ²

kavel	350 m ²
grondvlak huis	60 m ²
tuin	290 m ²

totaal aantal woningen	38	
aantal woningen per hectare	15	
villa's	38	126 m ²

kavel	532 m ²
grondvlak huis	71 m ²
tuin	461 m ²

totaal aantal woningen	19	
aantal woningen per hectare	12	
twee-onder-een-kap	18	306 m ²
villa	1	306 m ²

kavel	320 m ²
grondvlak huis	114 m ²
tuin	206 m ²

Agnetapark II

Delft

J. Gratama

1923-1926

Het Delftse Agnetapark is een van de eerste fabrieksdorpen in Nederland. Het werd aan het einde van de negentiende eeuw ontwikkeld door J.C. van Marken. Deze belangrijke industrieel bracht in Delft maar liefst vier ondernemingen tot bloei, waaronder de Gist- en Spiritusfabriek. Daarnaast hield hij zich op enthousiaste wijze bezig met de zorg voor zijn personeel, wat blijkt uit de huizen, scholen, het pensioenfonds en de ondernemingsraad die hij oprichtte.

In 1885 kocht Van Marken een stuk grond van ongeveer vier hectare ten westen van de Gistfabriek met de bedoeling daar woningen voor zijn personeel te bouwen. Dit project van een-, twee- en vier-onder-een-kapwoningen in een parkje in Engelse landschapstijl naar ontwerp van L.P. Zocher trok wereldwijd aandacht als goed voorbeeld van arbeidershuisvesting.

Veel minder beroemd is de uitbreiding van het Agnetapark uit 1925, het zogenaamde Nieuwe Park. Het plan voor 156 woningen werd gerealiseerd op het terrein van de voormalige groentetuintjes, naar ontwerp van de Amsterdamse architect Gratama. Het is iets groter dan het oude Agnetapark en laat een heel andere visie zien op de tuinstadarchitectuur. Hoewel landelijk van opzet is het plan streng orthogonaal georganiseerd en volgt de uitleg de landschappelijke structuur van de voormalige polder. Net als het oude Agnetapark is het ontworpen rond een vijver, maar de slingerpaadjes en pittoreske doorkijkjes ontbreken. Er zijn geen vrijstaande blokjes, maar de woningen zijn ondergebracht in losse rijen van twee en drie lagen hoog die samengevoegd zijn tot open bouwblokken. Hiermee ontstaat weer een duidelijk verschil tussen de voorkanten aan de straat en de binnenterreinen met tuinen en schuurtjes. De tuinen zijn ondiep zodat in het midden een ruimte overblijft voor een kinderspeelplaats en schooltuintjes.

De impact van het plan van Zocher was enorm groot, zoals blijkt uit het eerste uitbreidingsplan voor Delft uit 1908. Gemeentearchitect Hartman tekende aan de westzijde van de stad een op het plan van Zocher geïnspireerde uitbreiding met maar liefst achtmaal het oppervlakte van het oude Agnetapark. Hoe kon Gratama zich losmaken van het beroemde voorbeeld van zijn voorganger? Het antwoord op deze vraag lag bij Berlage. In 1921 kwam de Commissie voor de Stadsuitbreiding, ingesteld naar aanleiding van een plan om de Delftse grachten te dempen, met een nieuw uitbreidingsplan. Een van de commissieleden was H.P. Berlage, de belangrijkste stedenbouwkundige ontwerper en adviseur uit die tijd. Zijn invloed op het plan was onmiskenbaar: een rationele opvatting over de vorm van het stratenplan in verband

met de eisen van de bezonning en eenvoudige blokvormen. In de toelichting bij het plan werd verwezen naar de morfologische kenmerken van het Delftse stadsbeeld waarvan de regelmatige plattegrond werd geroemd. Daarnaast zag de Commissie in het beeld van de Delftse grachten aanleiding om het water tot 'aesthetisch motief bij uitstek' te verheffen, zowel door het introduceren van singels als van grote regelmatig gevormde waterpleinen.

Gratama, een leerling van Berlage, deelde zijn voorkeur voor een rationele monumentale stedenbouw. In de schriftelijke toelichting op het plan zet hij zich duidelijk af tegen het idyllische plan van Zocher: 'De hoofdgedachte van de terreinindeling is ruime centrale punten te maken: de vijver en verder twee pleinen C en D, dus niet veel kleine pleintjes, veel kleine openheden, maar enkele grote openheden, dit maakt de aanleg eenvoudiger en grootser. (...) Getracht is door een tegenstelling van straten en pleinen, van zij-, top- en voorgevels, blokbouw of blokjes verbonden door tuinmuren een goede schilderachtige tegenstelling te krijgen met behoud echter van klaarheid in de ruimtewerking van straat en plein. Een fout nu in het oude Agnetapark is juist de onduidelijkheid van bovengenoemde ruimtewerking. Men moet of een flink park maken met een enkele woning erin of door middel van de gevelwanden der woningen ruimte beelden.' Met name de laatste zin roept de stelling van Berlage in gedachten: 'stedebouw is met huizenmateriaal ruimte scheppen.'

De grond voor de uitbreiding werd al in 1913 door de N.V. Gemeenschappelijk Eigendom aangekocht. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de daaruit voortvloeiende stagnatie in de bouw zorgden ervoor dat pas tien jaar later een begin gemaakt kon worden. In de fabrieksboed van 16 juni 1923 wordt het plan voor het eerst gepubliceerd en wordt het personeel van de fabriek opgeroepen om te reageren. Er wordt een inspraakavond georganiseerd waarbij de toekomstige bewoners discussiëren over de indeling van de woningplattegronden. Opvallend is dat de discussie zich toespitst op de grootte van de keuken. Moet er gekozen worden voor een grote woonkeuken volgens boerentraditie of wordt de bourgeoisindeling van de kamer en suite met kleine keuken overgenomen? De directie lost het dilemma op door beide varianten te laten bouwen. Het plan bestaat hoofdzakelijk uit eengezinshuizen omdat, zoals uit de toelichting blijkt, het bedrijfsperoneel met nachtdiensten bezwaren ondervindt bij het bewonen van verdiepingswoningen. Naast arbeiderswoningen telt het plan ook grotere woningen voor het hogere personeel. De architectuur van het plan is typisch voor de tuinsteden uit de jaren twintig. De woningen zijn voorzien van erkers, luiken en een gebroken daklijn met houten dakkapellen en lijken op Engelse cottages.

De uitvoerige correspondentie met Gratama, die bewaard is gebleven in het archief van het Nederlands Architectuurinstituut, laat zien dat de directie zijn rol als opdrachtgever zeer serieus nam. Er werd gediscussieerd over de exacte maatvoering van de voor- en achtertuinen, de poortjes in de erfafscheiding en de inrichting van de in het plan opgenomen woningen en winkels. Voor dat laatste werd zelfs een excursie georganiseerd naar de arbeidershuisvesting van de Staatsmijnen in Heerlen, de fabriek van Bayer in Leverkusen en de Kruppschewerke in Essen. Bij het ontwikkelen van de verschillende woningtypes ging Gratama uit van een basisvierkamerwoning van 225 m² met een huuropbrengst van 260 gulden per jaar, dat wil zeggen vijf gulden per week. De jaarlijkse huur werd gesteld op zeven procent van de bouwkosten; voor het meest gangbare type dus 3.715 gulden. De Gist- en Spiritusfabriek stelde een bedrag van 250.000 gulden ter beschikking voor het bouwrijp maken en de terreininrichting.

Tot in 1988, het jaar waarin het oude Agnetapark werd gerestaureerd, bleven beide woonparken in bezit van de Gist- en Spiritusfabriek. Op dit moment is Het Agnetapark B.V., een onderdeel van de Stichting Pensioenfonds Gistbrocades, de eigenaar van het gehele complex; beheer en bouwkundig onderhoud worden behartigd door een reguliere woningbouwvereniging, Delftwonen. In augustus 1989 werden beide wijkjes tot nationaal monument verklaard. In 1993 vond een uitgebreide renovatie en restauratie plaats van het nieuwe Agnetapark. De woningen zien er weer stralend uit met vrolijk gekleurd houtwerk in de oorspronkelijke kleuren; donkergroen, oranjegeel en wit. Hoewel de woningen geen eigendom meer zijn van de Gist- en Spiritusfabriek, krijgen de medewerkers van de fabriek wel voorrang bij de woningtoewijzing. De huurprijs van de meest gangbare vierkamerwoning is nu ongeveer 1.000 gulden per maand. De grote zeskamerwoning kost 2.300 gulden per maand.

Literatuur

Correspondentie tussen J. Gratama en ir. Jockin van het Bouwbureau van de Gist- en Spiritusfabriek, archief Jan Gratama, NAI, Rotterdam
 'Het Woningbouwplan', in: De Fabrieksode, weekblad voor en van het personeel van de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek, nr. 24, juni 1923
 J. Gratama, 'De architect en de huidige bouwnijverheid', in: Bouwkundig Weekblad nr. 37 1926, p. 382-389
 N.V. Nederlandse Gist- & Spiritusfabriek Delft. 'De Ontwikkeling der onderneming in zestig jaren 1870-1930', Delft, 1930
 'Fabrikanten, de smaakmakers van de stedenbouw', in: Wonen-TA/BK nr. 5 1975, p. 5-21
 E.J. Hoogenberk, B.D. Verbrugge, 'Bedreigde gebouwen,

Delft 1840-1940; Delft 1982

R. Geurtsen, 'Locatie Zuidpoort Delft, stadsmorfologische atlas', Delft 1989

R.M. Schreijnders, 'De droom van Howard, het verleden en de toekomst van tuindorpen', Rijswijk 1991

'Het Agnetapark, toen en nu, Monumentendag 10 september 1994', Delft 1994

L. Buck, J. Oldenkamp, 'Het Agnetapark, een monument', Delft 1994

Bron tekeningen

Archief DSM Gist, Delft

Archief Gratama, NAI, Rotterdam

Woningbouwvereniging Delftwonen, Delft

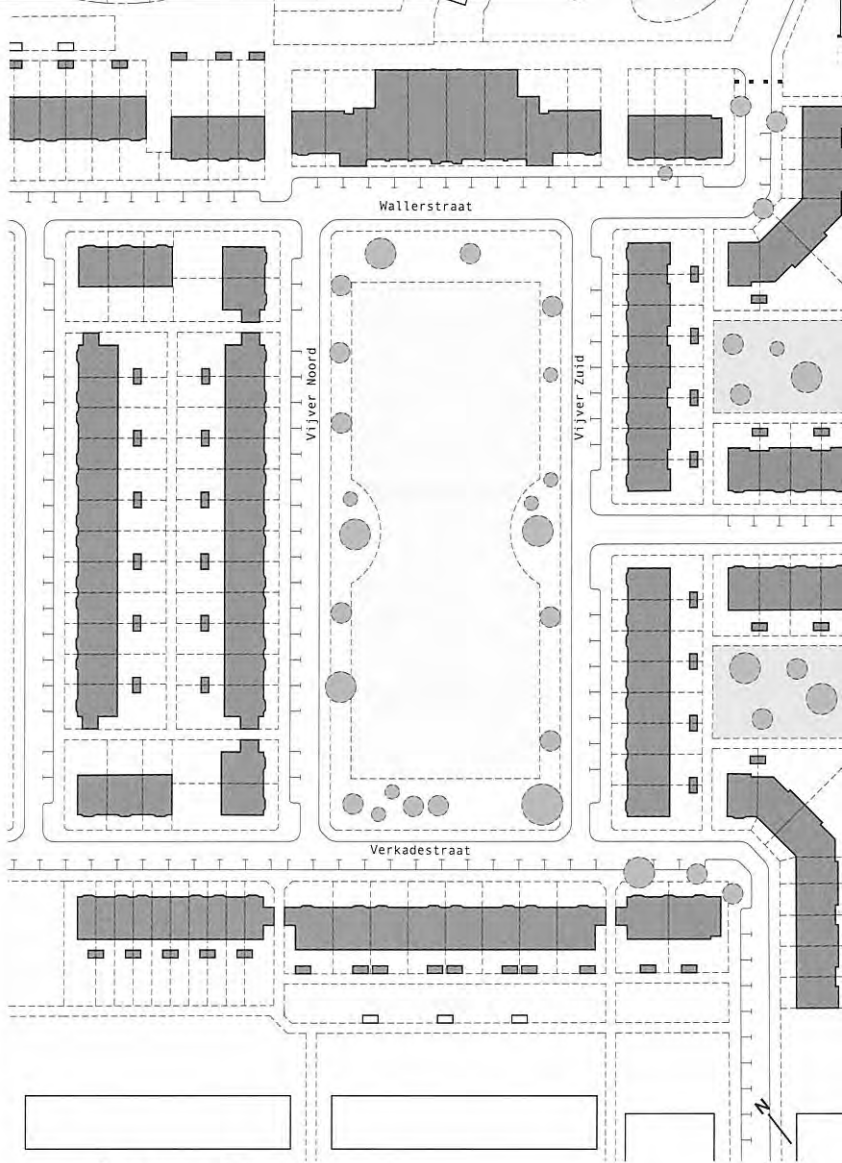

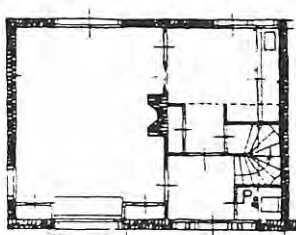
78 Agnetapark II, Delft
Vijver Noord, rond 1930

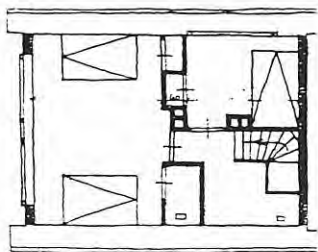

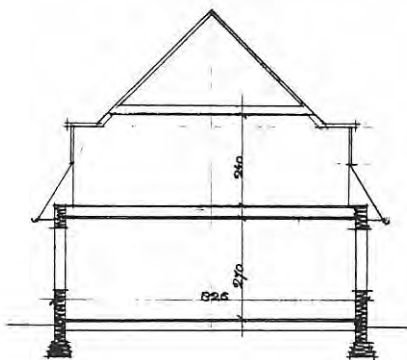
79 Agnetapark II, Delft
Kindertuintjes op het binnenterrein, rond 1930

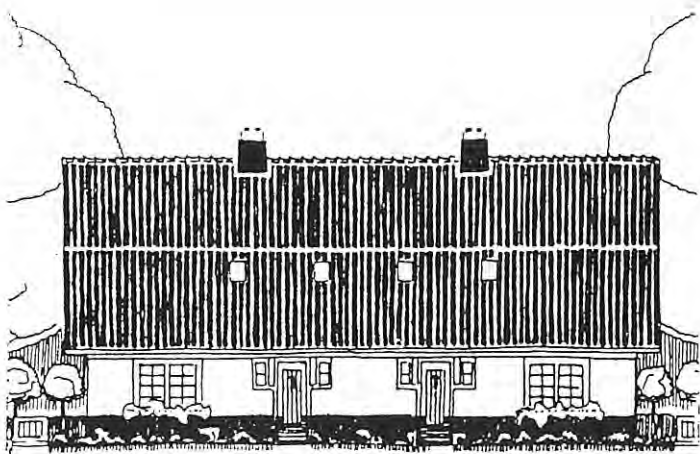

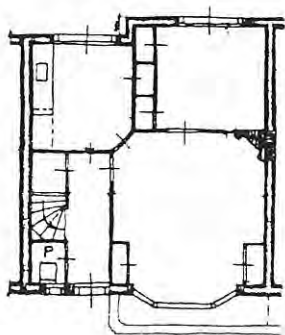

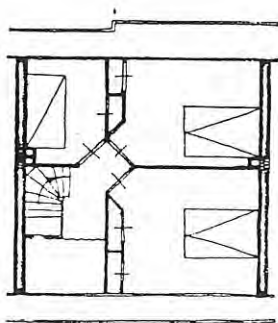

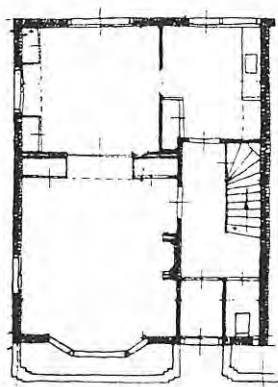

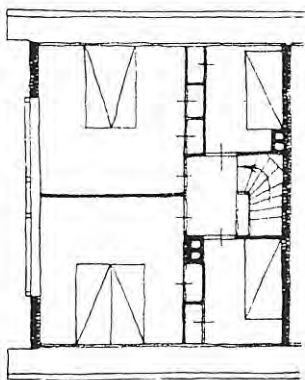

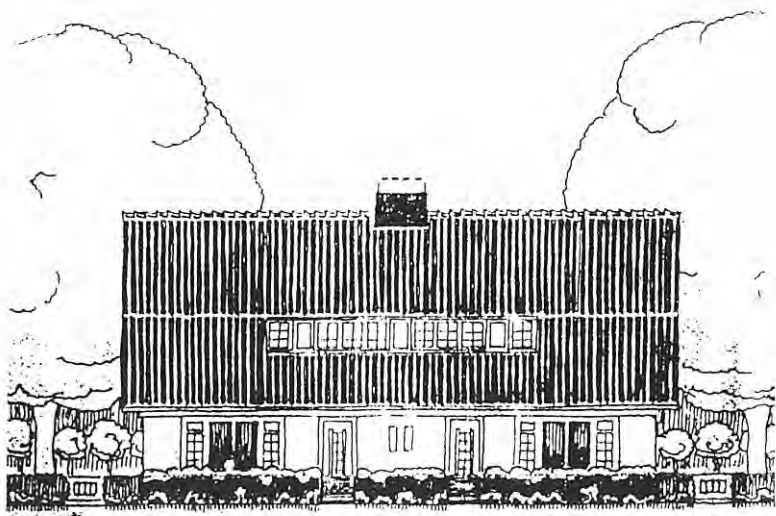

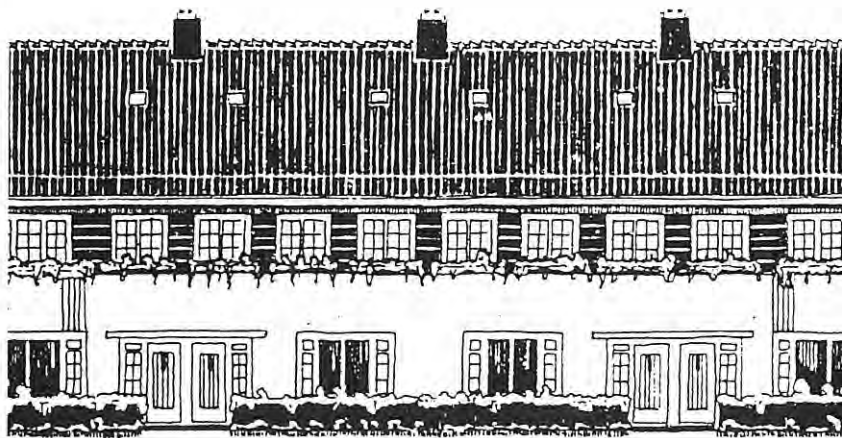

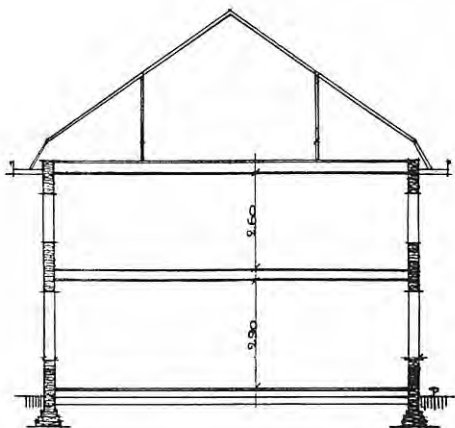

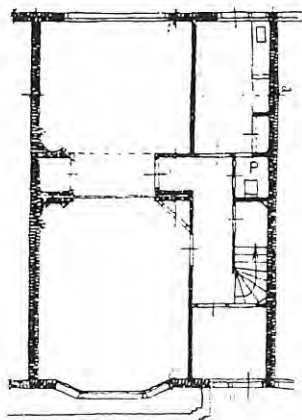

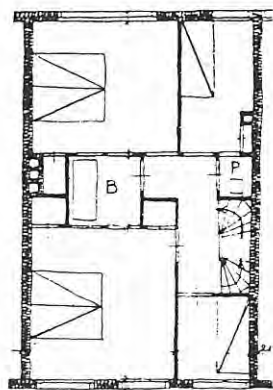

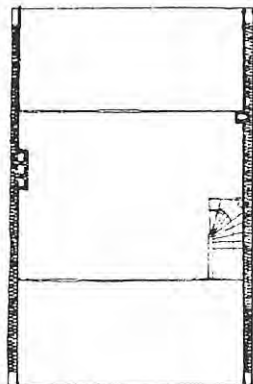

De Griffioen
Middelburg
A. Rothuizen, P.J. 't Hooft
1947

De Griffioen, de eerste naoorlogse woonwijk ten westen van het historische centrum van Middelburg, is een voorbeeld van strokenbouw in een parkachtige omgeving. De buurt bestaat uit vier kwadranten met huizenrijen, losjes slingerend gegroepeerd rond een parkje met een vijver. Dwars door de wijk loopt een doorgaande weg parallel aan de bebouwing; haaks hierop loopt een centrale ontsluitingsweg die met een bajonetvorm langs het park loopt. Om verschillende redenen ademt dit wijkje een prettige ontspannen sfeer.

Ten eerste heeft de stedenbouwkundige opzet van de wijk een uitgekiend strokenbouwprofiel dat opeenvolgend bestaat uit een straat, een huis, een ondiepe achtertuin en een breed plantsoen. De straten lopen pal langs de gesloten noordgevels van de woningen; de zuidgevels zijn heel open, terwijl privacy is gewaarborgd door de tuinen, omgeven door heggen en struiken op de erfscheiding met het openbare plantsoen. Deze ruimte oogt hierdoor groot, zeker nu bomen en struiken volgroeid zijn. De dichtheid van achttien woningen per hectare is laag.

Het heeft ook te maken met de vrijheid waarmee de stedenbouwkundige opzet is uitgewerkt. Door de lengte van de huizenrijen te wisselen en door subtiële richtingsverdraaiingen is er ruimte voor informele voetgangersroutes en een gevarieerd straatbeeld. De zorgvuldige aanleg van bomen, heggen en grasvelden en de detaillering van de bestrating verrijken en differentiëren het karakter van de wijk op vergelijkbare wijze.

Een derde verklaring voor de prettige sfeer is de eenheid en eenvoud van de architectuur. De stijl van de huizenrijen bevat zowel elementen uit het modernistische als uit het traditionalistische idioom. Tot het modernistische behoren de uitkragende lessenaarsdaken, de open puien, de repetitie; de kopgevel met de schoorsteen, de expressieve omlijsting van de voordeur en de detaillering van het metselwerk zijn traditionalistisch.

De Griffioen telt 101 middenstandswoningen en is gebouwd in opdracht van de gemeente Middelburg als vervanging van de lintbebouwing langs de uitvalswegen die bij de inundatie in 1944 verloren was gegaan. Het stedenbouwkundig plan werd door de architecten Rothuizen en 't Hooft gemaakt in overleg met M. Duintjer, die de eerste naoorlogse stadsuitbreiding voor Middelburg ontwierp. Voor het gebied bestond al een plan uit 1941, een traditionele romantische

tuinwijk met slingerende straten en twee-onder-een-kapwoningen, waarvan een klein rijtje reeds was uitgevoerd. In verband met de slechte bezonning werd dit plan terzijde geschoven om plaats te maken voor moderne rationele strokenbouw. De centrale vijver in het plan werd aangelegd om grond elders in De Griffioen op te hogen. Het plan voorzag bovendien in een kleuterschool en winkels rond de vijver, een theehuisje in een parkstrook aan de westkant van de wijk en garages langs de zuid- en noordrand, maar die zijn geen van allen gerealiseerd.

Het project telt slechts een woningtype, twee bouwlagen hoog en ruim opgezet. De woning is 9 m breed, 7,6 m diep en heeft een bruto vloeroppervlak 136 m². Alle voorzieningen, zoals keuken, berging, badkamer, entree en trap, zijn aan de noordzijde gelegd. Aan de straat is een gemetselde muur opgetrokken van ongeveer 1,8 m hoogte. Vroeger diende deze plek, die wel daglicht uit de keuken wegneemt, als kolenhok, nu is het een fietsenberging. Aan de zuidzijde bevinden zich twee woonruimten, en suite verbonden in de breedte van de woning. De grote slaapkamer op de verdieping is met een grote pui en het balkon gericht op buiten. Het huis telt veel ingebouwde kasten. De structuur en materialen van de woningen lenen zich eenvoudig voor interne verbouwingen, die onder begeleiding van de woningbouwvereniging worden toegestaan. Drie keer zijn er renovatiewerkzaamheden uitgevoerd. In de eerste fase zijn de stalen ramen vervangen door aluminium. Het tweede onderhoud betrof de aanleg van cv, dakisolatie en de vernieuwing van keuken en sanitair. Tijdens het laatste renovatie zijn de aluminiumramen – onder supervisie van welstand – vervangen door kunststof.

Na de bouw werd De Griffioen ondergebracht bij een speciaal opgerichte stichting. Deze moest de eenheid van kleur en een aantrekkelijke groenvoorziening van de min of meer gemeenschappelijke 'particuliere' tuinen in de wijk bewaren. Op dit moment worden de huizen geëxploiteerd door woningbouwvereniging Stichting Woongoed Middelburg. De gemeente Middelburg onderhoudt het openbaar groen, waartoe ook de heggen langs de tuinen behoren. De oorspronkelijke bewoners waren hoger geklasseerde ambtenaren, zoals leraren, politieagenten en de gegoede middenstand. De wijk verjongt langzaam en is in trek bij gezinnen met kinderen. De bewoners wonen er gemiddeld zo'n 35 jaar. De kale huurprijs is 930 gulden per maand.

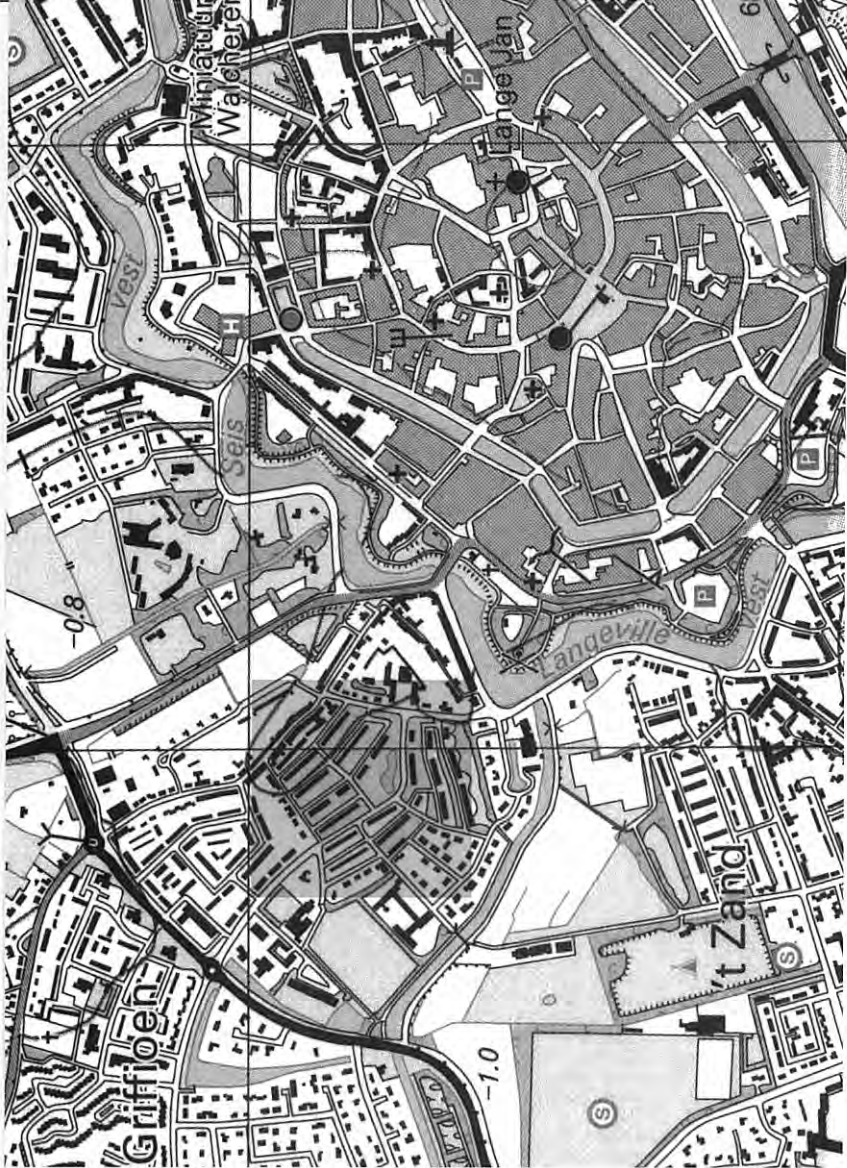
Literatuur en bron tekeningen

W. van Gelderen, 'Bebouwing de Griffioen, middenstands-
woningen te Middelburg', in: Bouw nr. 2 1947, p. 398-400

M.P. de Bruin, 'Ontwikkeling van de volkshuisvesting in
Middelburg', Middelburg 1983

K. Bosma, 'Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd, de
wederopbouw van Middelburg 1940-1948', Rotterdam
1988

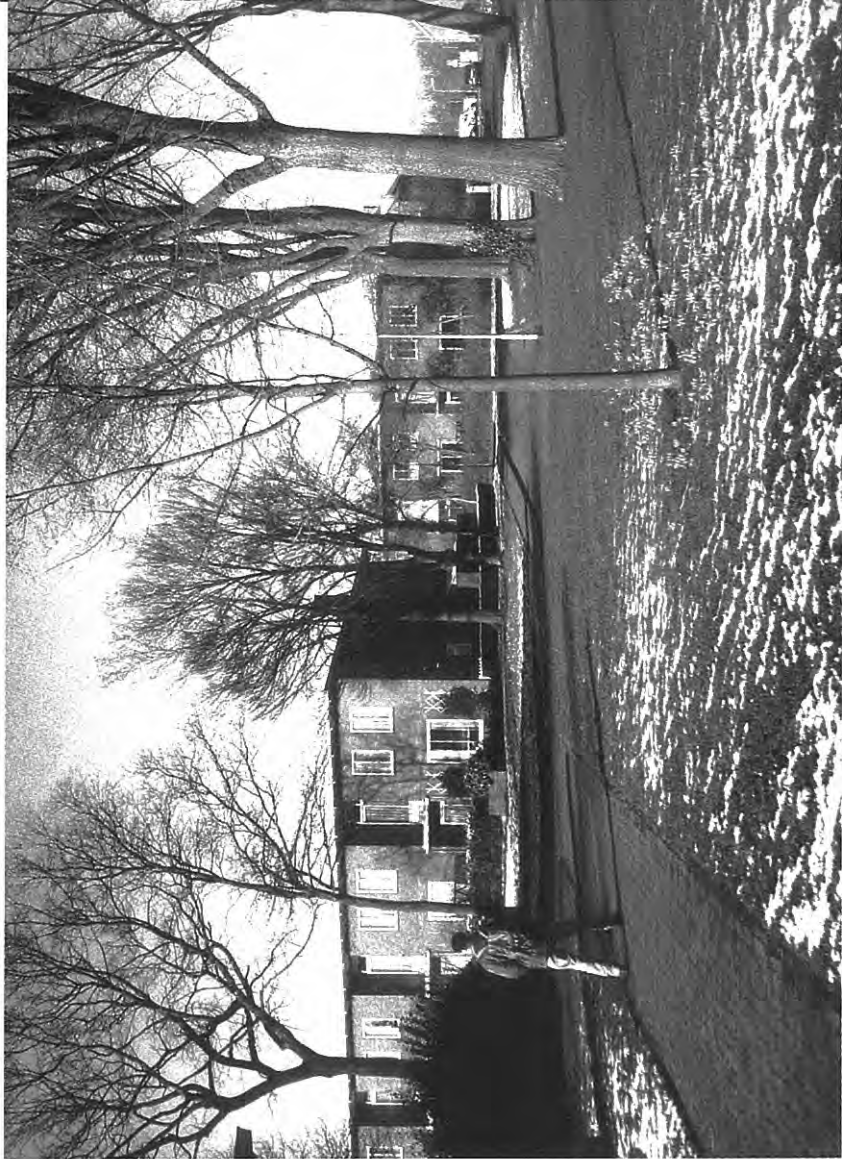
H. Sinke, 'Monumenten Inventarisatie Project Middelburg,
architectuur en stedenbouw 1850-1950', Zwolle 1996

100 De Griffioen, Middelburg
Topografische kaart, schaal 1:12.500

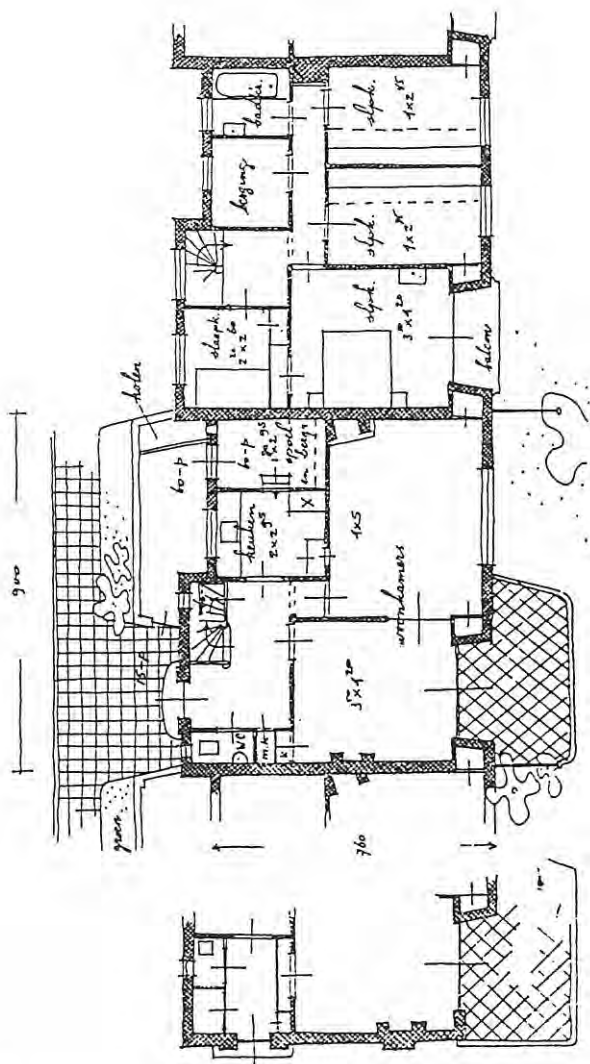
101 De Griffioen, Middelburg
De Griffioen, uitbreidingswijk aan de westkant van Middelburg

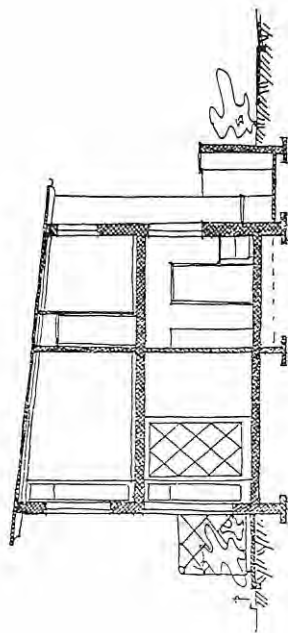

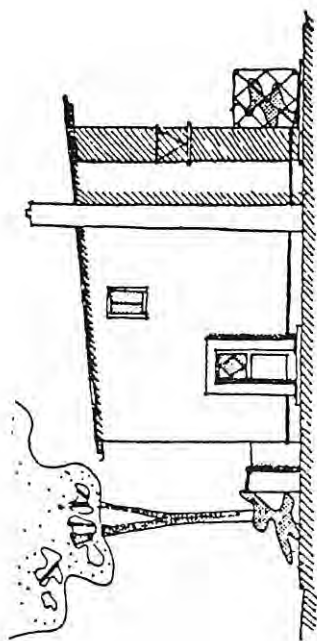

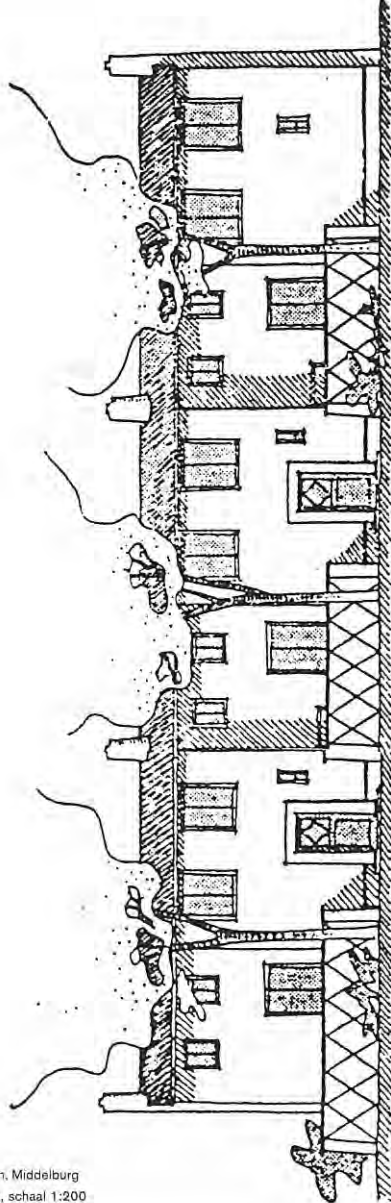
103 De Griffioen, Middelburg
Straatgevel

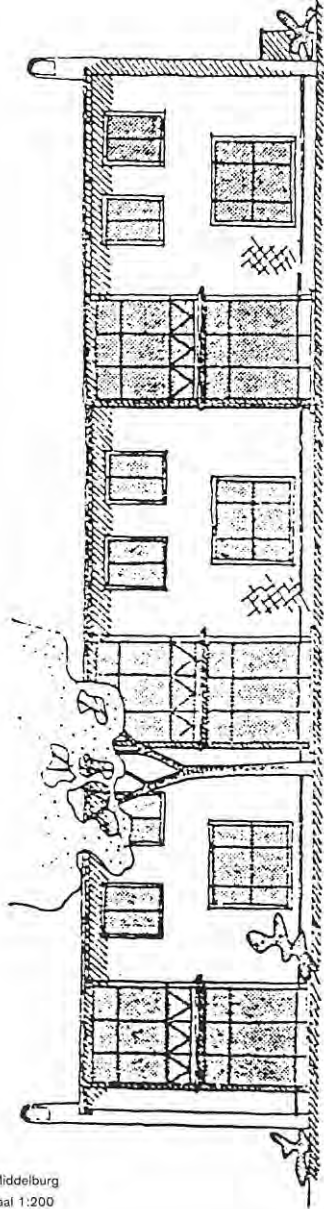

Oog in Al
Mozartlaan 1-36, Utrecht
P.C.J. Klarhamer
1921-1923

De belangrijkste karakteristiek van tuinstad Oog in Al is de variatie in de openbare ruimte. Daarmee onderscheidt de wijk zich positief ten opzichte van vergelijkbare particulier ontwikkelde tuinstadwijken uit de jaren dertig.

De hiërarchische pittoreske opzet met verkeer-, winkel- en woonstraten, park, pleinen, plantsoenen, perken, voortuinen en niet te vergeten de bijzondere boomaanleg in de openbare ruimte, maakt Oog in Al tot een zeer gedifferentieerde groene woonwijk. Het is jammer dat alle straten nu aan twee kanten helemaal vol staan met auto's. De buurt profiteert van het park Oog in Al, dat in de jaren twintig botanisch en romantisch is aangelegd op het voormalig lustoord van Everard Meyster (een katholieke ondernemende rijkeluiszoon die leefde in de tweede helft van de achttiende eeuw, dichter en fantast met hoogdravende plannen) en een groot grasveld dat vroeger hoorde bij een tuinbouwschool en daarom met allerlei bijzondere boomsoorten is beplant.

De bebouwing langs het park neemt een bijzondere plaats in: de blokken van telkens zes huizen met stevige kappen en ritmisch geplaatste schoorstenen vormen een hechte architectonische eenheid, prototypisch voor tuinstadarchitectuur. De woningen zijn ruimer dan elders in de wijk en prachtig georiënteerd op het groen.

Oog in Al werd gebouwd naar het stedenbouwkundig plan voor Utrecht van H.P. Berlage en L.N. Holsboer uit 1920-1924. Het allereerste deel dat werd uitgevoerd, het gebied omsloten door de Mozartlaan, de Bachstraat en de R. Wagnerlaan, werd ontworpen door P.C.J. Klaarhamer in opdracht van de coöperatieve woningbouwvereniging Buiten Thuis. Het eerste ontwerp uit 1920 werd afgewezen door de beoordelend inspecteur van de Volkshuisvesting in Den Haag. Dit ontwerp in 'pakkistvorm', zonder kap, was in strijd met de bedoelingen van de woningwet en kwam niet in aanmerking voor rijkssteun. Het tweede, veel traditionelere ontwerp voor 101 middenstandswoningen met kappen en ramen met een roedeverdeling werd uitgevoerd. De gemeente Utrecht verplichtte Klaarhamer tot samenwerking met een ervaren architect, het bureau J. van der Lip. Het ontwerp bestond uit twee typen rijtjes, het ene met grotere en het andere met kleinere woningen. Bij de dood van Klaarhamer in 1954 omschreef Gerrit Rietveld in het Bouwkundig Weekblad zijn leermeester van de gemeentelijke avondschoon als een solide en bekwaame vakman en voorganger van architectuurnieuwening. Over het woningbouwproject voor Buiten Thuis, dat hij beschouwde

als Klarhamers belangrijkste werk, schreef Rietveld: 'Het zijn volkomen open bouwblokken, die stedenbouwkundig zeer goed voldoen; de tegenstelling van de openheid der tussenruimten wordt geaccentueerd door de gesloten plastic der bouwmassa's. Deze huizen hebben nog niet het licht, dat later het nieuwe bouwen als algemeen erkende verworvenheid mocht boeken, maar het zijn architectonische kunstwerken, die meer dan enig ander bouwwerk, het bordje met de M (odern) verdienen. Daar is geen steentje ondoordacht gemetseld en geen maatje willekeurig gekozen.' Overigens woonde Rietveld zelf van 1924 tot 1936 in de Bachstraat en ontwierp hij in 1932 een rij huizen aan de Schumannstraat.

De woningen zijn twee lagen hoog, met een ruime zolderverdieping en geheel onderkelderd. Door de beganegrondvloer ruim een halve meter boven het maaiveld te leggen krijg je over de auto's vrij uit over het park, en heeft de kelder daglicht. De woningen zijn traditioneel van opzet met een woonbeuk (en suite) en een voorzieningenbeuk, maar met veel praktische details als kasten in alle hoeken en gaten.

Het volgende deel van Oog in Al, tot aan de Joseph Haydnlaan, is grotendeels gebouwd door particuliere aannemers-ontwikkelaars, die de huizen verhuurden of verkochten en vaak zelf een van de woningen uit het door hen gebouwde rijtje betrokken. Grote in Utrecht gevestigde bedrijven als de Nederlandse Spoorwegen, Douwe Egberts en de Stichtse Olie- en Lijnoliefabriek bezaten meerdere rijtjes als personeelshuisvesting. De stedenbouwkundige uitwerking van Klarhamer had betrekking op een groter gebied dan waar hij uiteindelijk huizen bouwde. De verkaveling bestaat uit vrijstaande korte rijtjes van zes en vier woningen die bijna allemaal op dezelfde manier zijn georiënteerd; in het midden van de straten ligt de bebouwing terug voor een bloemperk. Op een historische foto van de Mendelssohnstraat uit 1935 is te zien dat deze verkaveling in eerste instantie werd aangehouden. Later zijn er echter huizen tussen gebouwd, waardoor straten en binnenterreinen traditioneel werden gescheiden. De perken in het midden van de straat zijn later verlegd naar de stoep. Ze worden nu niet meer door de gemeente maar door de bewoners verzorgd.

De stichtingskosten per woning bedroegen gemiddeld 8.000 gulden en de Rijksbijdrage was 1.693 gulden. Woningbouwvereniging Buiten Thuis heeft moeite gehad om de huizen te verhuren. Oog in Al lag tamelijk afgelegen ten opzichte van de stad. De wijk is helemaal omgeven door kanalen en er waren

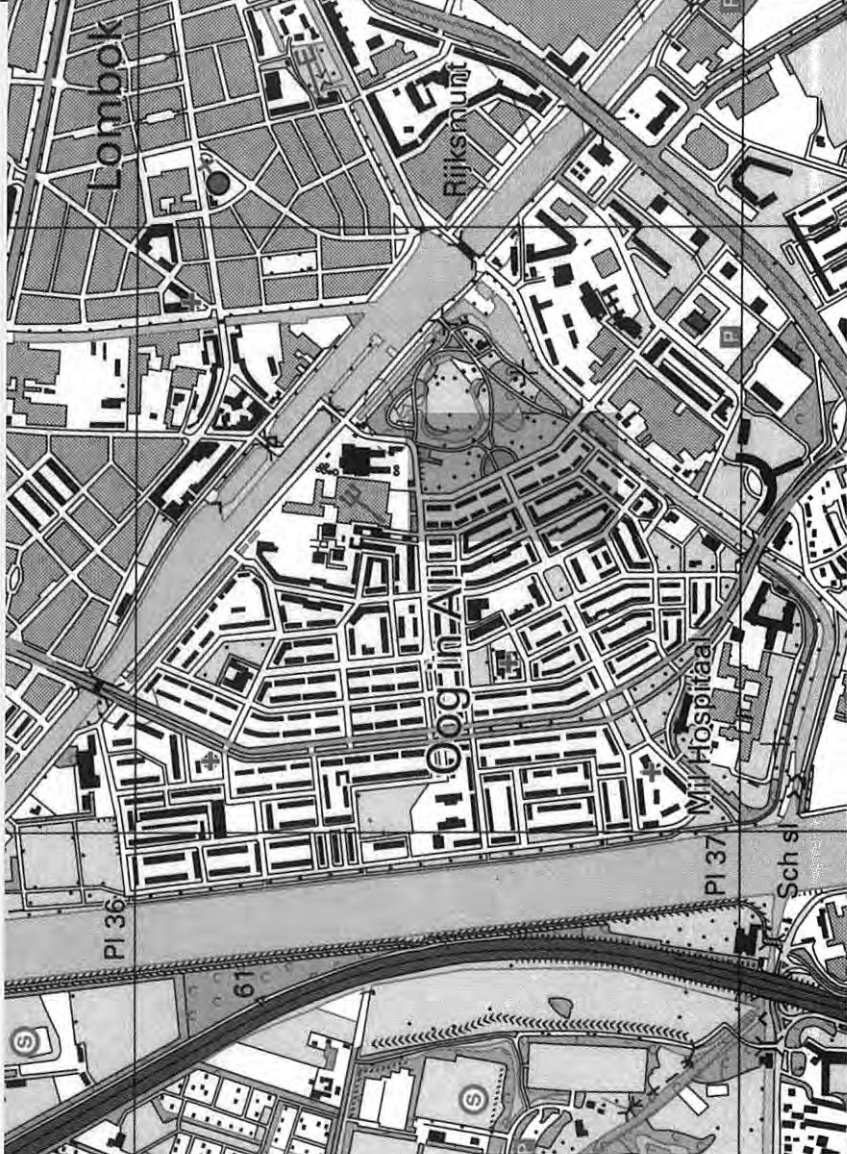
weinig bruggen die bovendien vaak open stonden. Ook bestaat er pas sinds de jaren vijftig een busverbinding. In deze periode van economische crisis bleken de huizen duur. In 1940 was de schuld van Buiten Thuis zo ver opgelopen dat de gemeente (die garant stond voor de hypothecaire lening van Buiten Thuis bij het Gemeentelijk Pensioenfonds) de woningen opeiste. Sinds die tijd worden ze verhuurd door de Gemeentelijke Woningbouwvereniging (nu Mitros) en zijn ze zeer gewild. In de jaren zeventig woonden aan de Mozartlaan verschillende hoge ambtenaren, waaronder het hoofd Bouw- en Woningtoezicht, de hoofdinspecteur van politie en de directeur van de Nederlandse Spoorwegen. Onder druk van het kabinet-Den Uyl, dat van mening was dat mensen niet onder hun stand mochten wonen, is de laatste verhuisd. Zodra er nu een woning vrijkomt wordt deze verkocht. De huidige marktwaarde van een hoekwoning is ongeveer 1.000.000 gulden. Voor heel de wijk geldt dat het middenstandskarakter snel verandert in vrije sector. Een tussenwoning in de Mendelssohnstraat die in 1969 22.000 gulden kostte, gaat nu voor 600.000 gulden van de hand, mits de details origineel uit de jaren dertig zijn. De bewonerssamenstelling van de hele wijk is op dit moment, vergeleken met andere wijken in Utrecht, bovengemiddeld oud en jong; de mensen zijn er gemiddeld het hoogst opgeleid en er is de minste werkeloosheid. De oudere bewoners zijn binnen de wijk vaak enkele malen verhuisd en blijven er zeer lang wonen. De huidige bewoners van de Mozartlaan vormen hiervan een afspiegeling. Er woont een oude garde die de huizen al zeer lange tijd (vaak met subsidie) huurt en een jonge garde hard werkende tweeverdieners. De kale huur bedraagt 1.100 gulden per maand voor de oudste huurders en 1.800 gulden voor de nieuwste huurders.

Literatuur

- G. Rietveld, 'In memoriam architect P.J. Klaarhamer', in:
Bouwkundig Weekblad 1954, p. 101
R. Blijstra, '2000 jaar Utrecht', Utrecht/Antwerpen 1969
C.C.S. Wilmer, 'Buitens binnen Utrecht', Vianen 1982
Gemeentelijke monumentencommissie Utrecht, 'Jongere
bouwkunst in Utrecht', Utrecht 1985
B. van Santen, 'Monumenten Inventarisatie Project
Utrecht', Zwolle 1990

Bron tekeningen

- Archief Klaarhamer, NAI, Rotterdam
Archief Van der Lip, NAI, Rotterdam
Utrechts Archief

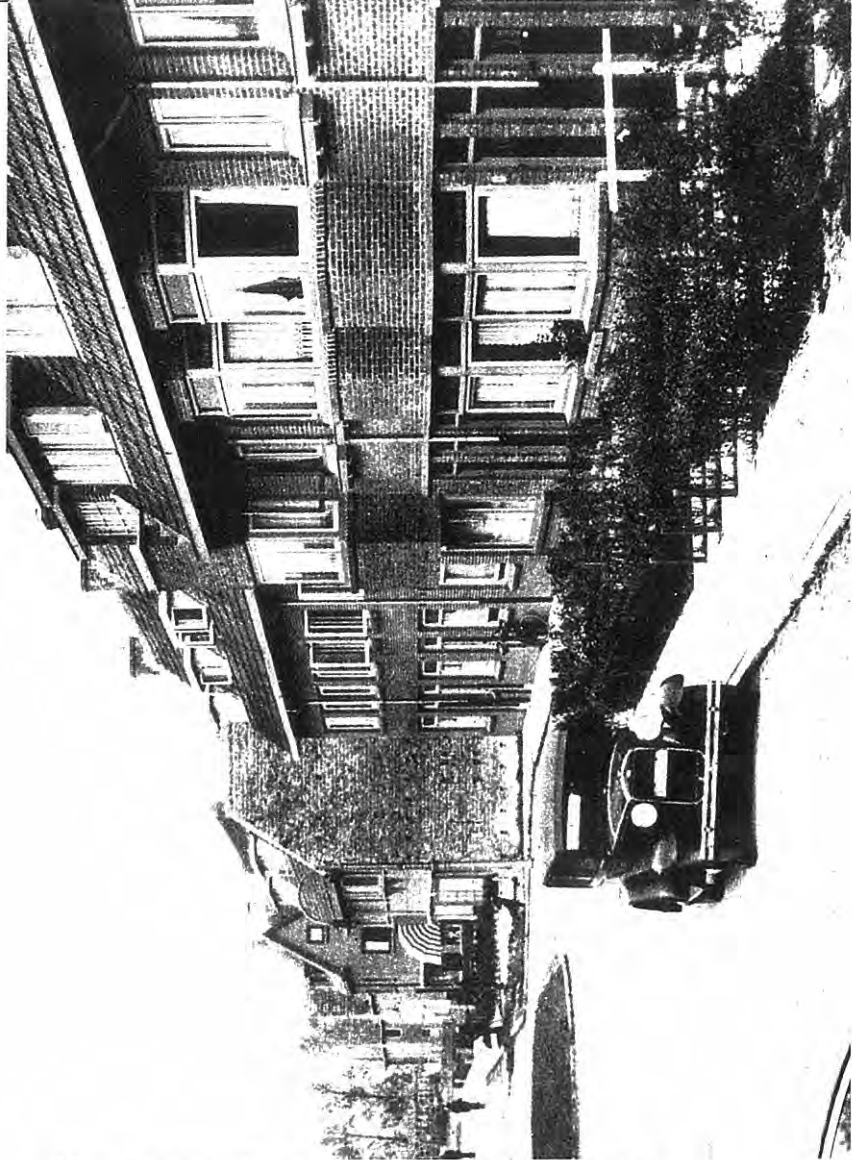

115 Oog in Al, Utrecht
Park en woonwijk

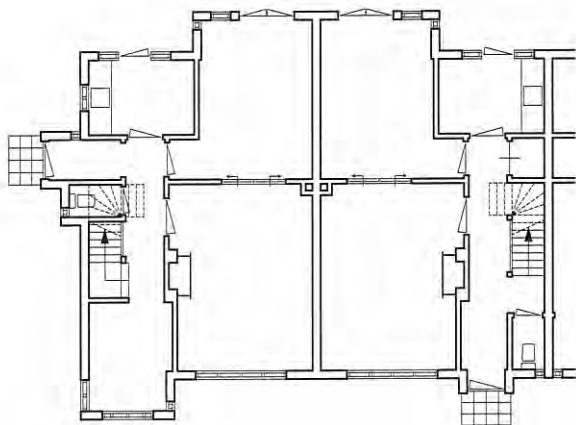

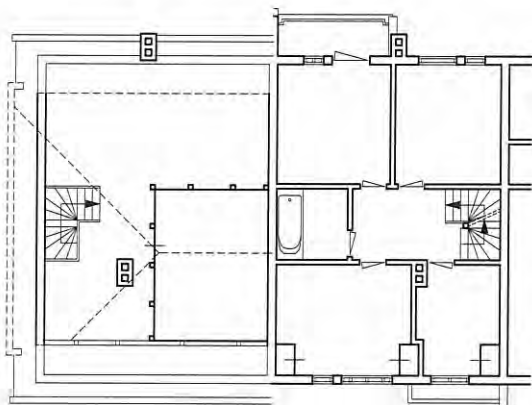
117 Oog in Al, Utrecht
Tuingevels gezien vanuit de Beethovenlaan

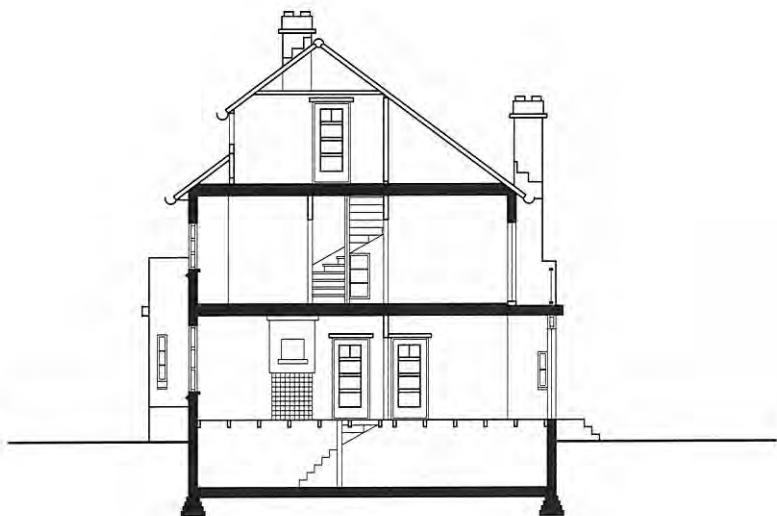

118 Mendelssohnstraat in 1935 met het plantsoen nog midden op de straat. De openingen in de gevelwand zijn kort erna volgebouwd.

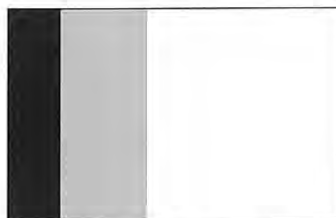

Kengetallen tuinsteden

Agneta park II, Delft

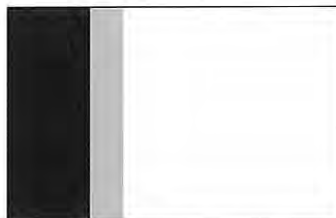
woningwet, middenstand
huur

totaal grondoppervlak	4,66 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	0,73 ha	16 %
tuin	1,20 ha	26 %
openbare ruimte	2,73 ha	58 %

De Griffioen, Middelburg

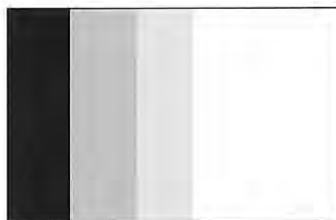
middenstand
huur

totaal grondoppervlak	5,60 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	1,37 ha	25 %
tuin	0,59 ha	10 %
openbare ruimte	3,63 ha	65 %

Oog in Al, Utrecht

middenstand (nu vrije sector)
huur (nu koop)

totaal grondoppervlak	37,4 ha	100%
bebouwd grondoppervlak	7,0 ha	19 %
tuinen	7,6 ha	20 %
park	6,4 ha	17 %
openbare ruimte	16,4 ha	44 %

totaal aantal woningen	156	
aantal woningen per hectare	33	
rijtjeshuizen	140	77-180 m ²
boven- en benedenwoningen	16	51-87 m ²

voortuinen
achtertuinten

2-4 m diep
5-8 m diep

totaal aantal woningen	101	
aantal woningen per hectare	18	
rijtjeshuizen	101	136 m ²

voortuinen
achtertuinten

2 m diep
6 m diep

totaal aantal woningen	1.170	
aantal woningen per hectare	31	
rijtjeshuizen	1.170	100-180 m ²

voortuinen
achtertuinten

0-6 m diep
8-21 m diep

Pompenburg

Pompenburg/Haagseveer/Doelstraat, Rotterdam

C.J.M. Weeber

1977-1981

Op de kaart 'Rotterdam Stadsvernieuwing 1974-1990' valt het door Carel Weeber ontworpen woongebouw aan het Pompenburg onmiddellijk op. Het is het enige sociale woningbouwcomplex midden in het centrum van Rotterdam, pal naast stadhuis, politiebureau en Hofplein. Hoe kreeg hij dat voor elkaar? Een politiek statement, een weerslag van de tijdgeest met betrekking tot de emancipatie van de arbeider? Weeber is ook de architect van een ander sociaal woningbouwproject op een vergelijkbare toplocatie, de Zwarte Madonna in Den Haag, dat eerdaags zal worden gesloopt voor een 'passender' bebouwing. In beide gevallen bleek Weeber al aan het werk in het gebied als stedenbouwkundige. Ook in Rotterdam speelt de woningbouwvereniging die eigenaar is van het gebouw met de verleidelijke gedachte het gebouw te slopen voor een project dat meer geld in het laatje brengt, of als dat niet kan het gebouw op te toppen met luxeuze penthouses. Het vrijesectorwoongebouw aan de overkant, ontworpen door Cees Dam, heeft immers een driedubbele huuropbrengst en die kun je met de huidige spelregels voor huurharmonisatie nooit evenaren. De opbrengst van kantoren zou nog hoger zijn.

Het woongebouw aan het Pompenburg heeft een grootstedelijke allure die je in de Nederlandse woningbouw zelden ziet. Qua grootte en vormtaal past het gebouw moeiteloos tussen de omringende grote kantoorgebouwen uit de wederopbouwperiode en de bebouwing uit de jaren negentig langs het Weena; het heeft een vergelijkbare anonimiteit. Het is een gebouw dat je in het voorbijgaan nauwelijks opmerkt, maar zodra je oog er op valt is er veel te zien: de zwierige plastiek van het uitkragende metselwerk op de plek waar de onderbouw is verbonden met de bovenbouw; de geleiding van de bouwmassa en de gevelvlakken, verbluffend eenvoudig gerealiseerd door middel van balkons, doorlopende betonbanden, doorstekende liftschachten en kleine variaties in de indeling van kozijnen die het gevolg zijn van de woningverdeling. De truc van schaalvergroting in de gevels door toepassing van verticaal en horizontaal gespiegelde maïssonettes is eerder gebruikt, o.a. in 't Hooi in Eindhoven en de Sloterhof in Amsterdam, projecten die verderop in dit boek worden besproken. Deze oplossing wordt gelegitimeerd als bijkomstig voordeel van een functioneel argument: slapen grenst tegen slapen en wonen tegen wonen waardoor er minder geluidsoverlast zal zijn.

Op zijn Weeberiaans is het woongebouw geconstrueerd volgens rationele principes van formele en functionele logica. De rookworstvorm van de plattegrond volgt en

verbindt de richtingen van de omliggende bebouwing. Het oorspronkelijke plan was om het lagere gedeelte aan de Doelstraat te herhalen aan het Hofplein, zodat een symmetrisch gebouw zou ontstaan. Op deze plek stond een disco, die te duur was om uit te kopen. Tijdens de bouw ging deze failliet, maar toen was het te laat. De onderste twee bouwlagen zijn in gebruik voor winkels en horeca, fietsenstalling, parkeergarage, bergingen en een gemeenschappelijk deck met beplanting, bankjes, pingpongtafel en een basketbalveld voor de bewoners. Aan het Pompenburg en het Haagseveer is de bebouwing net zo hoog als het Hiltonhotel aan de overkant en bevat in totaal veertien bouwlagen. De rest van het project volgt de hoogte van het naburige Enniakantoor aan de Coolsingel en telt tien bouwlagen. De entrees tot de liften liggen symmetrisch aan weerszijden van de ronde kopbebouwing, net buiten de drukte van het Hofplein en aan de uiteinden van de rookworstvorm.

Het gebouw bevat in totaal 226 woningwetwoningen. Langs het Pompenburg zijn 54 vierkamermaisonnettes gesitueerd (bruto afmetingen per laag 4,20 x 12,50 m), met een balkon op het zuiden waar ook de galerijen lopen. Weeber ontwierp het type speciaal voor dit gebouw, geïnspireerd door een bezoek aan de Autoponmaisonette in Amsterdam die eveneens in dit boek wordt besproken. In de allersmalst denkbare variant is dit type eveneens opgenomen in de Zwarte Madonna. De overige woningen zijn tweebeukige appartementen: 60 stuks driekamerwoningen (bruto afmetingen 7,20 x 12,50 m) en 112 stuks driekamerwoningen met de plattegrond van een taartpunt voor de ronde hoeken. Weeber gebruikte dit laatste type ook in de door hem in dezelfde tijd ontworpen ronde torens op Katendrecht en het Vasteland, eveneens in Rotterdam.

De uniforme balustrades en gevels aan het binnenterrein zien er uit als een pragmatische oplossing en vormen een scherp contrast met de nauwgezet gelede buitengevel. De kwaliteit van het wonen wordt vooral bepaald door de nabijheid van stedelijke voorzieningen, openbaar vervoer en het fantastische uitzicht over de stad en het Hofplein. Het deck op het binnenterrein is eigendom van de gemeente, die ook het onderhoud verzorgt. De woningbouwvereniging, die regelmatig wordt geconfronteerd met klachten over vandalisme en geluidsoverlast door opgroeiende kinderen, zou het binnenterrein graag kopen of het beheer ervan overnemen, maar de gemeente wil hier niet aan. De overlast is voor geen enkele bewoner reden geweest om te verhuizen, maar de woningbouwvereniging voert nu het beleid geen gezinnen in het gebouw te plaatsen. Er is een zeer actieve bewonersvereniging die klaverjasavonden en

busreisjes organiseert. Ze komen bijeen in de voormalige kerk tegenover het Haagseveer.

Het project is geheel binnen de gangbare budgetten voor woningwetbouw gerealiseerd. De bouwkosten per woning van gemiddeld 102 m² bedroegen in 1981 84.746 gulden exclusief btw. Behalve wat schilderwerk, een nieuw slotenplan en beveiligingscamera's in de hallen en liften is onderhoud nog niet nodig geweest.

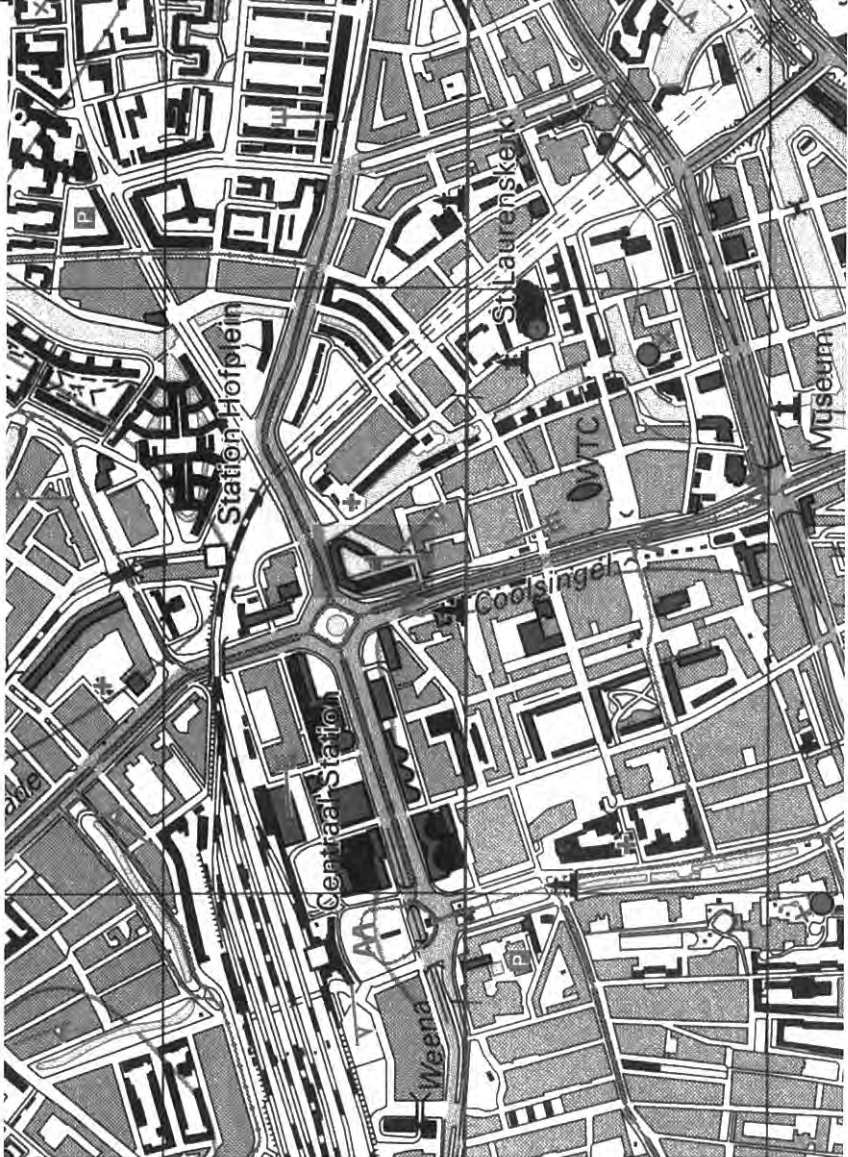
De eerste bewoners kwamen voornamelijk uit de stadsvernieuwingsgebieden rond het centrum. Ze zijn er bijna allemaal blijven wonen. Niet meer dan vier keer per jaar komt er in het complex een woning vrij. De huur van de maisonnettes is gestegen tot boven de huurgrens voor de woningwetsector (855 gulden per maand) en wordt daarom aan nieuwe huurders verhuurd in de 'middenklasse vrije sector' met een geharmoniseerde huurprijs van 950 gulden. De kleinste appartementen, de taartpunten met open keukens, kosten 710 gulden per maand en zijn bestemd voor 55-plussers.

Literatuur

'Woningblok Pompenburg/Doelstraat Rotterdam',
bureaudoocumentatie Hoogstad Weeber Van Tilburg,
Rotterdam 1982

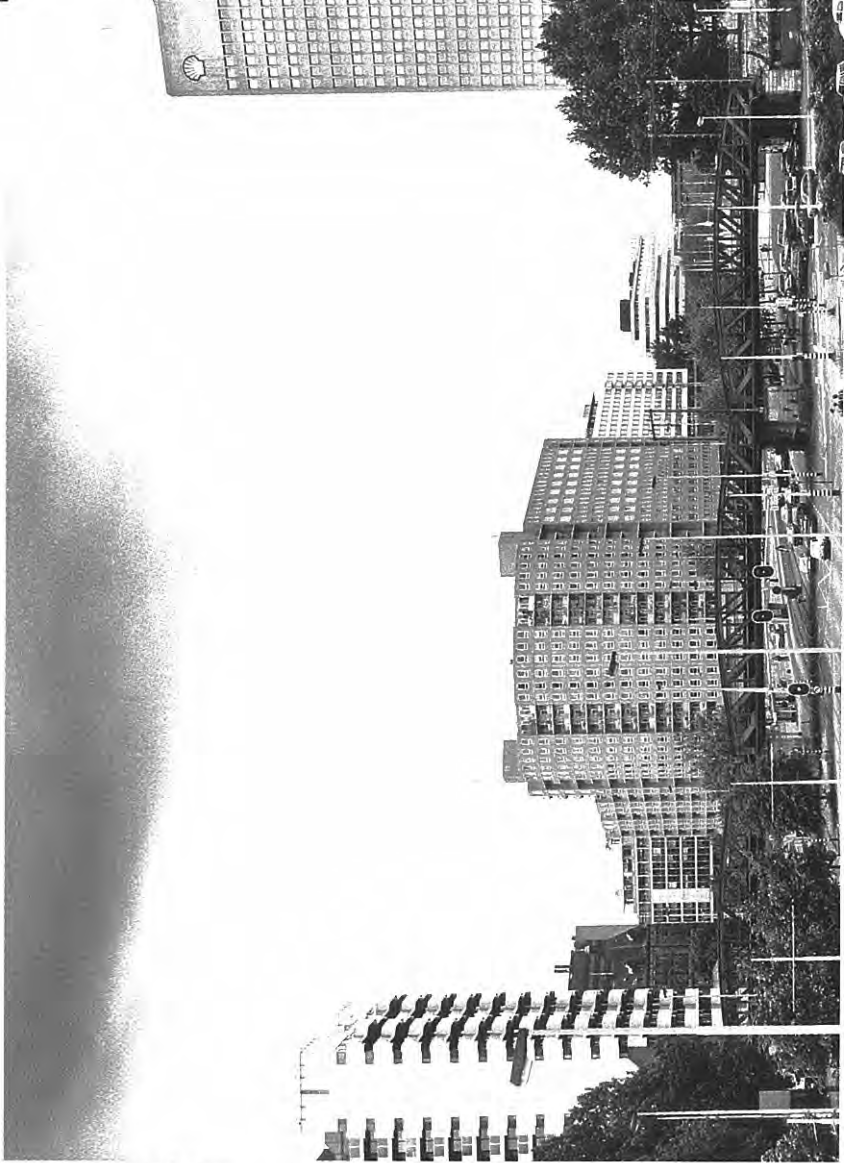
'Woningbouw te Rotterdam', in: Bouw nr. 18 1984, p. 33-35
E. Taverna, 'Carel Weeber architect', Rotterdam 1989

Bron tekeningen
de Architecten Cie., Amsterdam

135 Pompenburg, Rotterdam
Coolingsingel, Weena en Pompenburg

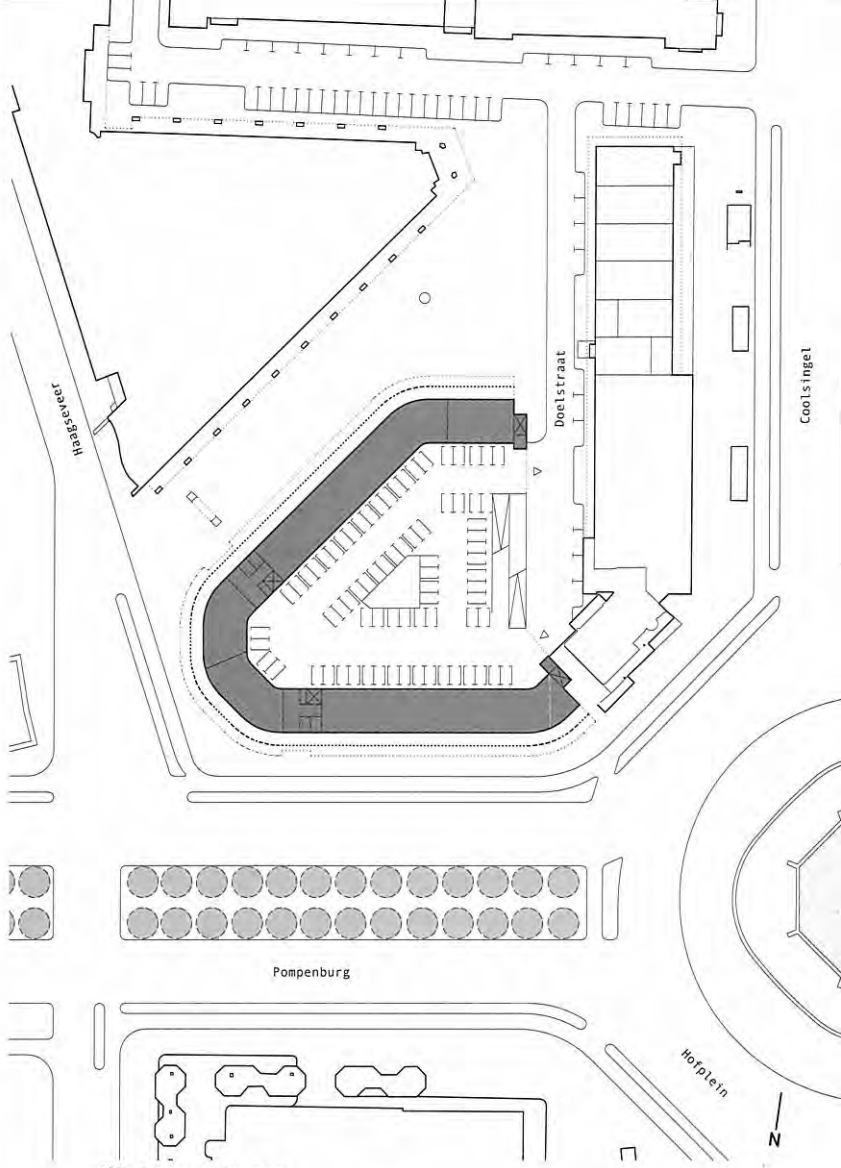
136 Pompenburg, Rotterdam
Pompenburg met luchtspoor, rond 1983

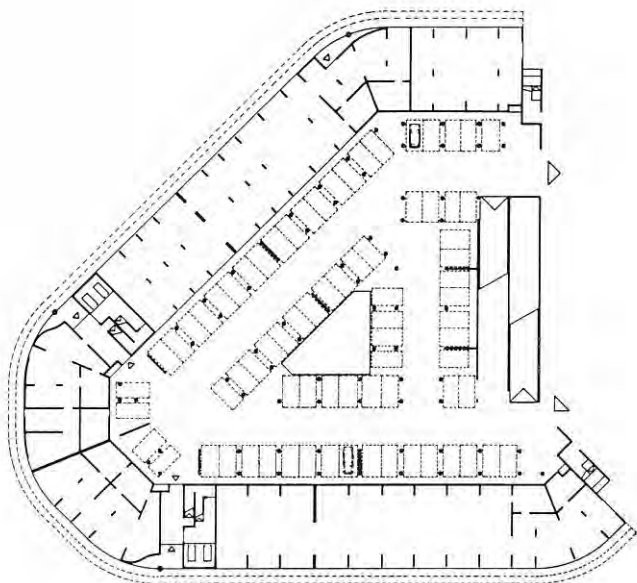
137 Pompenburg, Rotterdam
Doelstraat en richting Haagseveer

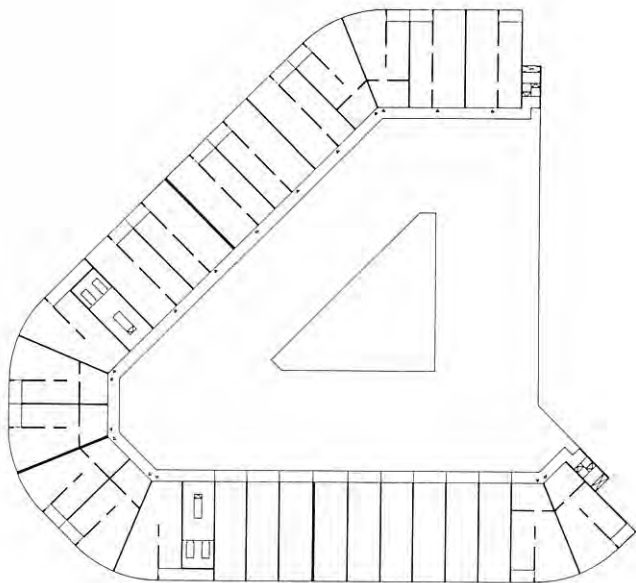

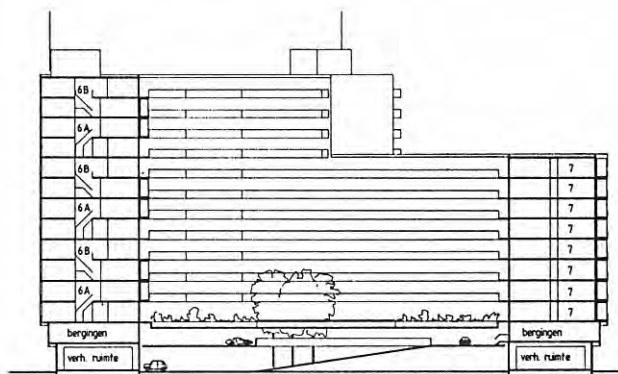
138 Pompenburg, Rotterdam
Binnen terrein

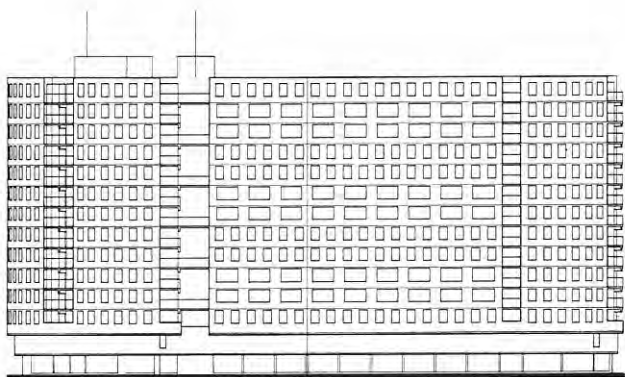

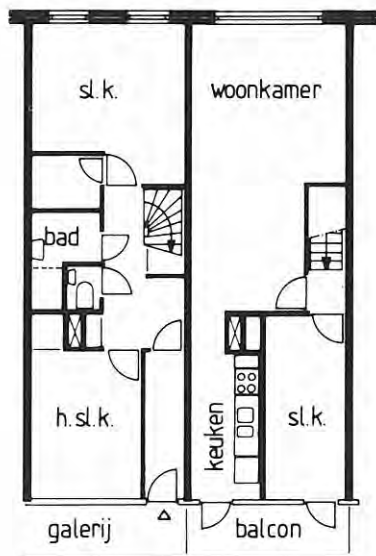
139 Pompenburg, Rotterdam
Stedenbouwkundige situatie, schaal 1:1.500

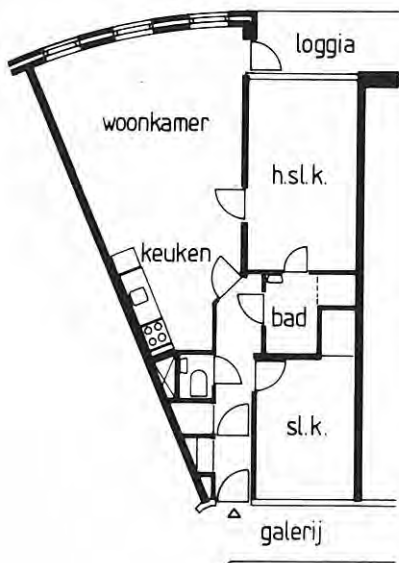

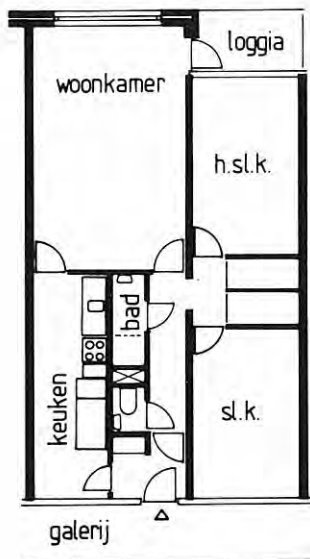

Winkels met bovenwoningen

Linnaeusstraat 197-235, Amsterdam-Watergraafsmeer

J.J.B. Franswa

1930

Dit kloeke woongebouw aan de Linnaeusstraat is een mooi voorbeeld van een bakstenen straatwand die met vakmanschap is ontworpen. Aan dit soort gevelarchitectuur ontleent het Amsterdam uit de tijd van Berlage en de Amsterdamse School grootstedelijke allure. Het is een neutraal en tegelijk expressief gebouw. Het is ondergeschikt aan zichzelf, in dienst van de functie als straatwand, maar mag er zelf zijn. Ook andere Amsterdamse gebouwen, zoals die aan het Allebléplein van C.J. Blaauw uit 1929-1932 of het Afrikanerplein van J.R. Roodenburgh uit 1929, hebben dit karakter. Recente voorbeelden van eenheid in stijl en materiaal zijn de Vaillantlaan in Den Haag (onder supervisie van J.M.J. Coenen) en Borneo-Sporenburg in Amsterdam (onder supervisie van West 8). Een belangrijk verschil is dat de eenheid in deze recente projecten van bovenaf werd opgelegd door spelregels en voorgeschreven materialen en vormen.

De basis voor de gevel in de Linnaeusstraat is een klassiek schema van een onderbouw met winkels, een regelmatig middendeel waar portieketagewoningen achterliggen en een hoge kap die ritmisch wordt geleed door schoorstenen. Deze bouwdelen worden beneden verbonden door een luifel en boven door een rondgaande glazen kroonlijst, vlak onder een ruim dakoverstek. De decoratieve details uit de koker van de Amsterdamse School smeden het gebouw verder tot een geheel. Het project is rijk uitgewerkt. De hoek is verbijzonderd door een expressief gedetailleerde toren en grote robuuste erkers. Deze toren tilt het gebouw naar de grotere schaal van de stad en is waarschijnlijk bedacht als markering van het pleintje aan de overkant van de straat, waarvoor Berlage in 1905 de bebouwing ontwierp. Architect Franswa, die een tijd chef de bureau was bij een van de gangmakers van de Amsterdamse School, J.M. van der Mey, stond bekend om zijn voorliefde voor sculpturale monumentale bouwdelen. De kap op het gebouw beslaat slechts de halve bouwdiepte en is loze ruimte. Het woongebouw is niet, zoals je vanaf de voorkant zou verwachten, onderdeel van een gesloten bouwblok, maar staat aan de achterkant direct aan een straat, tegenover een zwembad. De grandeur ontbreekt hier. Achter de tuinen loopt een verdiepingshoge gemetselde muur die de U-vormige blokplattegrond afsluit.

Het woongebouw bergt in totaal 32 appartementen die worden ontsloten via portieken. Op de begane grond waren oorspronkelijk acht dubbelhoge winkels gesitueerd met aan de achterkant een woning plus kantoortje over twee lagen.

Het oppervlak is heden ten dage te klein voor winkels en daarom is geen van de woningen meer in gebruik. Het entresol in de winkels is wel overal nog aanwezig. De tuinen, in enkele gevallen volgebouwd als bedrijfsruimte, horen jammer genoeg nog bij de winkels. Boven zijn er drie bouwlagen met in totaal 24 kleine vierkamerappartementen (bruto afmetingen 7 x 12 m). Op de zolder heeft elke woning een berging. De bergingen van de bovenste woonlaag liggen aan de straatkant en zijn in sommige huizen door de bewoners bij de woning getrokken. De woning met huisnummer 225 heeft toegang tot de toren. De poten van de U-vormige blokplattegrond bevatten een lager woontorentje met elk vier appartementen.

Het project is gebouwd in opdracht van de N.V. Bouwmaatschappij Volkerak II. Volgens de bouwaanvraag bedroeg de bouwsom 220.000 gulden. De oorspronkelijke huur voor de appartementen was 55 gulden per maand, een winkelwoning kostte 2.200 gulden per jaar. Het gebouw is op dit moment eigendom van een grote particuliere belegger en wordt verhuurd via een makelaarskantoor. In 1998 is het project grondig gerenoveerd en gerestaureerd met subsidie van de gemeente. De indeling is niet gewijzigd. Het project is rijksmonument. Er wonen voornamelijk jongere stellen en gezinnen. De huur bedraagt op dit moment 1.050 gulden per maand.

Literatuur

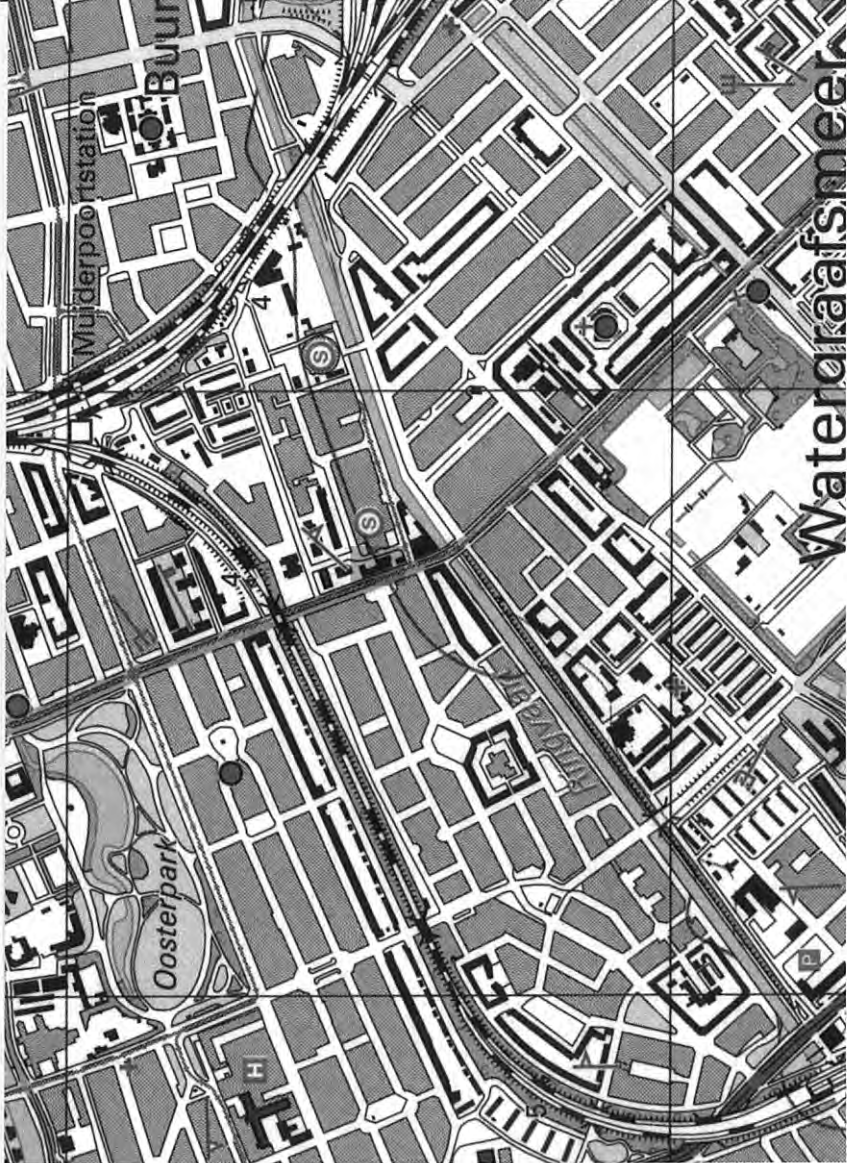
G. Bolhuis e.a., 'De Atlas gordel 20-40', Amsterdam 2000

Bron tekeningen

Archief Franswa, NAI, Rotterdam

Archief Bouw- en Woningtoezicht Amsterdam

Watergraafsmeer

153 Winkels met bovenwoningen, Amsterdam
Linnaeusstraat

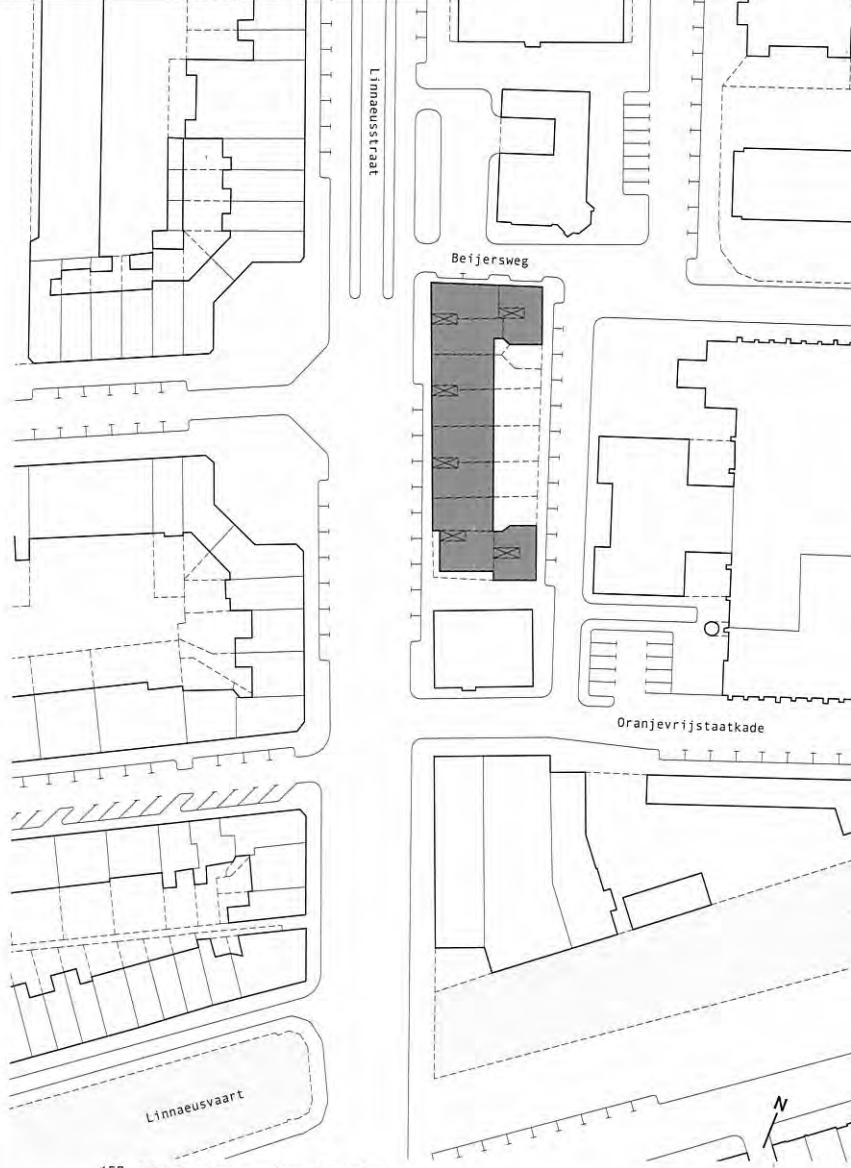
154 Winkels met bovenwoningen, Amsterdam
Woningen en winkels aan de Linnaeusstraat

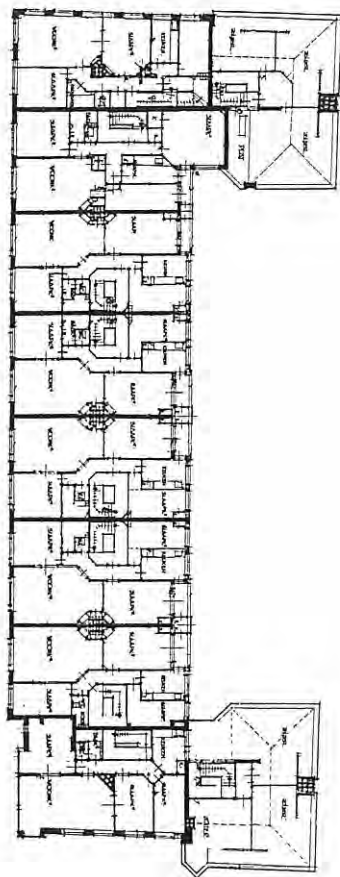
155 Winkels met bovenwoningen, Amsterdam
Achterkant

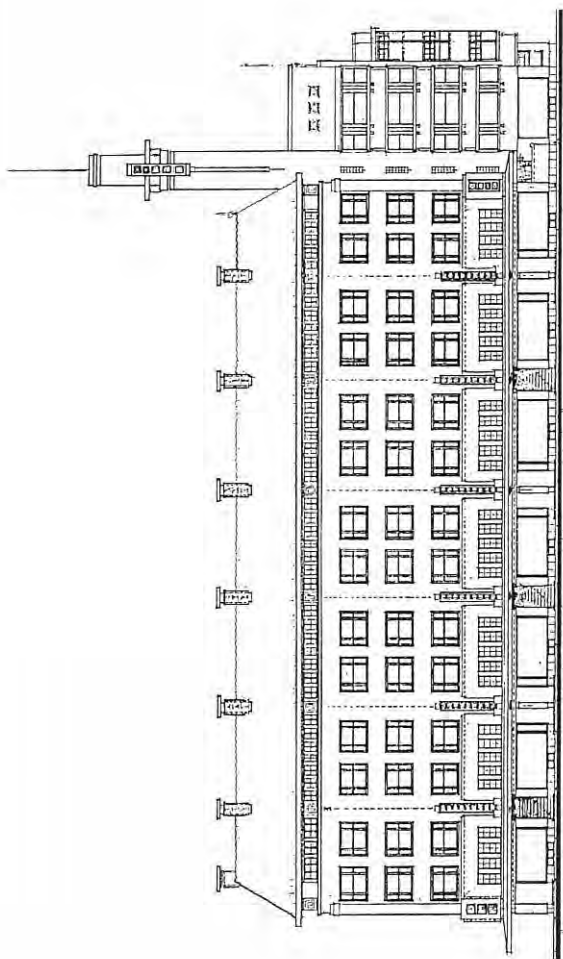

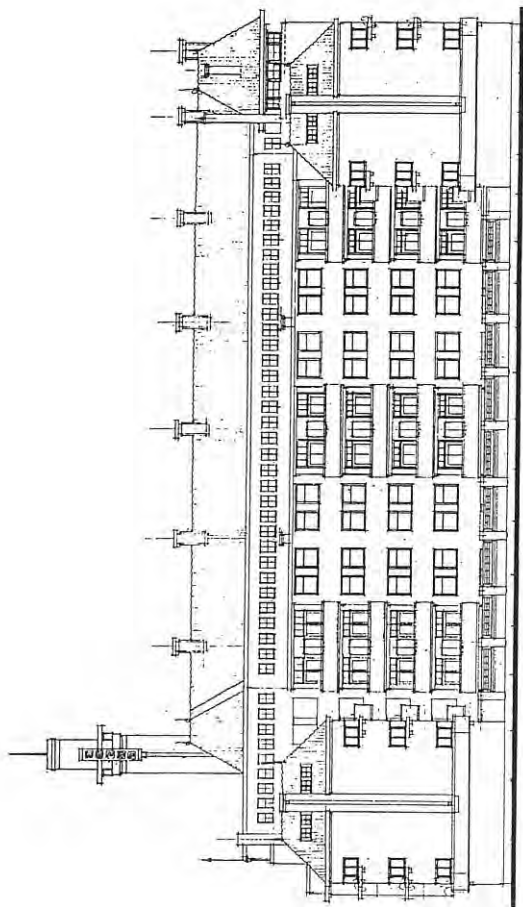
156 Winkels met bovenwoningen, Amsterdam
Hoekoplossing Linnaeusstraat, de toren als entree tot de binnenstad

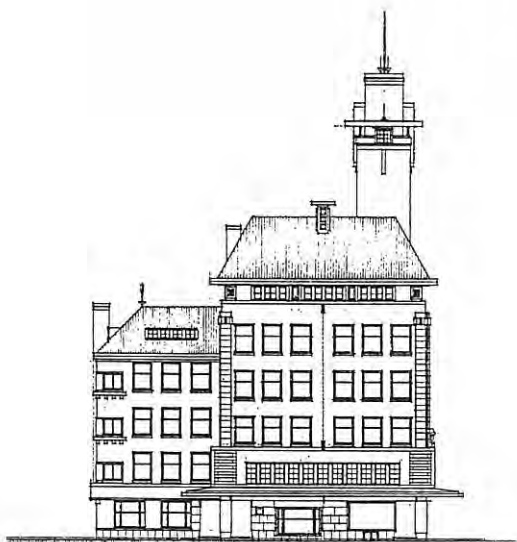

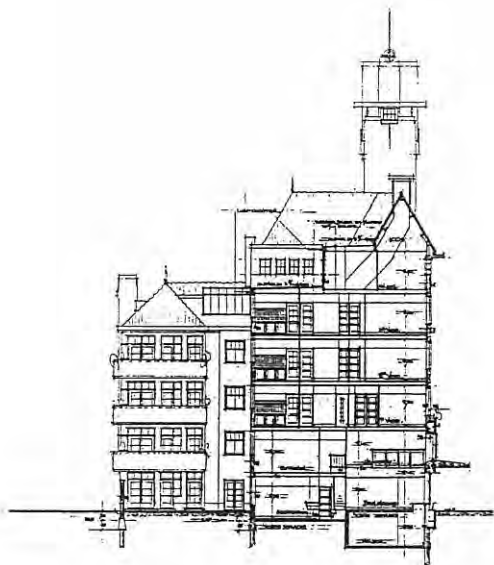
157 Winkels met bovenwoningen, Amsterdam
Stedenbouwkundige situatie, schaal 1:1.500

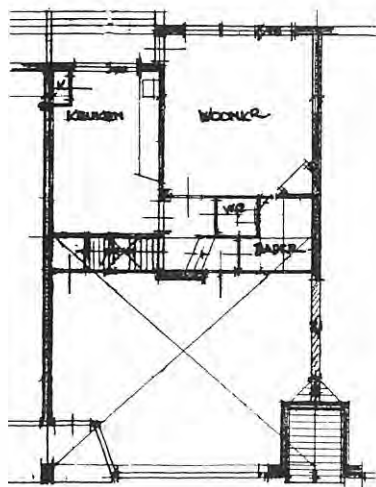

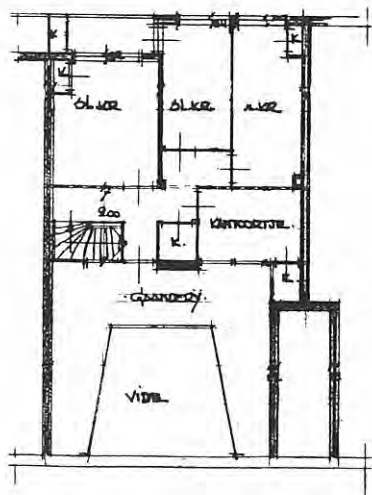

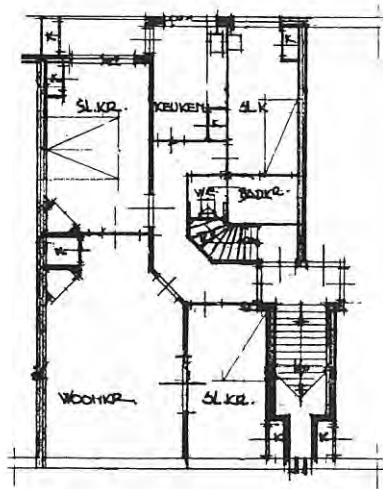

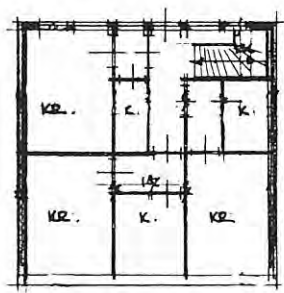

Autopon

Overtoom/Zocherstraat, Amsterdam

C. de Geus, J.B. Ingwersen

1953-1961

Dit Corbusiaanse gebouw, gebouwd in opdracht van Volkswagenimporteur Autopon, vormt een intrigerende verschijning langs de westelijke invalsweg naar het centrum van Amsterdam. Het plastische betonnen gevelscharm, gedragen door expressieve zware kolommen met hele dunne voetjes, de etalage die vrij boven de stoep hangt en de spectaculaire uitkragende dakopbouw blijven makkelijk in het geheugen hangen. Het gebouw staat voor een nieuwe, industriële moderne tijd en volgt letterlijk de voorstelling hiervan door de grote roerganger uit Frankrijk, Le Corbusier. Het Autopongebouw is onmiskenbaar een kloon van zijn Unité d'Habitation. Maar is Le Corbusiers Unité ontworpen als een vrijstaand woongebouw in een parkachtige omgeving, deze Amsterdamse Unité is opgenomen in een stedelijk bouwblok. Hoewel de begane grond daarom niet zo vrij is voldoet het gebouw verder aan alle uiterlijke kenmerken ervan: pilotis, gevelscharm, brise soleils, dakterras met vrijstaande gebogen wanden. Het heeft een voor de jaren vijftig en zestig typische verschijningsvorm, die nadien werd verketterd vanwege de radicale breuk met de schaal en andere kenmerken van de bestaande stad. Dankzij Rem Koolhaas en volgelingen is deze modernistische brutalistische vormtaal tegenwoordig weer terug.

De firma Autopon wilde graag een representatieve showroom op een markante plek in Amsterdam. Het was voor het eerst in Nederland dat een auto-importeur zichzelf (zonder dealer) presenteerde met een eigen showroom. De locatie aan de Overtoom, op dat moment een leeg terrein waar vroeger huizen hadden gestaan, werd snel gevonden. Het ontwerp was gereed in 1953 en bestond uit een benzinepompstation, garage, een showroom en 65 bijpassende luxe woningen die de aanwezigheid van Autopon al van grote afstand duidelijk moesten maken. Het lukte op dat moment niet overeenstemming te bereiken met de gemeente. Verkeerskundigen maakten bezwaar tegen de te verwachten parkeeroverlast bij het benzinestation aan de Zocherstraat; stedenbouwkundigen hadden bezwaar tegen de bovenste van de zes geplande woonverdiepingen aan de Overtoom; de urgentiecommissie die de naoorlogse bouwstroom begeleidde steggelde over de verhouding tussen de bouwkosten van het bedrijfsgebouwtje en de woningen. In 1957 schreef het bureau van De Geus en Ingwersen een vurig pleidooi om de bouwvergunning op korte termijn te verlenen. Het benzinepompstation was in bewoording omgetoverd tot een 'servicestation' en de garage tot de 'modernste model autoherstelwerkplaats ten dienste van de Volkswagen', geheel gesitueerd in een kelder van 3.081 m², waardoor er geen auto's op straat terecht zouden

komen. De noodzaak van het gebouw werd verder onderbouwd met cijfers over het explosief stijgende aantal Volkswagens en het economische belang daarvan voor de werkgelegenheid. Over de bovenste bouwlaag werd een compromis bereikt door deze terug te leggen. Dit betekende wel dat op de rationaliteit van het oorspronkelijke plan (bestaande uit drie identieke gestapelde maisonnettes) moest worden ingeleverd. In de uiteindelijke opzet werden 56 woningen gerealiseerd, hetgeen gezien de woningnood als een belangrijke kwaliteit moest worden aangemerkt. Opvallend is dat de grootte van de woningen niet alleen werd gerelateerd aan het aantal kamers, maar ook aan het aantal bedden (316 stuks). Het project werd geheel uitgevoerd in ter plaatse gestort beton in een bouwtijd van maar liefst drie jaar. Een van de problemen was de kromming van de gevel aan de Overtoom, die voor geen enkele woning gelijk was.

Het woongedeelte van het Autoponcomplex bestaat uit twee bouwmassa's, aan de Overtoom en aan de Zocherstraat, met op het binnenterrein de shedkap van de garage. Het woongebouw aan de Overtoom rust op de zes meter hoge pilotis van de showroom en is vijf bouwlagen hoog, plus een dakverdieping met terugliggende vrijgezellenappartementen en een dakopbouw. Omdat deze opbouw de toegestane bouwhoogte voor woningbouw overschreed werd deze aan Bouw- en Woningtoezicht gepresenteerd als een gastenverblijf voor buitenlandse Volkswagenexperts met een vergaderzaaltje erbovenop. Toen de bourgondische zoon (en autocoureur) van directeur Ben Pon de opbouw als woning betrokken werd hij onmiddellijk op het matje geroepen en moesten de architecten een goed woordje voor hem doen om er te kunnen blijven wonen. Toen Autopon het complex in 1978 verkocht en de heer Pon verhuisde is het penthouse gebruikt als bordeel en decor voor Playboy-reportages. Nu is het weer bewoond.

Het woongebouw aan de Overtoom heeft een lift en de woningen worden ontsloten via galerijen aan het binnenterrein. Het meest voorkomende woningtype is een vierkamermaisonette met een woon- en een slaapverdieping verbonden door een spiltrap (woningbreedte 4,70 m, woningdiepte 11 m). Voor en achter ligt een 1,2 m diepe zone voor galerijen en balkons. Elke kamer heeft toegang tot een balkon. De buitenste gevels zijn uitgevoerd als een betonnen rooster van kolommen, balken en borstweringen met balkonvloeren. Aan de Overtoom zijn de balkonvloeren voor de slaapkamers niet woningbreed terwijl de balk wel doorloopt. Hieraan ontleent de gevel zijn levendige plastiek. Dit scherm, dat nu op sommige plaatsen prachtig is begroeid, is ook een element dat afstand schept tussen de stad en de woning. Vanuit de woning heb je een prachtig uitzicht over de stad door grote verdiepiingshoge glazen puilen. Het werkt als een doorkijkspiegel in een

verhoorkamer. De Geus en Ingwersen meldten zelf dat het scherm zou werken als een rustige achtergrond voor het al te overvloedige straatmeubilair. De tweebeukige appartementen op de onderste woonlaag zijn afgeleid van de maisonnettes. Hier liggen de woonplaattegrond en slaapplaattegrond niet boven, maar naast elkaar. De woningen die grenzen aan de trappenhuisen hebben extra brede woonkamers.

Het woongebouw aan de Zocherstraat heeft geen lift en bestaat uit drie bouwlagen met een dakopbouw die los zijn gehouden van de onderbouw. De onderste laag bevat dubbelbrede appartementen, de bovenste twee lagen maisonnettes. De woningplaattegronden zijn dezelfde als aan de Overtoom, maar iets smaller (4,30 m) en minder diep (10 m); de galerijontsluiting ligt ook hier aan het binnenterrein. Bijzonder zijn de vier maisonnettes met een extra dakterras dat over de daken van de overburen uitkijkt op het Vondelpark.

Alle woningen waren oorspronkelijk bedoeld voor de luxere verhuur. Deze luxe zit niet in grotere oppervlakten, maar in extra afwerking als geluidsisolatie, vloerbedekking, inbouwkasten en luxe uitvoeringen van sanitair en keukens. Deze extra's bedroegen 10% bovenop de normale bouwsom van 60.000 gulden per woning. Het penthouse aan de Overtoom kostte in 1961 290.000 gulden. De exploitatie van de woningen werd verzorgd door een makelaarskantoor. In 1978 waren de verkeersopstoppen rond het complex zo groot, dat het bedrijf verhuisde naar Amsterdam-Zuidoost. De showroom op de begane grond werd meubelzaak, de kelder parkeergarage en het servicestation aan de Zocherstraat een fitnesscentrum. De woningen zijn op dit moment overwegend in particulier bezit; een tiental woningen wordt verhuurd. Vijf tot zes maal per jaar verhuist er iemand uit het complex; het verloop is bij de kleinste woningen het grootst. Het driekamerappartement naast het trappenhuis aan de Zocherstraat is onlangs verkocht voor 450.000 gulden. De huurprijzen zijn gebonden aan het huurprijsstelsel van de gemeente Amsterdam. Een tweekamerflat aan de Overtoom is te huur voor 575 gulden; een maisonnette kost er 1.270 gulden per maand.

Literatuur

'Hypermoderne autokliniek in Amsterdam', in: Nat, de verkrant, september 1959, p. 1-2

'Gebouw Autopon', in: Amsterdam werkt, tijdschrift voor bouwrijpheid, handel, scheepvaart en industrie, 1959 nr. 3, p. 56-57

H.P. Mulder, 'Grote dag voor Volkswagen', in: Wierings Weekblad, 2 februari 1961

'Amsterdam kreeg VW-bedrijf, 's lands hoofdstad waardig', in: VW maandblad voor hen die Vooruit Willen, 9e jaargang,

nr. 8, februari 1961, p. 263-267

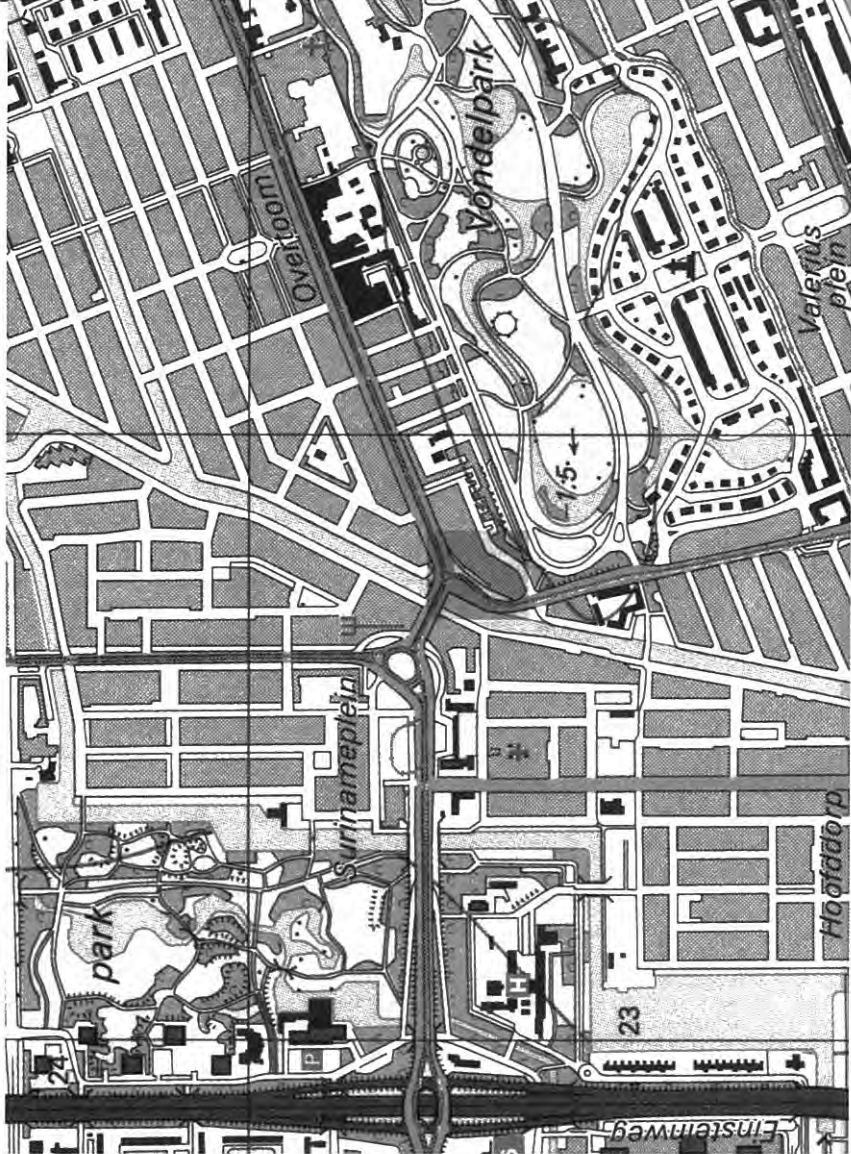
'Gebouw Autopon feestelijk geopend', in: Amsterdam werkt, tijdschrift voor bouwrijpheid, handel, scheepvaart en industrie, 1961 nr. 1

G. van Zuylen, 'Stedebouw is meer dan architectuur (II)', in: Vrij Nederland, 20 mei 1961

Bron tekeningen

Archief Ingwersen, NAI, Rotterdam

Archief Bouw- en Woningtoezicht Amsterdam Oud-West

173 Autopon, Amsterdam
Zocherstraat, Overtoom en Surinamestraat

174 Autopon, Amsterdam
Vanaf de Surinamestraat

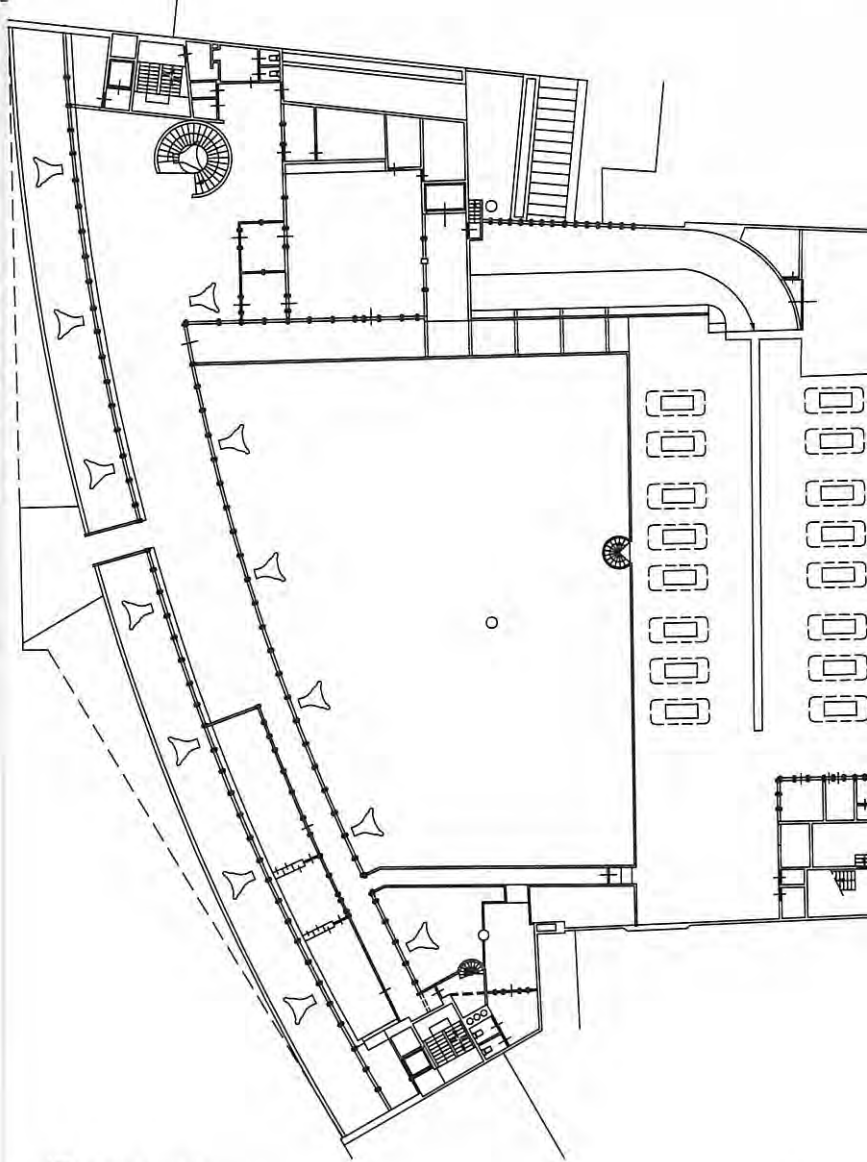

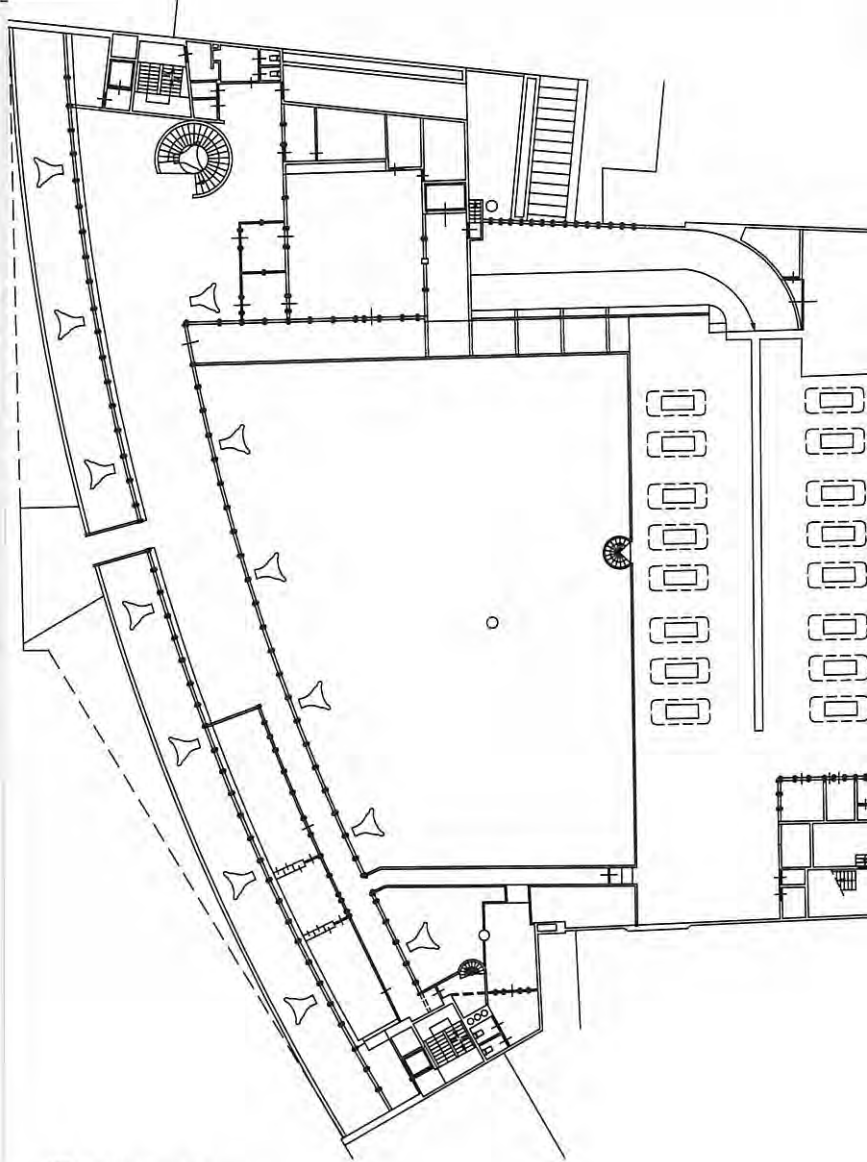
175 Autopon, Amsterdam
Binnenterrein

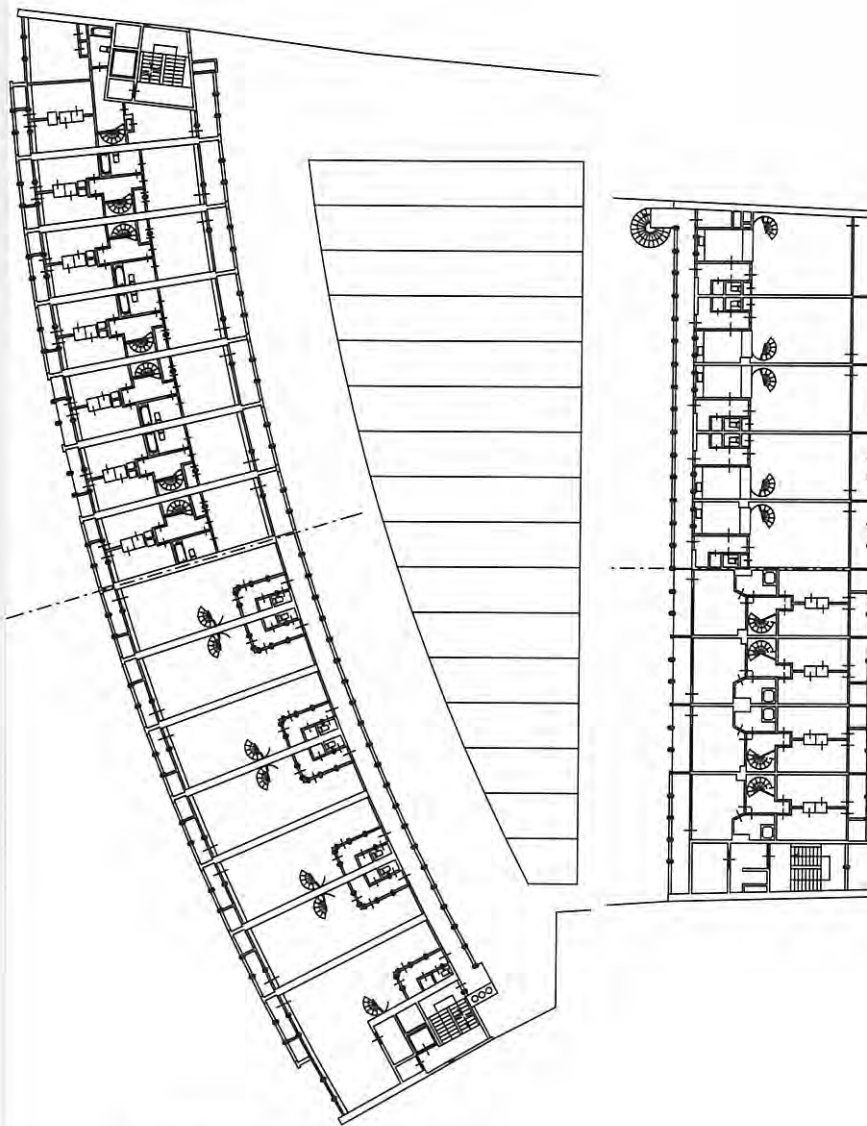

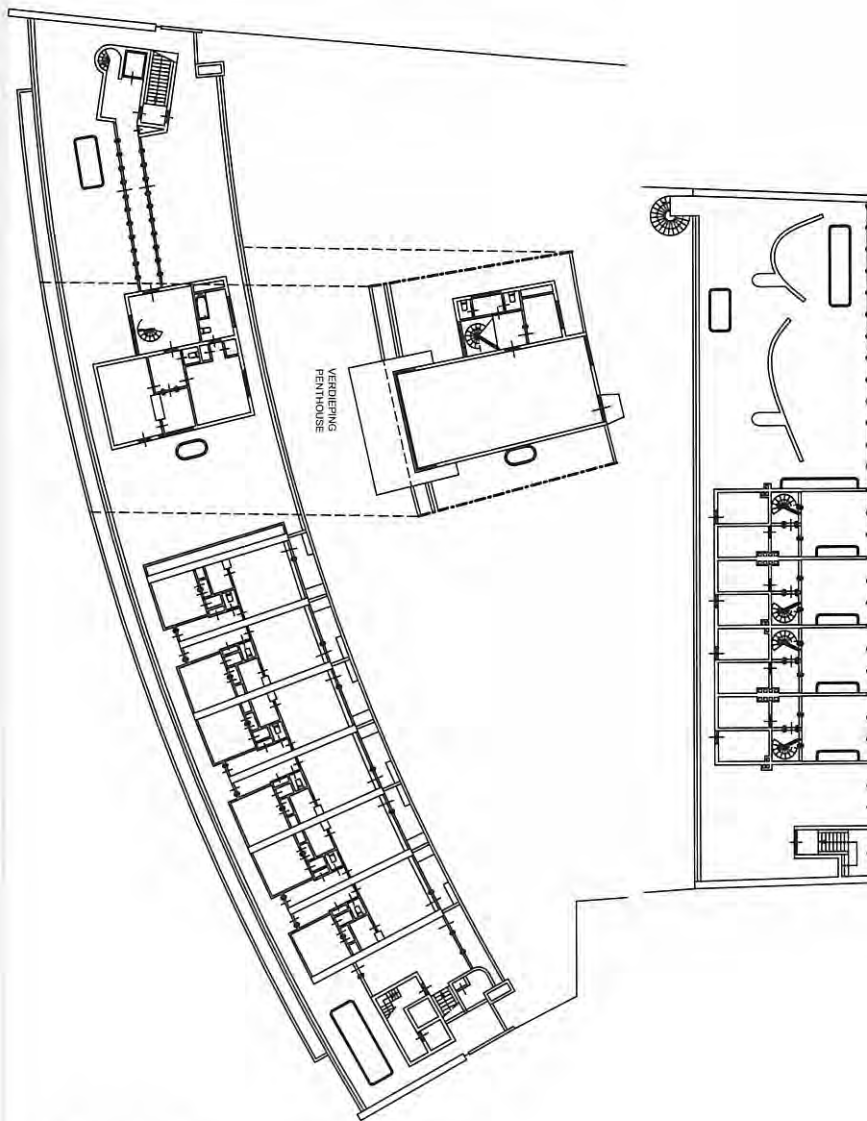
176 Autopon, Amsterdam
Penthouse

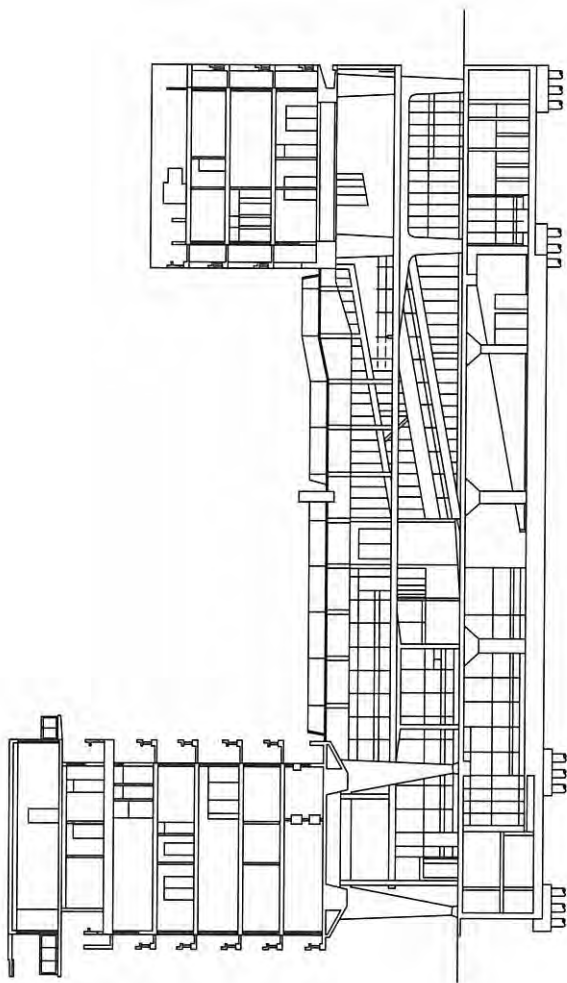

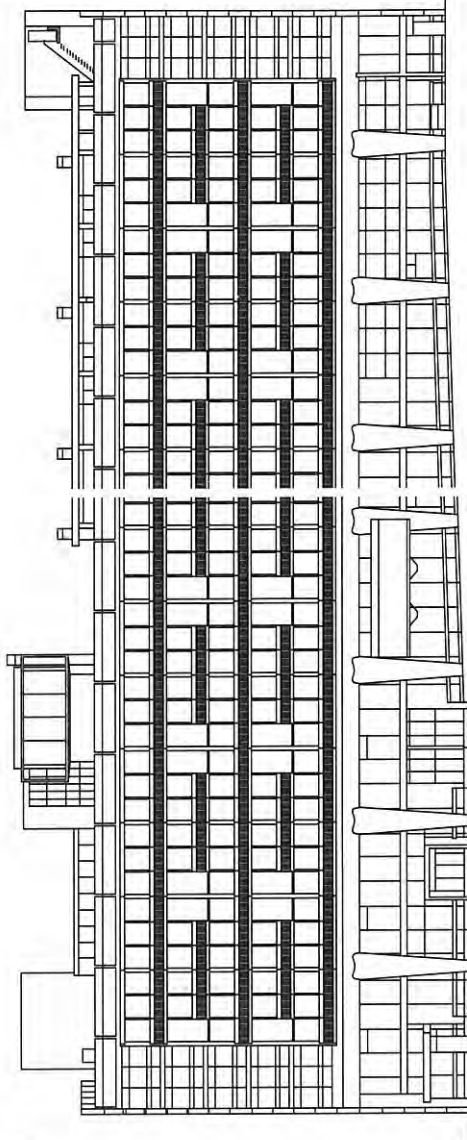

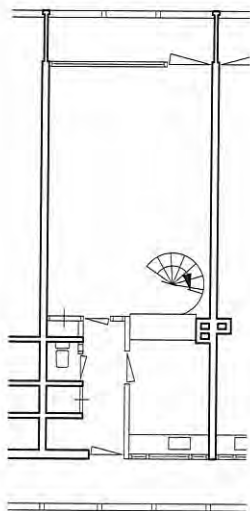

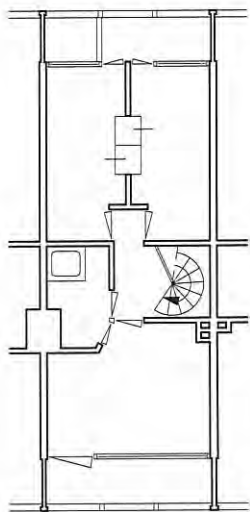

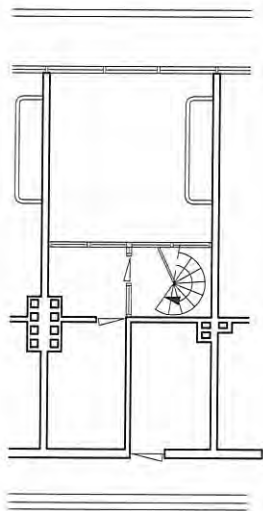

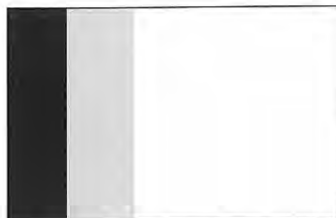

Kengetallen stedelijke woongebouwen

Pompenburg, Rotterdam

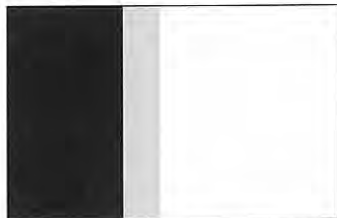
woningwet
huur

totaal grondoppervlak	10.312 m²	100 %
bebouwd grondoppervlak	1.825 m²	18 %
binnenterrein	2.087 m²	20 %
helft omliggende straat	6.400 m²	62 %

Winkels met bovenwoningen, Amsterdam

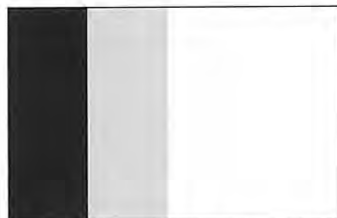
middenstand
huur

totaal grondoppervlak	2.650 m²	100 %
bebouwd grondoppervlak	950 m²	35 %
binnenterrein	300 m²	11 %
helft omliggende straat	1.400 m²	54 %

Autopon, Amsterdam

vrije sector (nu middenstand)
huur (nu huur en koop)

totaal grondoppervlak	6.485 m²	100 %
bebouwd grondoppervlak	1.530 m²	24 %
binnenterrein	1.555 m²	24 %
helft omliggende straat	3.400 m²	52 %

totaal aantal woningen	226	
woonoppervlak ex ontsluiting	25.550 m ²	96 %
winkeloppervlak	1.150 m ²	4 %
aantal interne parkeerplaatsen	160	

maisonnettes (galerij)	54	110 m ²
appartementen (galerij)	172	61-90 m ²
balkon per woning		4-6 m ²

totaal aantal woningen	32	
woonoppervlak ex ontsluiting	2.820 m ²	85 %
winkeloppervlak	480 m ²	15 %
aantal interne parkeerplaatsen	0	

winkelwoningmaisonnettes	8	88 m ²
appartementen (portiek)	24	88 m ²
tuin per woning		30-60 m ²
balkon per woning		3 m ²

totaal aantal woningen	57	
woonoppervlak ex ontsluiting	5.510 m ²	44 %
bedrijfsoppervlak	7.000 m ²	56 %
aantal interne parkeerplaatsen	200	

maisonnettes (galerij)	37	90-124 m ²
appartementen (galerij)	19	42-99 m ²
balkon per woning		2,4-10 m ²

penthouse	1	185 m ²
-----------	---	--------------------

Vrijstaande woongebouwen

Sterflats

Griegstraat 1-251, Diepenbrockstraat 1-251, Buitenhofdreef 12-261, Delft
ERA-bouw B.V., R.H. Fledderus, B.C. van Gendt
1970-1972

De sterflat ontleent zijn bestaan in eerste instantie aan de gunstige bezonning van alle woningen en de compacte centrale ontsluiting. Sterflats staan door heel Nederland en zijn aan het eind van de jaren zestig en begin jaren zeventig gebouwd voor verschillende bewonerscategorieën. Ze staan overal als bakens in het landschap, zoals de groep van drie met luxe professorenwoningen in Nijmegen, of de woningwetsterflat bij de duinen in IJmuiden. In Zaandam maken ze deel uit van een 'stempel' van een grootschalige uitbreidingswijk uit de jaren zestig. In Wageningen staan er zeven, verspreid langs de ringweg, met o.a. studentenhuysvesting – de hoogste concentratie sterflats in Nederland. De sterflats in Delft en IJmuiden zijn door ERA gebouwd. Aan de bron van de sterflats staan de hoogbouwstudies van ir. J. Duiker.

De drie sterflats in Delft (Pollux, Sirius en Castor) markeren een breed aangelegde verkeerskruising van doorgaande straten midden in deze jaren zestig wijk. De kruising is nooit helemaal afgemaakt en is nu een T-splitsing. De wegen zijn zo ontworpen dat men op een dynamische manier langs de flats beweegt. Vanuit het noorden komt men al van ver recht op een van de flats aan; vlak ervoor buigt de weg af en beweegt erlangs. Komende uit het westen is er een doorkijkje tussen twee flats. Vlak voor de kruising volgt een bocht en staat men bij het stoplicht recht voor de derde.

De flats worden bereikt via zijstraten met een propvol parkeerterrein. De entreehal ligt standaard aan de noordkant. Bij sterflat Castor is geprobeerd om iets van een parkachtige groenvoorziening aan te leggen met een vijvertje en een bruggetje, maar het is klein en heeft weinig directe relatie met de flat omdat de onderste laag alleen uit bergingen bestaat. Deze ongecontroleerde omgeving vervuult snel en heeft hoogbouw een slechte reputatie bezorgd. Het is jammer dat bij het onlangs uitgevoerde renovatieproject een structurele herinrichting van het maaiveld is overgeslagen.

Sterflats waren een kant-en-klaarproduct, van bouwplan tot en met de contractueel geregelde service en nazorg. De filosofie van woningontwikkelaar ERA-bouw B.V. was dat vooruitgang in de woningbouw wordt bereikt door rationalisering: vergaande industrialisatie van het bouwproces en goede flexibele woningplattengronden op basis van onderzoek naar bewonerswensen. Door de toepassing van eenvoudig verplaatsbare wanden werd bijvoorbeeld rekening

gehouden met verschillende ruimtebehoeften van mensen in verschillende fasen van hun leven.

In het bouwsysteem van ERA-flats is een scheiding aangebracht tussen de zogenaamde drager en de inbouw. Hierdoor konden in minder tijd grotere en kwalitatief meer hoogwaardige woningen worden gerealiseerd voor hetzelfde bedrag als een traditioneel gebouwde woningwoning.

De 'drager' is een tunnelgietsysteem waarmee de woningbreedte in een keer wordt overspannen met behulp van stalen mallen. Deze mallen werden ontwikkeld met technieken uit de scheepvaartindustrie. Het geraamte is zo maatvast en glad dat de inbouw compleet in de fabriek kon worden geprefabriceerd. Voor elke woning werd een pakket samengesteld met alle binnenwanden, deuren en gevels. Dit pakket werd midden op de pas uitgeharde vloer van de drager gehesen en daarna door een speciale bouwploeg gemonteerd. Met dit systeem zijn vele indelingen mogelijk, bovendien kon het later eenvoudig worden vervangen.

De sterflats in Delft hebben elk veertien woonlagen met in totaal 126 woningen op een onderverdieping met entreehal en bergingen. Elke 'punt' van de ster bestaat uit drie woningen met een verschillende breedte, corresponderend met verschillende woningtypen: de tweekamerflat tegen de hal is 4,48 m breed, de vierkamerflat in het midden 7,60 m en de driekamerflat op de kop 6,10 m. De bouwdiepte is ruim 11 meter en aan beide zijden kraagt de vloer 1,40 m uit voor het balkon of de galerij. De tweekamerflats worden ontsloten via de hal, waardoor je midden in de woning binnenkomt en er geen oppervlak verloren gaat aan verkeersruimte. In de folder over ERA-flats uit de jaren zeventig zijn foto's van modelinterieurs opgenomen, waarin de kwaliteit van het inbouw-pakket en de drager worden gedemonstreerd. In de woonkamer is een houten schrootjeswand opgenomen. Ook is er een voorbeeld waarin de betonnen woningscheidende wand kaal gelaten is. Bewoners kregen uitgebreide wooninstructies over o.a. het ophangen van schilderijen, vloerbedekking, de plek voor huisvuil, etc.

De sterflats in Delft worden verhuurd door woningbouwvereniging Vidomes. Het terrein rond de flats – gedeeltelijk in eigendom van de gemeente en gedeeltelijk van de woningbouwvereniging – wordt volgens een gezamenlijk plan, dat binnenkort wordt herzien, door beide onderhouden.

De flats zijn in 1994 grondig gerenoveerd. De keukens, badkamers en standleiding zijn vervangen en de buitenkant is opgeknapt. De renovatie duurde per woning vijftien werkdagen en werd uitgevoerd terwijl de bewoners in hun huis konden blijven wonen. Zij kregen de beschikking over een extra inbouwpakket bestaande uit een chemisch toilet en een noodkeuken. Voor deze bewonersvriendelijke aanpak ontving ERA de Bewoners Consumentenprijs 1997. Aan de buitenkant werden de gemetselde kopgevels geïsoleerd en bekleed met metalen platen. De dichte beplating in de galerijhekken werd vervangen door geperforeerde platen, waardoor je vanuit de woning beter uitzicht hebt. Bewoners konden in eerste instantie kiezen uit drie verschillende vrolijke kleuren, waardoor een gemêleerd geheel zou ontstaan. Echter, hele galerijen kozen voor dezelfde kleur, waarna de renovatie-architecten Draaijer en Engelkens ingrepen. De kosten van de renovatie uit 1994, ruim negen miljoen gulden ex btw, bedragen driekwart van de oorspronkelijke aanneemsom van twaalf miljoen uit 1970.

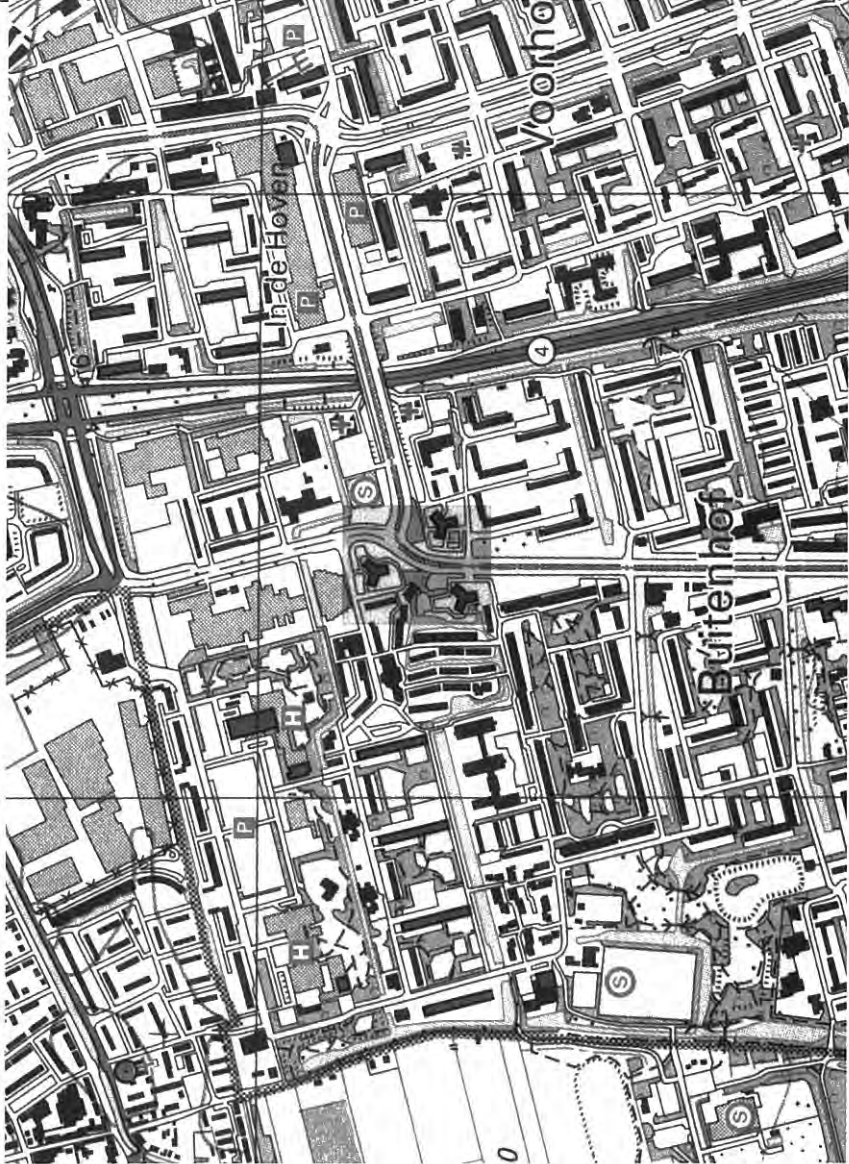
Op het moment dat de sterflats werden gerenoveerd woonden er nog veel van de oorspronkelijke bewoners. Op dit moment is de mutatiegraad hoger, ongeveer vijftien tot twintig woningen per jaar op een totaal woningaantal van 378. De tweekamerwoningen wisselen het vaakst van bewoners. Omdat de woningen eenvoudig aangepast kunnen worden heeft de woningbouwvereniging alle nu vrijkomende woningen op de onderste drie lagen bestempeld tot seniorenwoningen (55+). Hiervoor worden met subsidie van de gemeente aparte voorzieningen getroffen, zoals de ophoging van de galerijen en balkons tot het niveau van de kamers binnen; de plinten worden verwijderd; er wordt antislipvloerbedekking in de badkamers aangelegd en diverse beugels tegen de wanden bevestigd. De huidige huurprijzen bedragen f 685,88, f 816,78 en f 900,20 inclusief service- en stookkosten voor respectievelijk het twee-, drie- en vierkamertype.

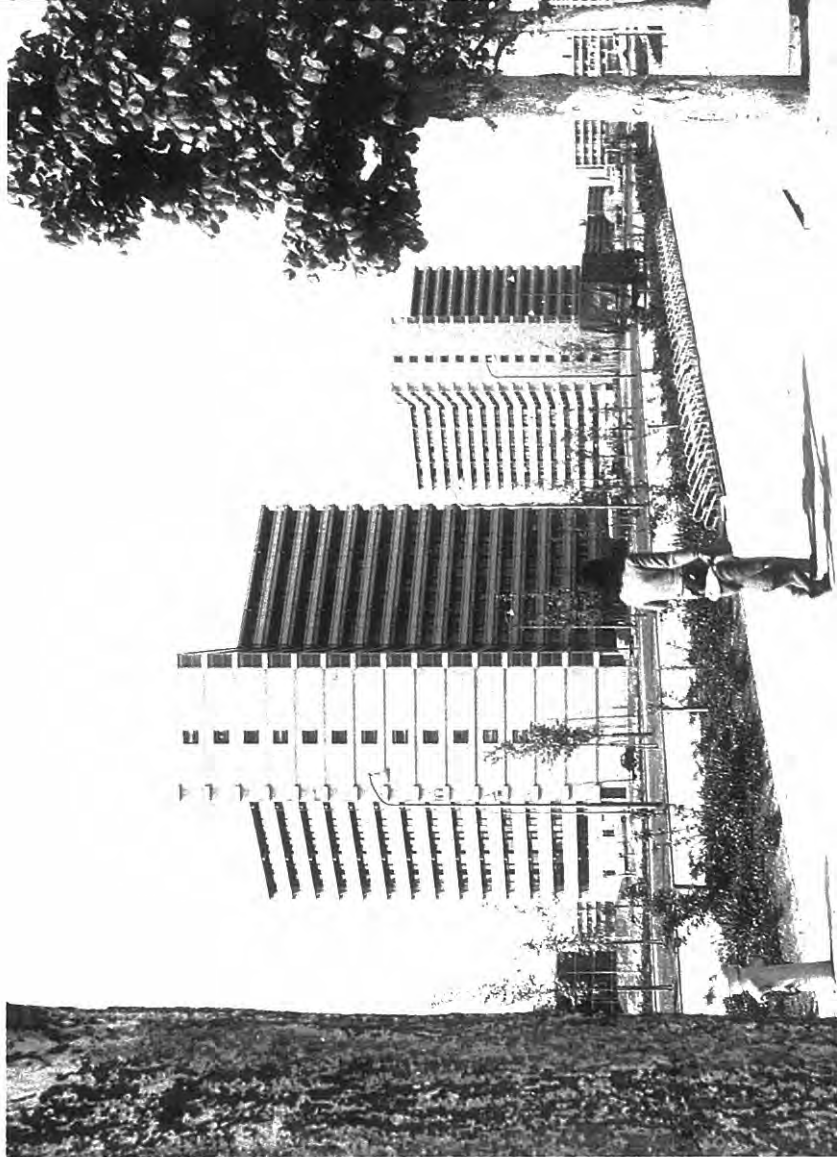
Literatuur

H.J. Stuvet, J.P. van Eesteren, 'De geschiedenis van de Verenigde Bedrijven J.P. van Eesteren NV', Rotterdam s.a.

Bron tekeningen

Woningbouwvereniging Vidomes, Delft
ERA Bouw B.V. Marketing & Nieuwe Projecten, Zoetermeer

195 Sterflats, Delft
Buitenhofdreef, rond 1972

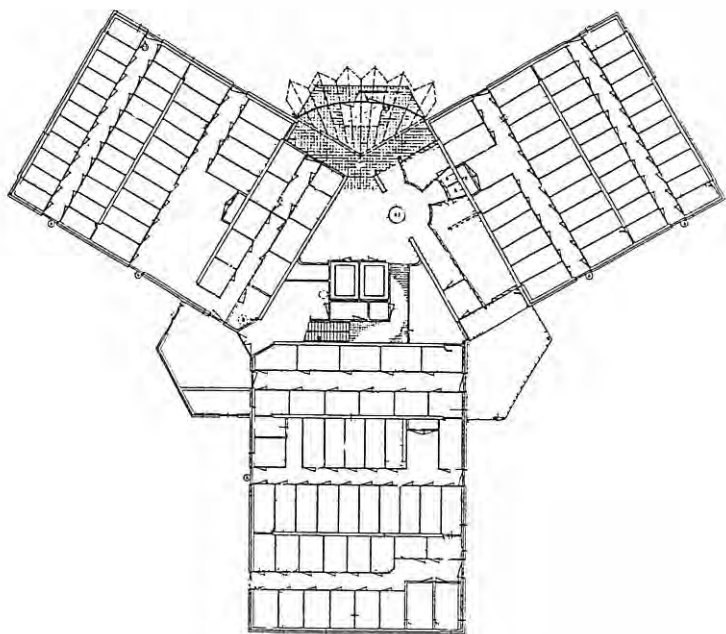
196 Sterflats, Delft
Parkje tussen de parkeervelden

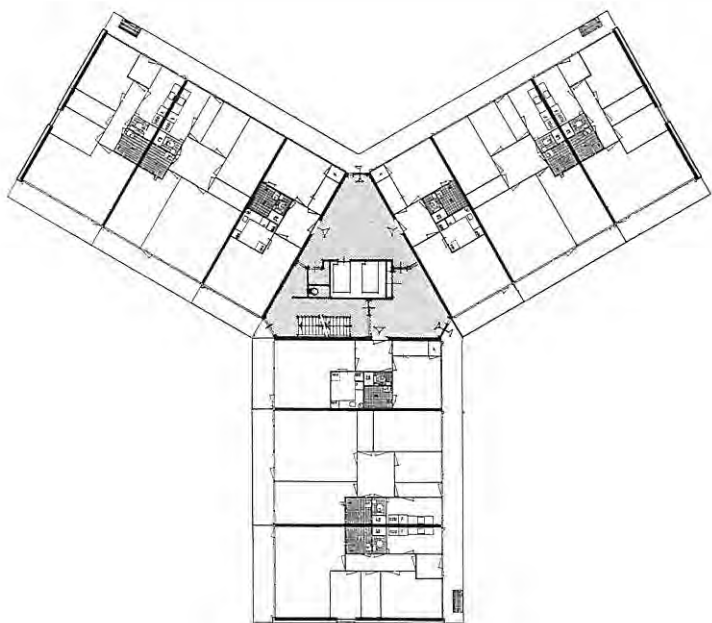

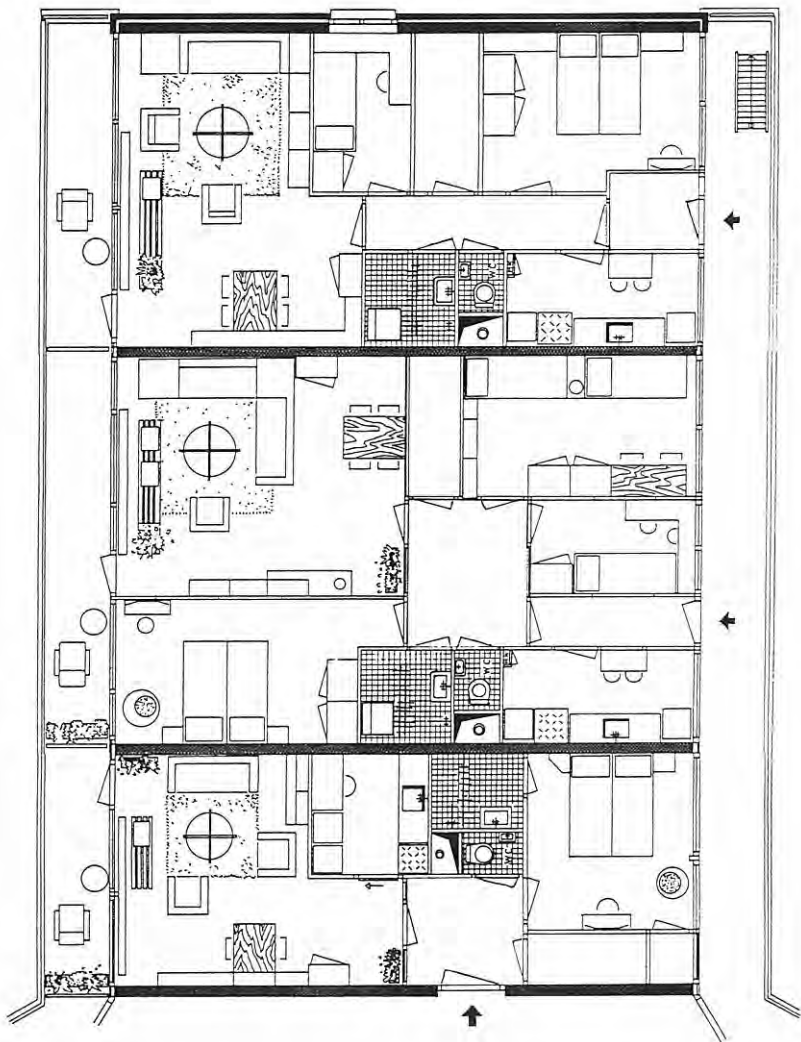
197 Sterflats, Delft
Entree

Gouden Leeuw en Groenhoven

Bij Metrostation Ganzenhoef, Amsterdam-Zuidoost

J. van Stigt

1970-1975

Een wandeling door het park rond de woontorens Gouden Leeuw en Groenhoven overtuigt direct dat hier een geslaagd voorbeeld is gerealiseerd van een rustige hoogbouwwoonwijk in het groen. Dit project in de uiterste noordoosthoek van de Bijlmer is een van de weinige geslaagde stukken in de verder fel bekritiseerde Bijlmermeer. Waarin onderscheidt het zich dat het zo succesvol genoemd kan worden?

Anders dan in de rest van de Bijlmer is het maaiveld hier in gebruik door de voetgangers. De collectieve voetgangersstraat met stijpunten, die door heel de Bijlmer op de eerste verdieping liep, is door architect J. van Stigt zo veel mogelijk verlegd naar de begane grond, waardoor het recreatieve groen direct onderdeel is van de woonomgeving. Door de glazen voetgangersroute op sommige plekken op enige afstand van de bebouwing te leggen ontstaan patio's en entreepleintjes die een overgangsgebied vormen tussen het openbare park en de private woning. Hier kunnen kleine kinderen veilig spelen, staan bankjes en beeldhouwwerken, mooie beplanting en bestrating. Bewoners komen elkaar hier tegen in een prettige omgeving. Auto's worden direct naast de verhoogd gelegen weg geparkeerd in twee garages die strategisch zo zijn opgesteld dat je ze vanuit het park en de torens bijna niet opmerkt.

Een tweede verschil is dat de woningen worden ontsloten via portieken. De woningen hebben zo meer privacy en zijn minder anoniem dan bij de standaard galerijontsluiting elders in de Bijlmer. Het project onderscheidt zich verder doordat er op initiatief van Van Stigt collectieve voorzieningen direct in de buurt van de woningen zijn opgenomen: een peuterspeelzaal, een sport-, spel- en danscentrum, een studiezaal, een wasserette en negen atelier- en praktijkwoningen, die nu in gebruik zijn door een tandarts, kapper en kunstenaars. De vechtlust die de bevlogen Van Stigt aan de dag legde in zijn strijd tegen de starre en ambtelijke houding van gemeenteambtenaren om ietwat afwijkende woonidealen te realiseren leidde er helaas toe dat Van Stigt hierna in Amsterdam geen opdrachten voor nieuwbouw meer kreeg.

De kwaliteit van de vormgeving en bouwkundige detaillering mag ook niet onvermeld blijven. De robuuste grindbetonnen gevelpanelen van de woningen tegenover de ijle details van de glazen voetgangersroute en de onopvallende opaaikglazen parkeergarages zien er ook na vijftientwintig jaar goed uit. Waarschijnlijk speelt bij het succes ook een rol dat de appartementen koopwoningen zijn, waardoor mensen zich meer verantwoordelijk voelen voor hun omgeving.

De twee ketens van geschakelde woontorens Gouden Leeuw en Groenhoven meanderen door het park. Ze staan haaks op het metrotracé en lopen in hoogte af van twaalf lagen bij metrostation Ganzenhoef tot zes lagen aan de randen, op de grens met de polder. De ordeningswijze waarin het grote geheel ontstaat door een reeks samenvoegingen van onderdelen is karakteristiek voor de structuralistische werkwijze van Van Stigt. De ketens bestaan uit groepen van twee of vier geschakelde torens. Deze torens zijn in de top twee aan twee gekoppeld via een luchtbrug over het dak. Deze luchtbruggen, die er uit praktisch oogpunt zitten omdat er per twee torens een verwarmingsinstallatie is en als vluchtroute dienen, verbeelden letterlijk de collectiviteit binnen dit wooncomplex. Het park bestaat uit een groot grasveld met slingerende paden. Bomen en lagere begroeiing staan als een soort bescherming rond de bebouwing.

Elke woontoren bestaat uit een centrale hal met de lift en een trappenhuis. Daaromheen zijn volgens het principe van een molenwiek vier vierkanten (van ongeveer 10 x 10 m) gelegd. Hierin is ofwel een groot appartement ondergebracht, ofwel twee kleinere. De voorzieningen als de badkamer en keukens zijn zoveel mogelijk tegen de kern gelegd als geluidsbuffer. Wanden zijn verplaatsbaar of wegneembaar. De grote woningen beschikken ieder over twee ruime balkons van 7 m². Er zijn 414 vijfkamerwoningen en 408 tweekamerwoningen.

Van Stigt was door de dienst Volkshuisvesting van de gemeente Amsterdam naar voren geschoven als architect voor dit project. Het zou door vier verschillende woningbouwverenigingen geëxploiteerd worden. Een van deze woningbouwverenigingen was de Stichting Studentenhuisvesting, die een beeld voor ogen stond van studentenflats in twintig bouwlagen. Van Stigt vond dit geen goed idee en stelde voor kleine woningen te mengen met grotere 'gewone' woningen. De Stichting Studentenhuisvesting trok zich in later stadium terug, maar de kleine woningen zijn gebleven. Het hele project werd ontwikkeld als premiehuur. Vlak voor de oplevering werd duidelijk dat de woningen zo groot waren dat de huurprijs volgens het gangbare puntensysteem in verhouding veel hoger zou zijn dan wanneer de woningen te koop werden aangeboden in relatie tot de kostprijs. Omdat door de hoge huur gevreesd werd voor leegstand werd de gemeenteraad toestemming gevraagd de woningen te verkopen. De vijfkamerwoningen, die per stuk ongeveer 47.000 gulden hadden gekost, werden eerst op proef voor 85.000 en daarna voor 115.000 gulden verkocht. Omdat twee kleine woningen meer opleverden dan een grote werd het aantal kleine woningen tijdens de bouw opgevoerd. Volgens Van Stigt stond heel het Wibauthuis (de plek waar de ambtenaren werkten die zijn plan

frustreerden) in de rij om er een woning te bemachtigen. De winst werd elders in de Bijlmer geïnvesteerd. Het project is binnen het normale budget gebouwd. De collectieve voorzieningen zijn tegen een meerprijs van 1,2% per woning gerealiseerd.

De marktwaarde van de vijfkamerwoningen is op dit moment 320.000 gulden, die van de tweekamerwoningen 220.000 gulden. Het oorspronkelijke middenklasse-karakter is onveranderd gebleven. Uit een vorig jaar onder de bewoners gehouden enquête blijkt dat 90% van de bewoners zeer tevreden is met zijn woonsituatie. Gezinnen met kinderen verhuizen nogal eens naar het aanpalende laagbouwwijkje Geerdinkhof dat ook is ontworpen door Van Stigt, maar door de aannemer niet geheel volgens plan uitgevoerd.

In 1999 verscheen ter gelegenheid van het vijftiengestigjarig bestaan van Gouden Leeuw een speciale uitgave van het bewonerskrantje met een uitgebreide reportage over Van Stigt en de totstandkoming van beide woontorens. Gouden Leeuw heeft een buitengewoon actieve bewonerscommissie die eens per maand bijeen komt. De bewonerscommissie van Groenhoven is minder actief, waarschijnlijk omdat het aantal tweekamerwoningen daar hoger is. Onderhoud wordt volgens het vastgestelde plan van de vereniging van eigenaren uitgevoerd. Toen de energiecrisis uitbrak zijn de servicekosten (voor onderhoud en energie) extra verhoogd. Op het moment dat deze voorbij was zijn de servicekosten in Groenhoven gedaald, maar in Gouden Leeuw op het hoge peil gehandhaafd. Daardoor heeft Gouden Leeuw een grotere reservering voor onderhoud opgebouwd, waaruit recent een gevelreiniging is bekostigd. De afdeling Stedenbouw van het stadsdeel Zuidoost probeert de prachtige rustige enclave Gouden Leeuw en Groenhoven te betrekken bij de radicale gedaanteverandering die de Bijlmer op dit moment ondergaat. Het plan is de verhoogde weg af te graven en hier bebouwing langs te leggen, waardoor groen verdwijnt en het project ingepakt raakt door nieuwbouw van een andere soort. Niet nodig volgens de bewoners.

Literatuur

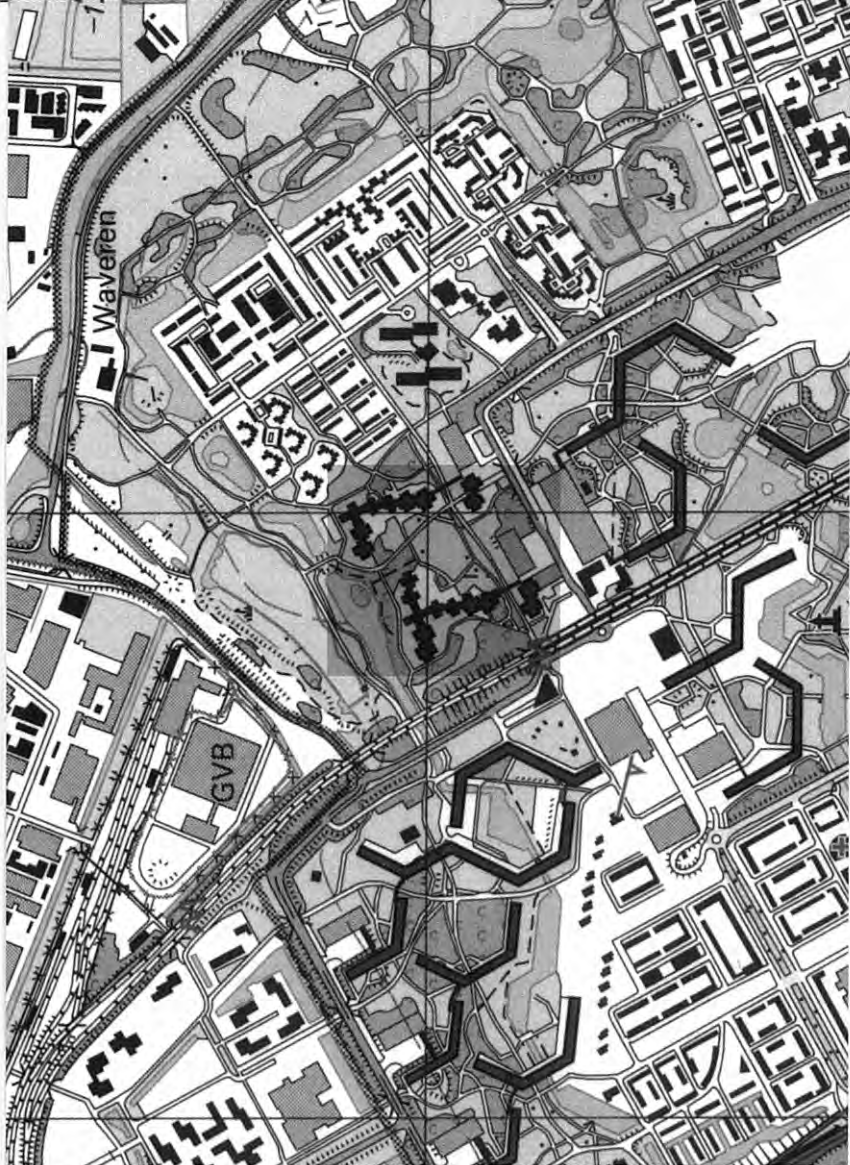
G.A., 'Woontorens in de Bijlmermeer', in: Bouw nr. 15 1972
Th. Steemers, M. Klaren, T. van Doormaal, 'Een uiteengelegd stadsdeel', in: Wonen-TA/BK nr. 16 1974, p. 5-18
'Woningbouw te Amsterdam, architect J. van Stigt te Amsterdam, documentatie', in: Bouw nr. 7 1977, p. 183-187
M. Risselada, H. Tilman, 'Akte onder architectuur, het

ontwerp van 4 architecten', Delft 1977

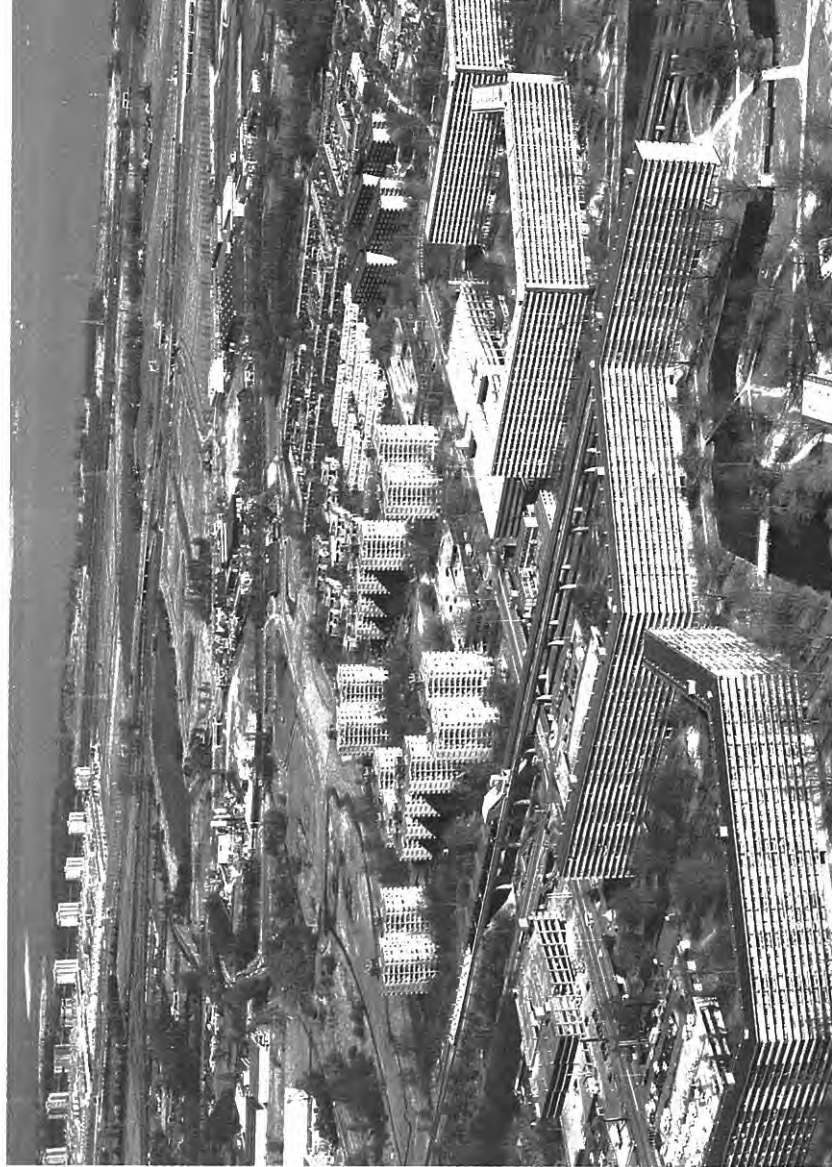
H. van Riet, 'Joop van Stigt', in: Voor de leeuwen, jubileumnummer i.v.m. 25-jarig bestaan, 1999

Bron tekeningen

Architectenbureau Van Stigt, Amsterdam
Archief Bouw- en woningtoezicht Amsterdam-Zuidoost

208 Gouden Leeuw en Groenhoven, Amsterdam-Zuidoost
Topografische kaart, schaal 1:12.500

209 Gouden Leeuw en Groenhoven, Amsterdam-Zuidoost
Noordoosthoek van de Bijlmer

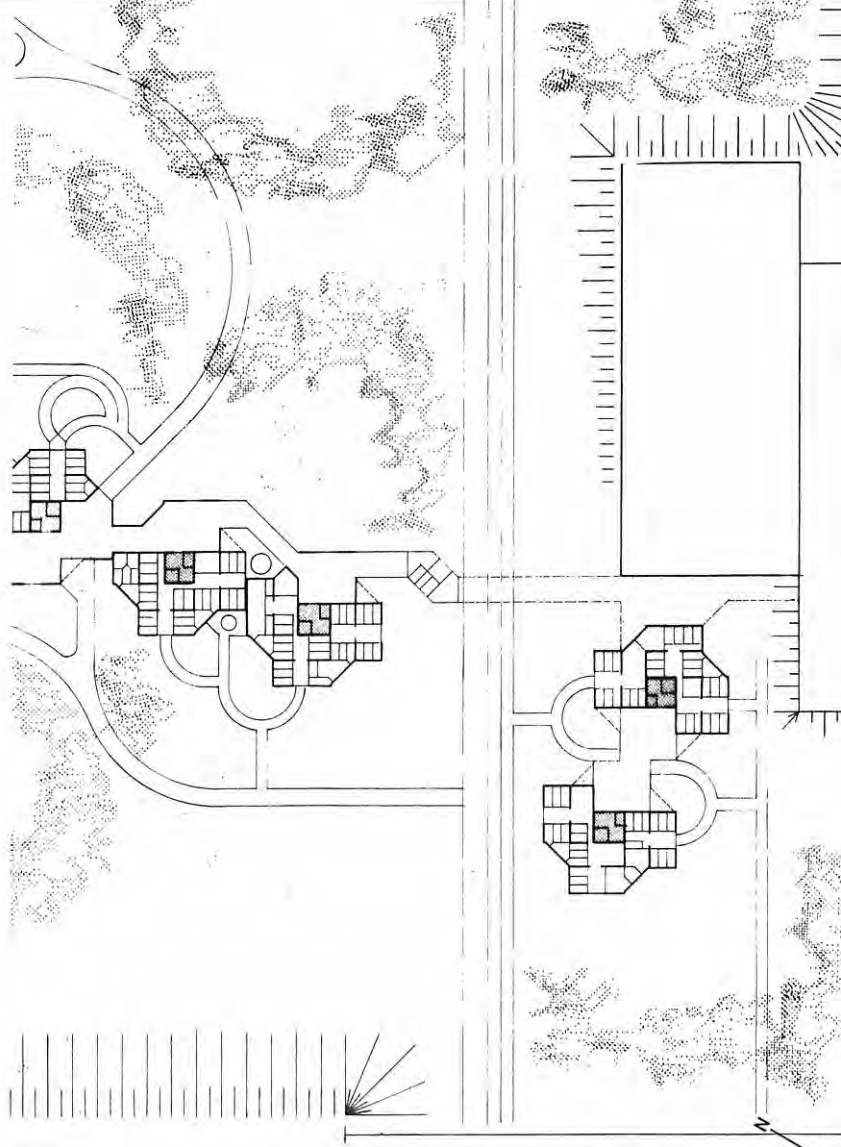
210 Gouden Leeuw en Groenhoven, Amsterdam-Zuidoost
Vanaf metrostation Ganzenhoef

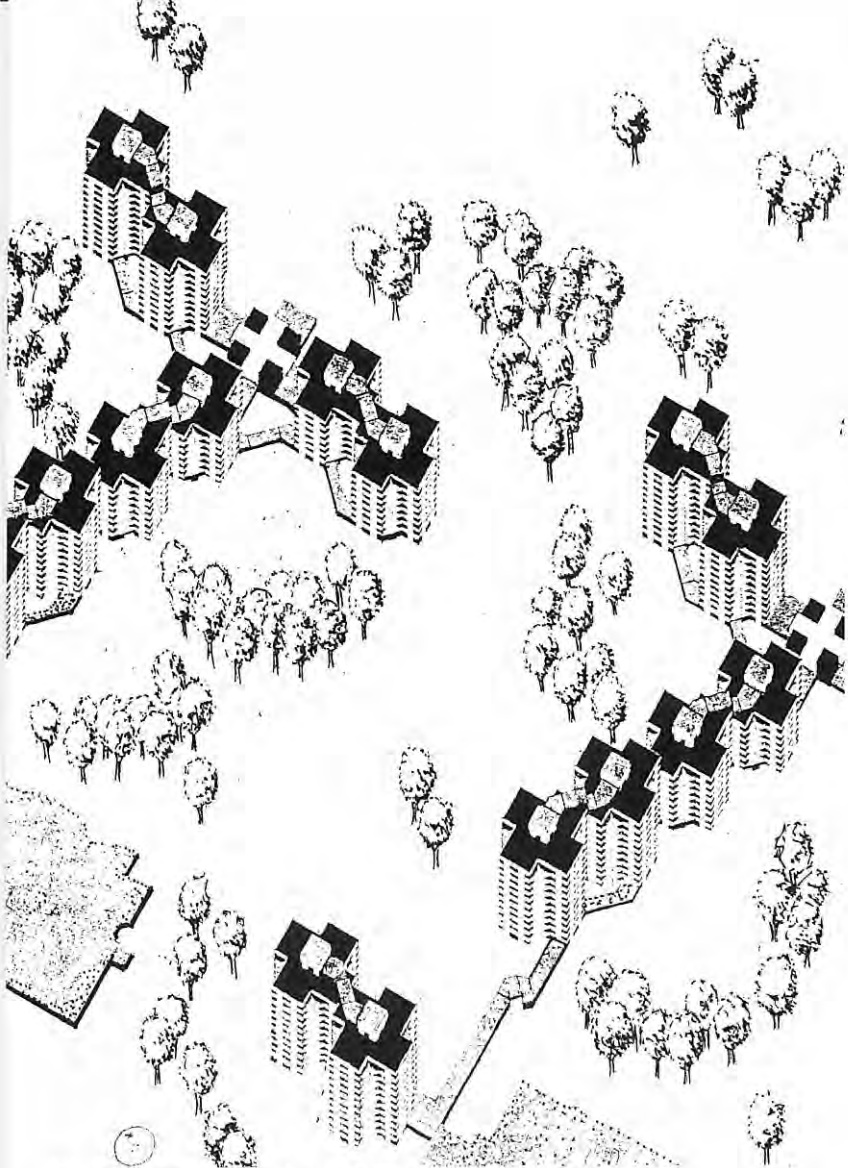

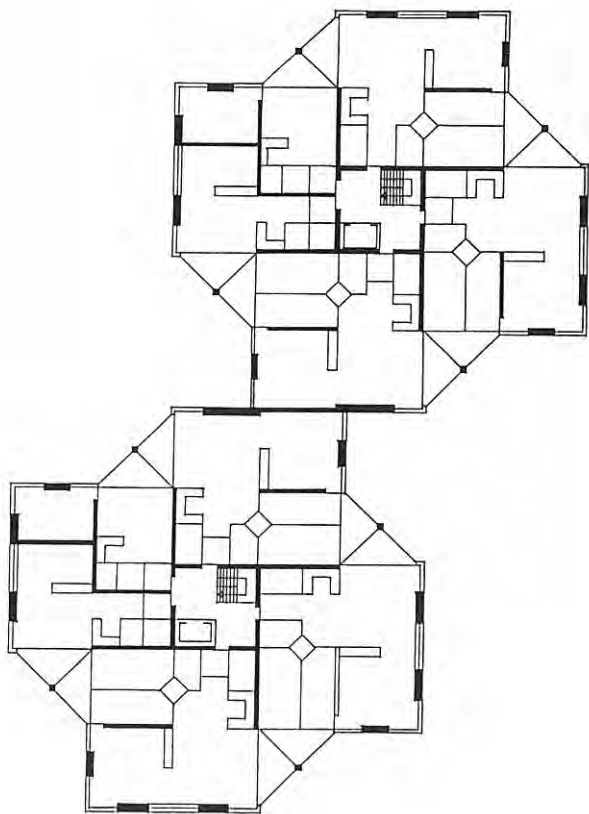
211 Gouden Leeuw en Groenhoven, Amsterdam-Zuidoost
Balkons

212 Gouden Leeuw en Groenhoven, Amsterdam-Zuidoost
Beschutte patio tussen overdekte verbindingsgang en flat

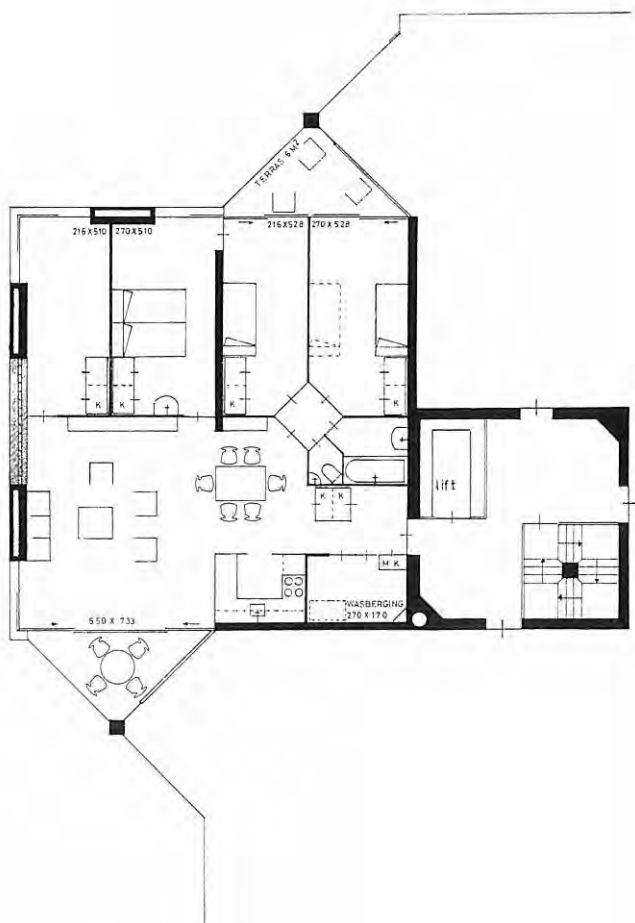

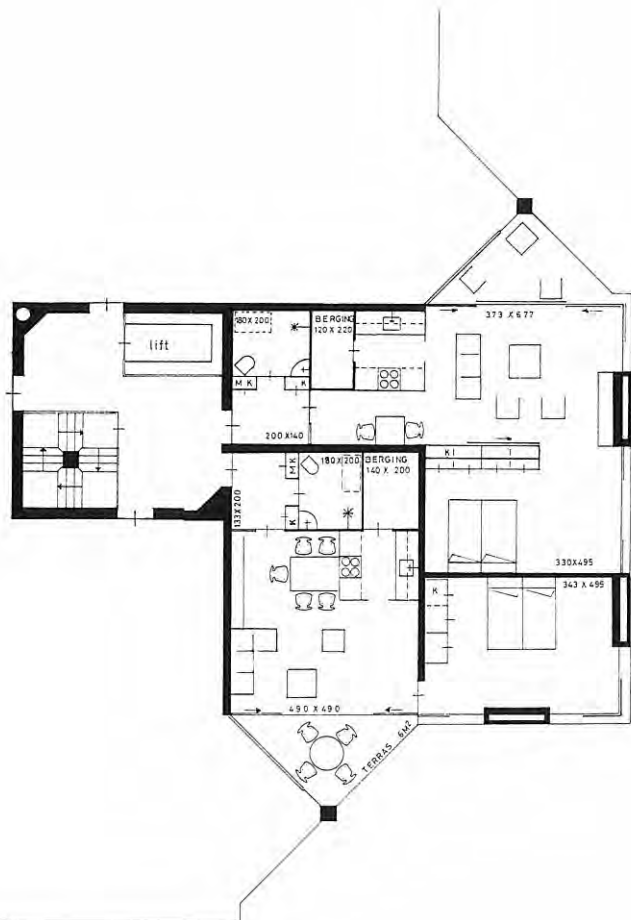

Willemsparkflat

Zeestraat/Javastraat, Den Haag

A.H. Wegerif

1928-1931

Monumentaal en groen gelegen past de Willemsparkflat, ook al is het gebouw veel groter en anders van stijl, prima tussen de statige villa's uit de Willemsparkbuurt die halverwege de negentiende eeuw werd ontwikkeld rond Plein 1813. Het L-vormige zes lagen hoge woongebouw vormt een representatief decor voor een met oude bomen beplante strakke grasmat. Het gebouw verheft zich langzaam via terrassen op twee niveaus. Het eerste hoogteverschil is overbrugd door een talud van struiken en hoort daarom bij het park. De rand langs het tweede niveau is een gemetselde borstwering en hoort daarom bij het gebouw. In de binnenhoek van de L-vorm rijst een vijftig meter hoge toren getrap op. De top is 45 graden gedraaid, waardoor de overhoekse oriëntatie op het parkje is benadrukt. Heel elegant springen de bovenste twee bouwlagen een stukje terug. Door de (hel rood en blauw geschilderde) stalen strookvensters, doorlopende borstweringen en balkons is de Willemsparkflat een modern ontwerp in de lijn die bijvoorbeeld ir. J. Duiker uitwerkte. De toepassing van baksteen en de uitgebreide plastische bewerking van de kopgevels en de ingangspartij door middel van vooruitstekende erkers en balkonvloeren zijn traditioneler van karakter. De combinatie van moderne horizontaliteit en traditionele baksteendetailering is typisch voor de architectuur van de Nieuwe Haagse School, waartoe o.a. ook Co Brandes van Marlot en Jan Wils van de Papaverhof worden gerekend.

Omdat de appartementen aan een middengang zijn gelegd profiteerde slechts de helft van het aantal woningen van uitzicht op het park. De woningen aan de andere kant, waarvan een deel ook nog eens op het noorden is georiënteerd, moesten het helaas doen met uitzicht over de dienststraat achter het gebouw en de tuin van de burens.

De Willemsparkflat is ontwikkeld als woonhotel: een gebouw met luxe flats en gemeenschappelijke voorzieningen als een portier, boodschappen- en schoenpoetsservice, keuken, restaurant, wasserette, bibliotheek, kluisjes en een logeerafdeling. Dit type woongebouw, waarvan er in Den Haag vanaf het begin van de vorige eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog zo'n vijfendertig zijn gebouwd, is ontwikkeld voor drie doelgroepen. Ten eerste de welgestelden die zich geen dienstboden meer konden permitteren omdat die – verenigd in een bond – te veel salarisverhoging eisten. Daarnaast was er een groep opkomende welgestelden uit de burgerij met vrouwen die het huishouden uitbesteedden.

De derde groep waren de Oost-Indiëgangers die hun oude dag comfortabel wilden slijten en zich veelal in het deftige Den Haag vestigden. De Willemsparkflat werd ontwikkeld als een naamloze vennootschap, die officieel werd opgericht nadat een deel van de huurders zich had aangemeld. Deze aspiranten hadden inspraak in de indeling van hun toekomstige woning, waardoor een grote variëteit ontstond in zowel woning- als kamergrootte. De vrije indeling was mogelijk door de toepassing van een betonskelet. Het gebouw bevatte oorspronkelijk vijftig flats. De toren diende als hoofdtrappenhuis, maar zorgde ook voor de druk op het waterleidingsysteem en bevatte openingen voor het ventilatiestelsel. Het souterrain, dat gedeeltelijk onder de terrassen lag, bevatte bergingen. Op de hoogste teruggelegen verdieping bevond zich de logeerafdeling.

Het woonhotel bestond net als gewone hotels uit een serie en suite geschakelde kamers langs een middengang van 1,8 m breed. De vertrekken aan de noordzijde waren minder diep (5,40 m) en breder dan die aan de zuidzijde (7,80 m). Kasten, toiletten en badkamers zijn als een buffer tussen de gang en de verblijfsruimten gelegd. De keukens waren relatief klein, omdat de meeste mensen zelf niet kookten, maar eten bestelden uit de centrale keuken of naar het restaurant gingen. Een aantal flats werd volgens moderne inzichten ingericht door de firma Gispen. Er gaat zelfs een verhaal over een familie die de huur niet meer kon opbrengen, maar door de openstelling van hun woning als modelwoning met Gispenmeubilair toch kon blijven.

Direct na de Tweede Wereldoorlog werd de Willemsparkflat betrokken door het ministerie van Sociale Zaken, maar sinds 1996 is het gebouw als rijksmonument in oude glorie hersteld en weer 'vorstelijk' verhuurd als appartementen. De totale aanneemsom van de restauratie exclusief het reinigen van de gevel en de btw bedroeg 17.000.000 gulden, oftewel gemiddeld 300.000 per woning inclusief btw. De belangrijkste wijziging was de opheffing van de middengang ten gunste van badkamers en interne verkeersruimte. De woningen worden ontsloten via (oude) trappenhuizen, elk uiteraard uitgebreid met een lift. Het probleem van een slechte oriëntatie en minder mooi uitzicht is hiermee grotendeels opgelost. Er zijn nu 66 woningen variërend in oppervlakte van 70 tot 285 m² met twee tot vijf kamers per flat. Een gestoffeerde flat op tuinniveau met drie slaapkamers en twee badkamers kost inclusief parkeerplaats, kluis, service en energie 5.275 gulden per maand. Het terrein is omheind door een 1,80 m hoog sierhek en met videocamera's beveiligd. Het parkje is oorspronkelijk en verder zijn er 91 parkeerplaatsen en 11 garageboxen. De enige collectieve voorziening zijn een

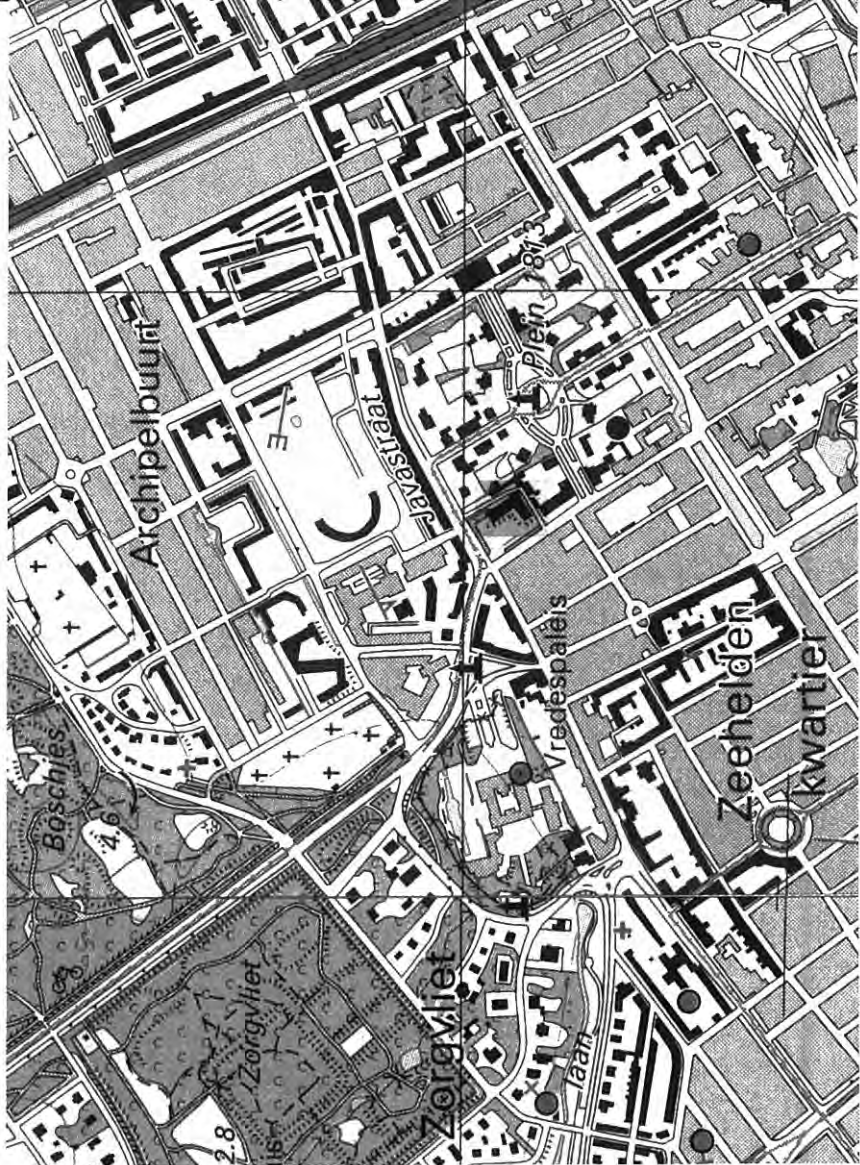
fitnesszaaltje en de huismeester, die in een aparte woning naast het gebouw is gehuisvest. Onder de bewoners zijn veel mensen uit de diplomatieke dienst.

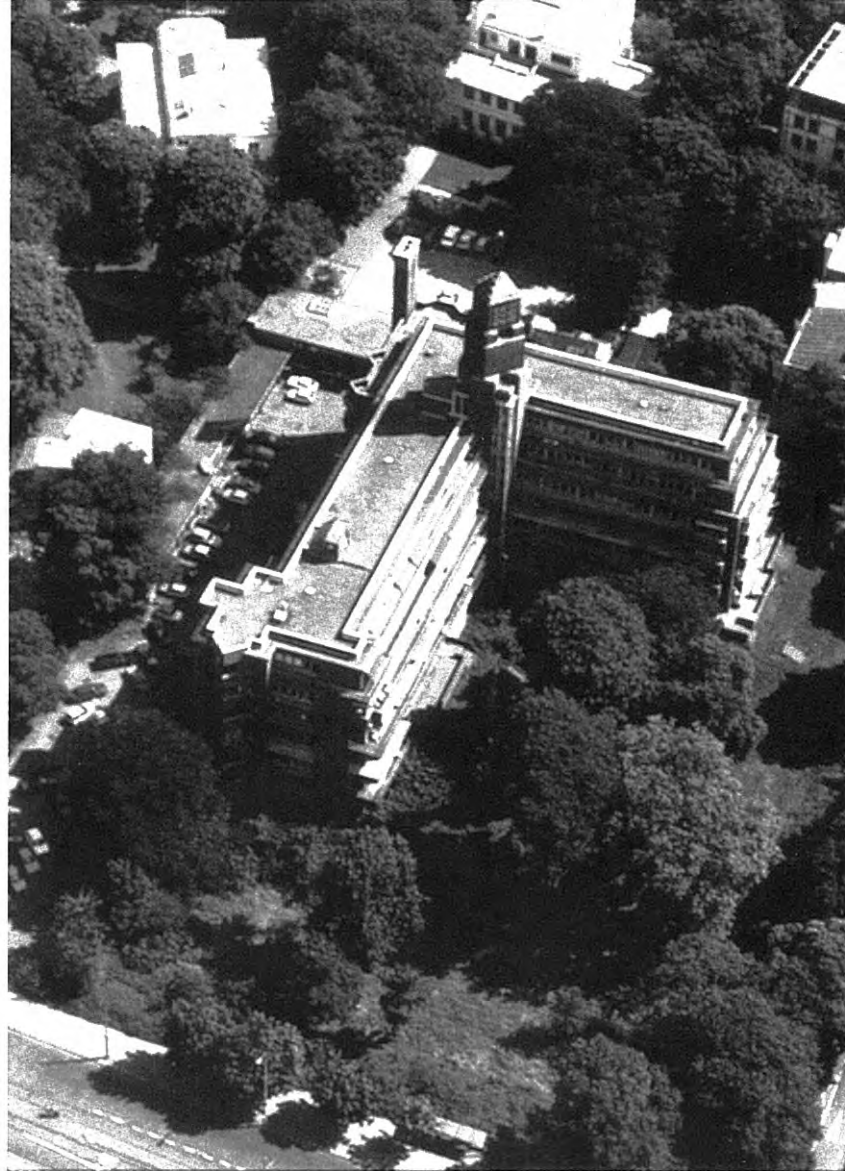
Literatuur

- 'Eerste steen van het flatgebouw Willemspark', in: Het Vaderland, 1930
- 'Etagehuis en flat. Moderne bouwkunst in Nederland 4', Rotterdam 1933
- A. Boeken, 'Architectuur', Amsterdam 1936
- L.A. van Heijningen, J.P. Boeten, H. Blom, 'Honderd jaar Haags Bouwen', Den Haag 1984
- V. Freijser e.a., 'Hoog Haags', Utrecht 1986
- B. Koopmans, 'Monumenten Inventarisatie Project Den Haag', Zwolle 1994
- C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant, 'Gids van de moderne architectuur in Den Haag', Den Haag 1997, p. 82-85
- P. Klein, W. Kliphuis, 'Van bouwen en wonen, Henk Wegerif, architect van de praktijk', Apeldoorn 1997

Bron tekeningen

- Omnium Vastgoed, Den Haag
- Abacus architecten, Rotterdam

225 Willemsparkflat, Den Haag
Willemsparkflat en de villabuurt rond Plein 1813

226 Willemsparkflat, Den Haag
Park

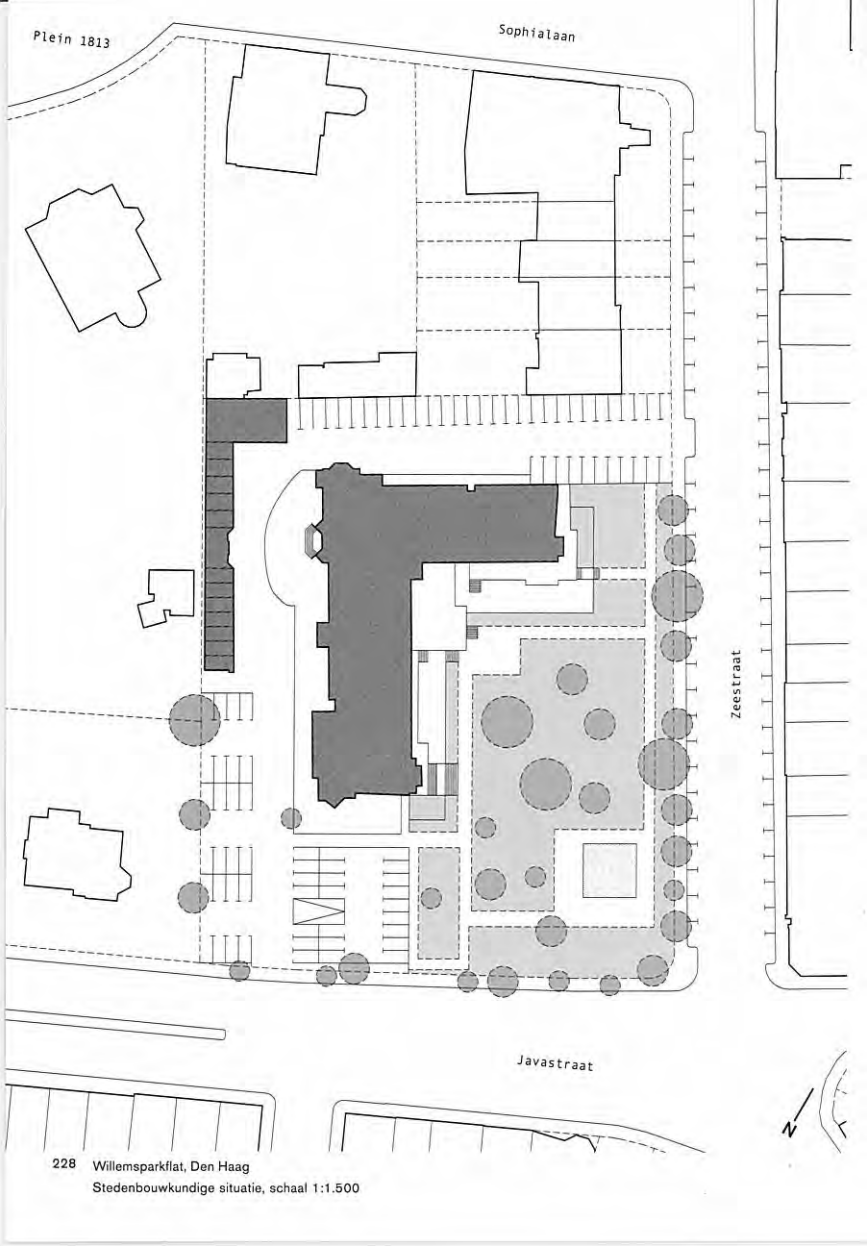
227 Willemsparkflat, Den Haag
Hoofdentree

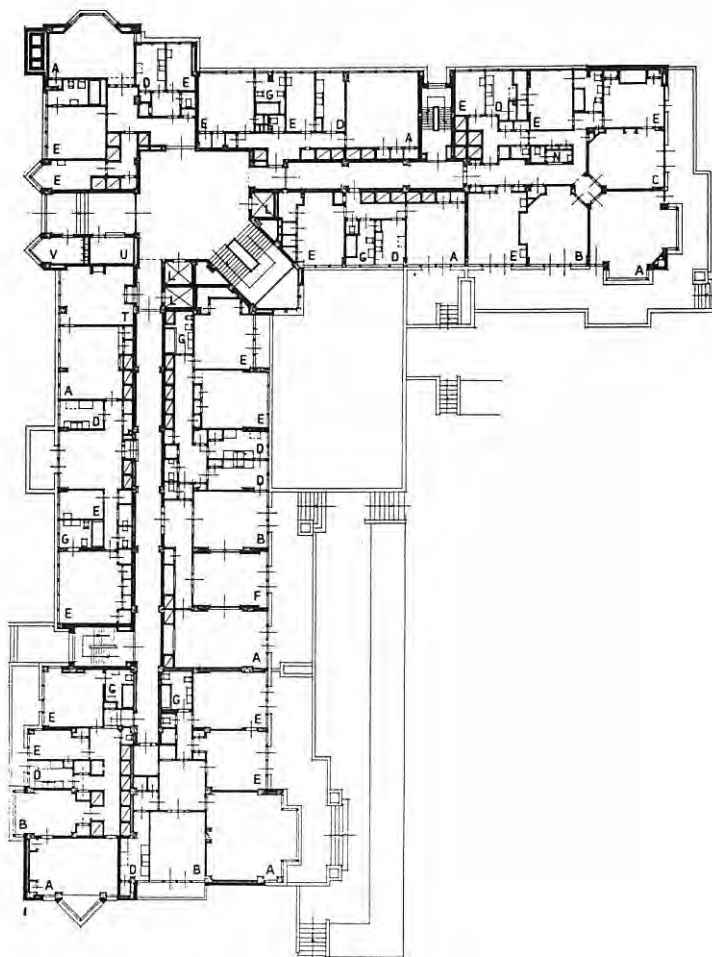
Plein 1813

Sophialaan

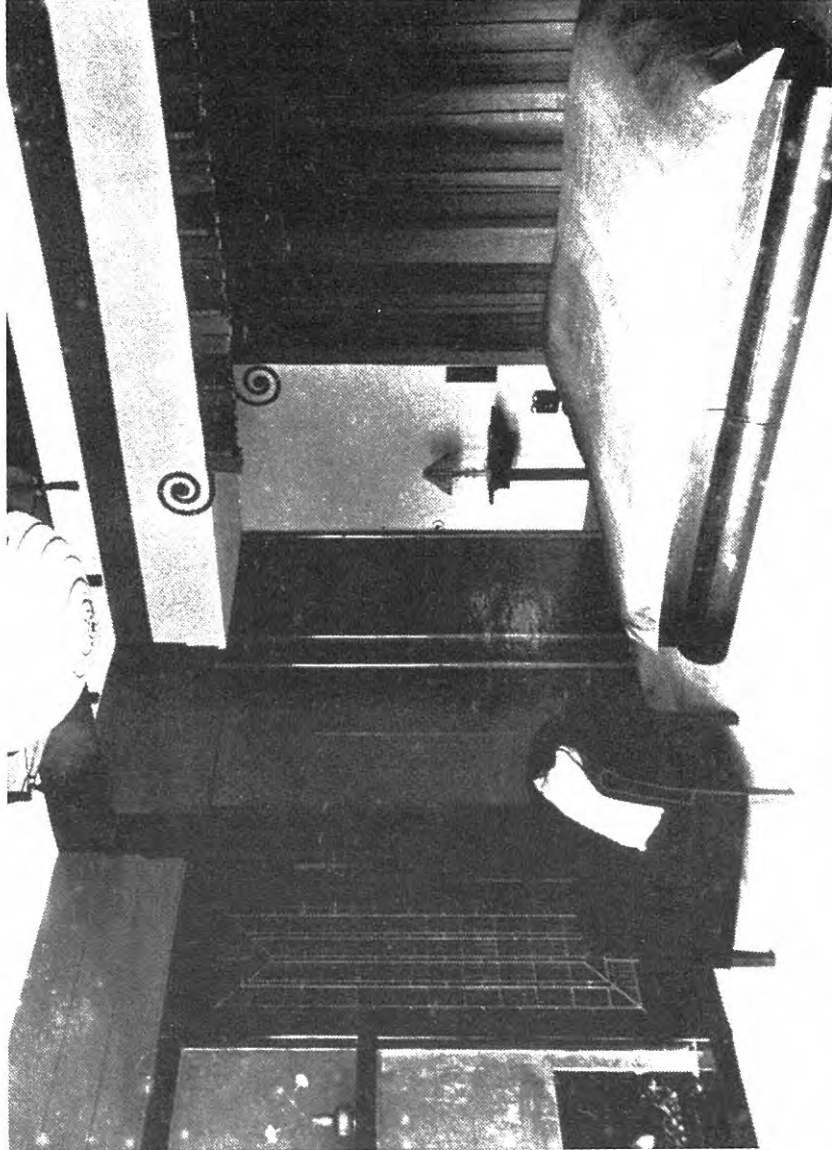
Zeestraat

Javastraat

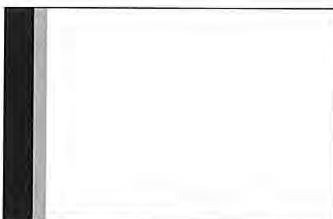
231 Willemsparkflat, Den Haag
Oorspronkelijk interieur slaapkamer woonhotel

Kengetallen vrijstaande woongebouwen

Sterflats, Delft

woningwet
huur

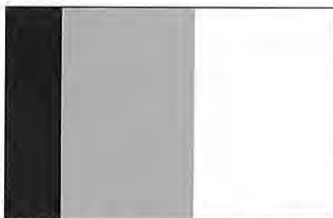
totaal grondoppervlak	3,0 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	0,3 ha	9 %
grondoppervlak parkeren	0,5 ha	16 %
openbare ruimte	2,2 ha	75 %

Gouden Leeuw en Groenhoven, Amsterdam-Zuidoost

middenstand
koop

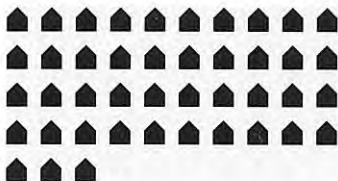
totaal grondoppervlak	13,6 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	1,2 ha	9 %
grondoppervlak parkeren	0,6 ha	4 %
openbare ruimte	11,8 ha	87 %

Willemsparkflat, Den Haag

vrije sector
huur

totaal grondoppervlak	1,0 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	0,2 ha	17 %
grondoppervlak parkeren	0,4 ha	40 %
openbare ruimte	0,4 ha	43 %

totaal aantal woningen 378
woningen per hectare 129

appartementen (galerij) 378 50-86 m²
balkon per woning 6-10 m²

parkeerplaatsen per woning (parkeerhaven) 0,85
collectieve voorzieningen 0 m²

totaal aantal woningen 831
woningen per hectare 61

appartementen (portiek) 822 58-116 m²
balkon per woning 7-14 m²

parkeerplaatsen per woning (parkeergarage) 1
collectieve voorzieningen 2.300 m²

atelierwoningen 9 133 m²

totaal aantal woningen 67
woningen per hectare 68

appartementen (corridor) 66 68-285 m²
balkon per woning 6-25 m²

parkeerplaatsen per woning (parkeerhaven) 1,3
collectieve voorzieningen 200 m²

vrijstaande portierswoning 1 125 m²

Mathenesserhof

Spangen, Rotterdam

J.H. de Roos, W.F. Overeynder

1926

De Rotterdamse woonwijk Spangen was aan het begin van de vorige eeuw een laboratorium voor de volkshuisvesting. De architect J.J.P. Oud experimenteerde er met bouwblokken met gemeenschappelijke tuinen en M. Brinkman bouwde er het wereldberoemde Justus van Effenblok. Veel minder bekend is de Mathenesserhof, ontworpen door de Rotterdamse architecten De Roos en Overeynder. Net als bij bovengenoemde experimenten is het gebouwd rond een gemeenschappelijke binnenplaats. Toch is er een belangrijk verschil; de Mathenesserhof is geen bewerking van het negentiende-eeuwse stedelijke bouwblok maar een collectief woongebouw.

De Mathenesserhof is een groot U-vormig gebouw van 48 meter breed en 44 meter diep en telt drie bouwlagen. De 52 piepkleine woningen van 30 m² worden ontsloten door middel van galerijen rond een gemeenschappelijk tuin. Aan de noordzijde van de tuin bevinden zich geen woningen. Hier zorgen de smalle noodtrappenhuizen voor de afsluiting van de hof.

Het gebouw voegt zich in de stedelijke structuur, maar neemt daarin een bijzondere plaats in. Het is verzelfstandigd doordat het terugspringt ten opzichte van de rooilijnen van het bouwblok waarvan het een onderdeel is. De zuivere geometrische vorm van het gebouw – het is bijna vierkant – en de symmetrische opzet onderstrepen de architectonische eenheid.

De Roos en Overeynder waren gerenommeerde architecten met veel ervaring in de volkshuisvesting. Zij introduceerden volgens Mels Meijer de toepassing van hofbouw in de moderne volkshuisvesting in Nederland. In zijn artikel in het Bouwkundig Weekblad uit 1917 bespreekt Mels Meijer de in 1912 gereedgekomen Verschuerwijk in Arnhem van dezelfde architecten. Deze Arnhemse hof wordt omringd door eengezinshuisjes en is wat dat betreft vergelijkbaar met het oude Begijnhof in Amsterdam. Het laat zien dat De Roos en Overeynder gebruikmaakten van bestaande bouwvormen en deze een nieuwe interpretatie gaven. Dit zien we ook terug in de Mathenesserhof.

De stijl van het project houdt het midden tussen traditionalisme en het expressionisme van de Amsterdamse School. Het gebouw is uitgevoerd in baksteen en heeft een sobere uitstraling. In de straatgevels is een klassieke driedeling te herkennen: een plint bestaande uit speklagen in een donkere

baksteen, een middendeel met grote liggende raamopeningen, en een uitkragende houten dakrand. De symmetrische opbouw wordt geaccentueerd door de plastische uitwerking van de hoeken en de plaatsing van de entree. De hoeken van de straatgevels springen enkele decimeters terug en steken samen met een schoorsteen boven de dakrand uit. De hoofdentree bevindt zich in het midden van de voorgevel en wordt geflankeerd door de verticale bakstenen ornamenten ter plaatse van de trappenhuizen.

Een halfronde poort geeft rechtstreeks toegang tot de hof. In de hof keert dit Berlagiaanse motief terug in de vorm van arcadische bogen rond een binnenplaats. De hofgevels onderscheiden zich duidelijk van de gevels aan de straatzijde. Het beeld wordt bepaald door een zware baksteengevel waarin kale gaten zijn uitgesneden. Een verfijning is aangebracht in de penanten die versierd zijn door lagen terugspringend metselwerk. Zij vormen een rustieke achtergrond voor de begroeiing van de tuin. De uitwerking van de hof- en straatgevels versterken de verschillen die door de hoofdropzet worden gecreëerd: een stadse zijde die zich voegt in het straatbeeld en een tuinzijde die een binnenwereld omsluit.

De Mathenesserhof kwam tot stand op vergelijkbare wijze als veel oude hofjes in historische binnensteden. Al vanaf de dertiende eeuw komen in Nederlandse steden 'hofjes van barmhartigheid' voor. Deze hofjes waren de eerste voorbeelden van filantropische huisvesting, waarbij welgestelden woningen ontwikkelden voor de armen. Vaak werden deze hofjes gesticht uit legaten. Op de gedenksteen in de entreehal van de Mathenesserhof staat dat het gebouw gesticht werd 'overeenkomstig de uitersten wil van mejuffrouw Henrica van Rossem, overleden te 's-Gravenhage den 23/08/1922.' De grootte van het legaat is onbekend. Wel is bekend dat enkele maanden na haar dood de Stichting Mathenesserhof werd opgericht. Deze stichting had tot doel het bouwen en onderhouden van woningen voor minderbemiddelden zonder winstbejag. De stichting ontwikkelde het complex en beheerde het tot 1976. Een van de bepalingen was dat de woningen verhuurd werden beneden de marktprijzen. De oorspronkelijke huurprijs is niet bekend. Vanouds waren de woningen voor ouderen bestemd. De bewoners kwamen uit de wijk en hadden meestal een klein pensioentje. Door de lage huren waren de woningen erg in trek, vooral toen sociale voorzieningen als huursubsidie nog niet bestonden.

In 1976 bleek de financiële draagkracht van de stichting onvoldoende om het gebouw verder te beheren. Er was geen geld meer om het noodzakelijk

onderhoud en verbeteringen aan te brengen. Het gebouw werd overgenomen door de N.V. Volkswoningen en later in 1988 door het Gemeentelijk Woningbedrijf Rotterdam. De oorspronkelijke doelstellingen bleven gehandhaafd, want beide instellingen hadden niet het doel winst te maken.

In 1988 werd besloten tot een ingrijpende renovatie. De te kleine woningen werden geïsoleerd, van nieuwe installaties voorzien en samengevoegd tot in totaal 31 woningen voor ouderen. In een van de trappenhuisen werd een lift gebouwd. De renovatie viel binnen de regelgeving en subsidievoorwaarden van de sociale woningbouw. De huurprijs is momenteel 700 gulden per maand.

Een aantal belangrijke kenmerken van het exterieur zijn tijdens de renovatie verloren gegaan. De roedeverdeling van de kozijnen is een stuk grover geworden. Het onderscheid tussen bovenlichten en draaiende delen kwam te vervallen. Erger nog is het doorbreken van het regelmatige gevelbeeld door de nieuwe franse balkons. De strenge plaatsing van de raamopeningen in horizontale banen is hiermee verstoord. Het grootste verlies zijn de verhoogde hoeken die bij de renovatie gelijk getrokken zijn met de rest van de gevel.

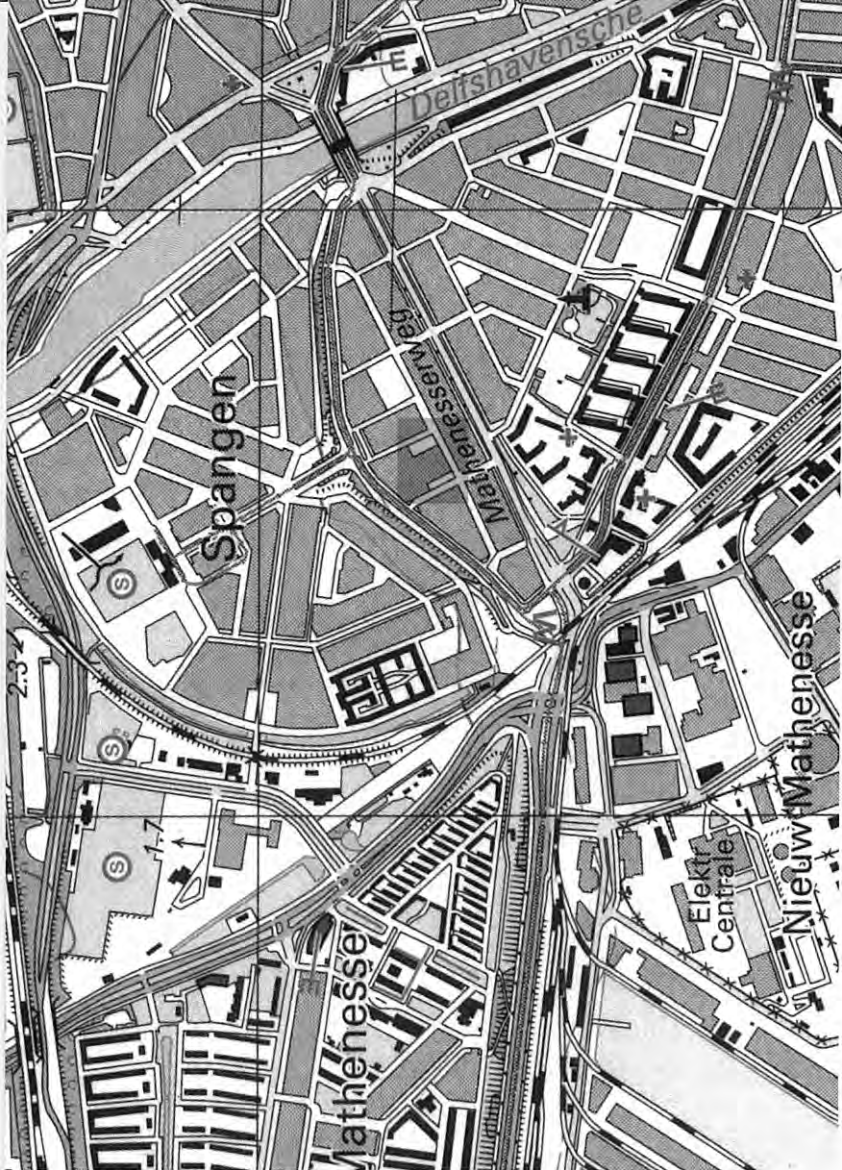
De Mathenesserhof vormt geen architectonisch monument, maar is eerder een sociaal monument. De oudere bewoners willen nog graag in het hofje wonen, met als belangrijkste kwaliteit de rustige binnenhof. Een groot aantal bewoners keerde na de renovatie in het hofje terug.

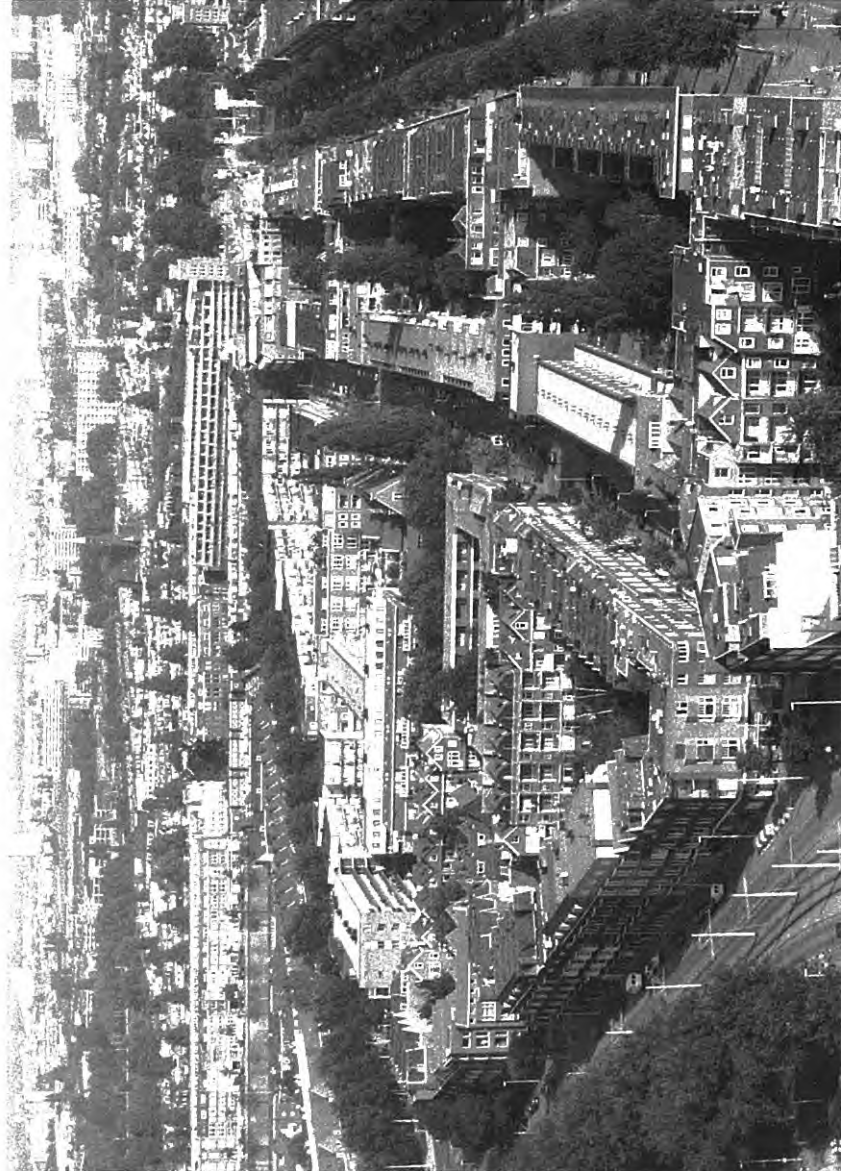
Literatuur

I. Hulshof e.a., 'De Mathenesserhof', Rotterdam 1990

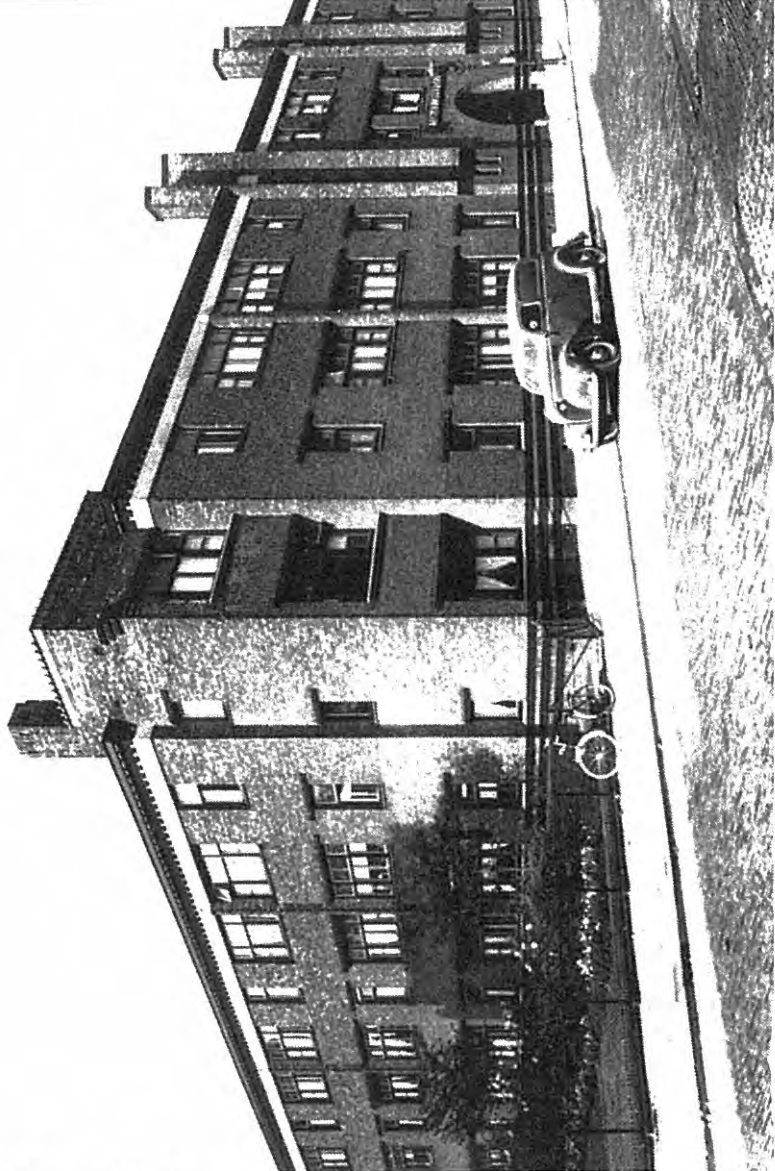
Bron tekeningen

Hulshof & Compagnons, Rotterdam

241 Mathenossershof, Rotterdam
Spangen

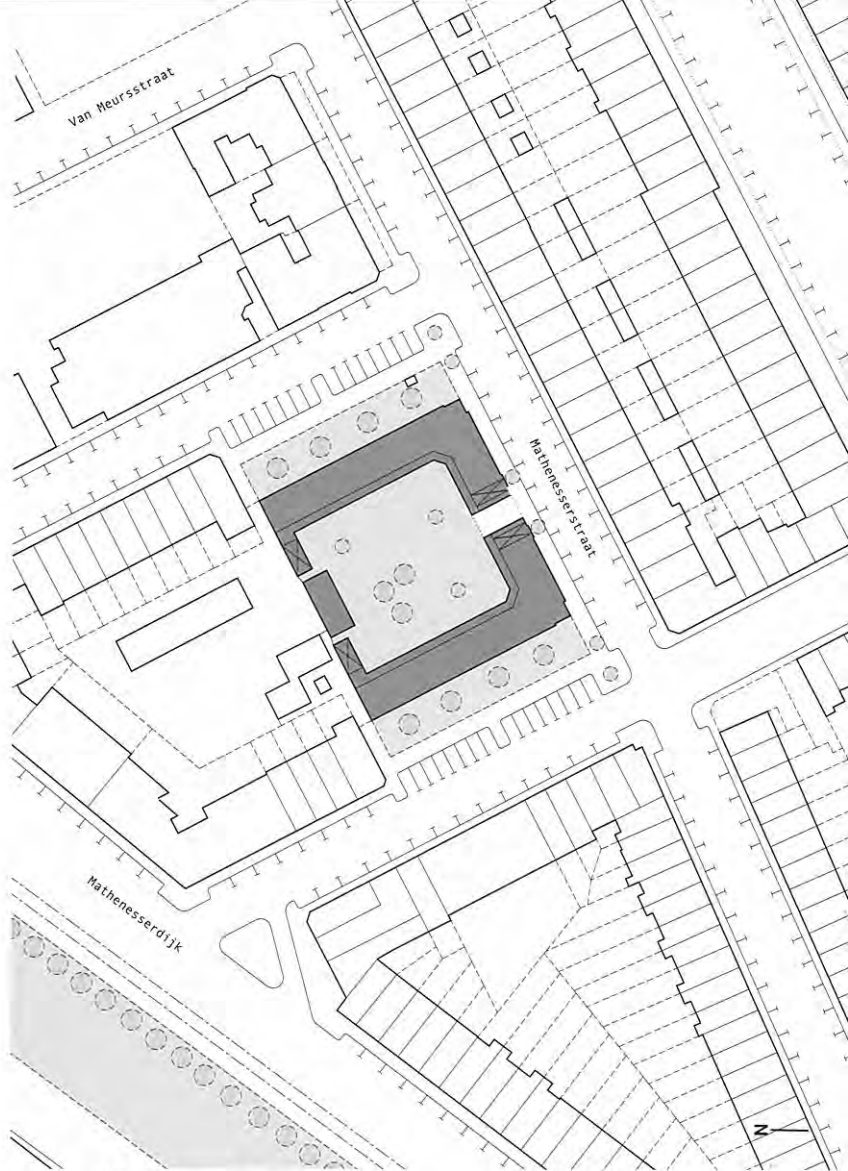
242 Mathenesserhof, Rotterdam
Straatgevel in oorspronkelijke toestand, rond 1950

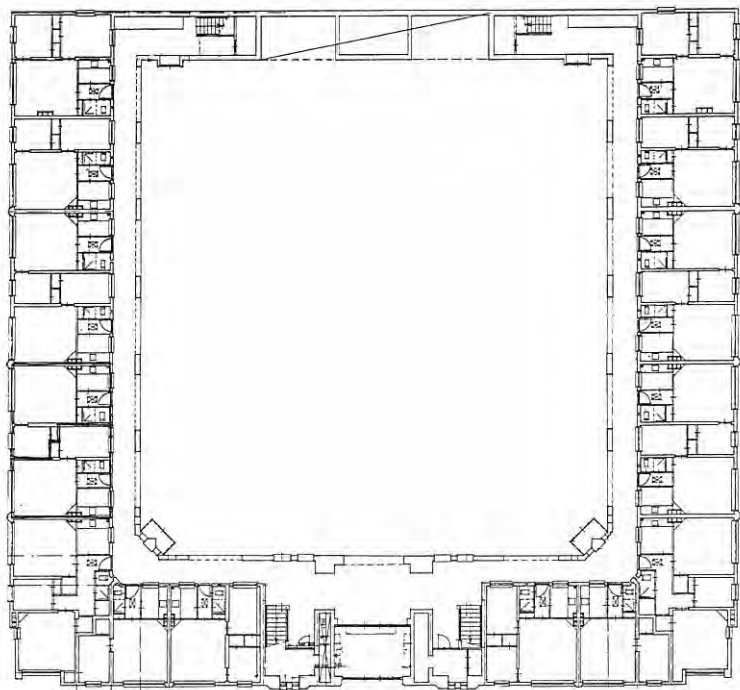
243 Matheneserhof, Rotterdam
Hof, huidige toestand

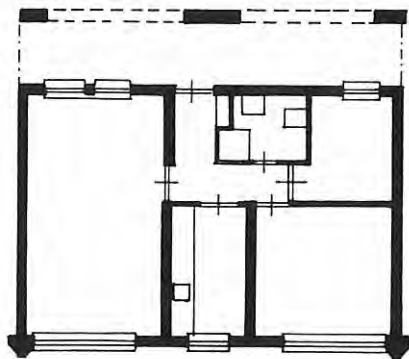
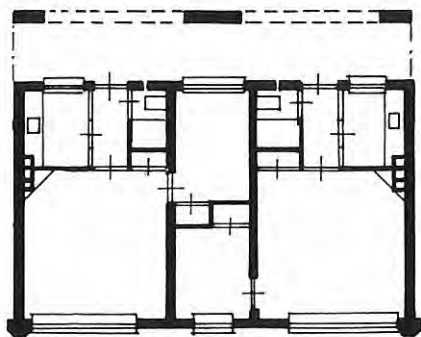

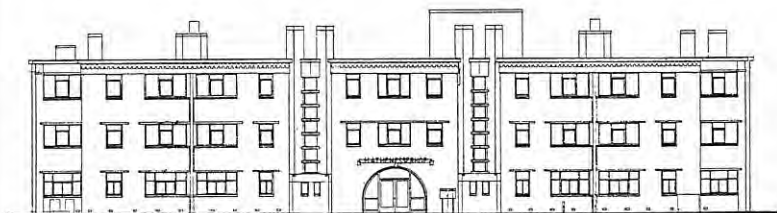
244 Mathenesserhof, Rotterdam
Galerij

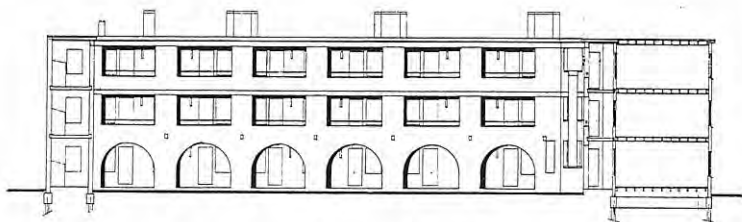

245 Mathenesserhof, Rotterdam
Stedenbouwkundige situatie, schaal 1:1.500

Linnaeushof
Watergraafsmeer, Amsterdam
A.J. Kropholler
1924-1930

Wie de drukke Middenweg afslaat naar de Molenwetering en meteen links afslaat betreedt de verrassende intieme binnenwereld van het katholieke bolwerk Linnaeushof. Rustige bakstenen gevelwanden worden ritmisch geleed door ramen met typische witgeschilderde stenen naast de bovenhoeken, dakkapellen, zadeldaken en regenpijpen. De regelmaat wordt af en toe onderbroken door verspringende kleine ramen van een trappenhuis, een aangebouwd schuin dakje boven een winkel of een toren. Het grote voorbeeld voor dit project was het beroemde middeleeuwse Begijnhof in Amsterdam, met de Engelse kerk op het middenterrein en een bebouwing die een duidelijke eenheid vormt, maar waar de panden afzonderlijk wel herkenbaar zijn. In de Linnaeushof staat een grote bakstenen kerk, de HH Martelaren van Gorcum, en ligt een tennisbaan, van elkaar gescheiden door een rijtje herenhuizen. De tennisbaan is misschien een vreemde eend, maar het oranje gravel past perfect in het beeld van de massieve bakstenen bebouwing. De gevels van de hof en de bebouwing in het midden vormen een hecht ensemble en staan in schril contrast met de diversiteit van de perceelsgewijs gebouwde panden aan de buitenkant van de hof en elders in de stad.

Het plein van de Linnaeushof is 190 bij 90 meter groot. De wanden rond de hof zijn drie bouwlagen hoog met een kap en vormen één geheel. Nauwelijks valt op of er huizen, een school of een klooster achter gehuisvest zijn. Deze gevels 'dienen' de invulling: zo zijn er gevelsprongetjes die de overgang markeren tussen het gebied van de tennisbaan en het gebied voor de kerk. Ook bij de toegangen tot de hof reageert de bebouwing met kleine gevelsprongen.

De kerk staat diagonaal in de hof. Deze oriëntatie kan grotendeels worden verklaard door de voorkeur van kerkenbouwers om de as door het altaar en het middenschip oost-west te situeren. Het is tegelijk een mooi motief om de hof onder te verdelen in de kleinere pleintjes waaraan het complex een pittoresk middeleeuws karakter ontleent. Het monumentale massieve bakstenen front van de kerk – dat sprekend lijkt op de voorgevel van de Beurs van Berlage – is met een stenen voorplein gericht op de toegang tot de hof bij de Middenweg. In de zuidhoek naast de kerk ligt de pastorie, bestaande uit verschillende bouwdelen met elk een eigen kapvorm. Dit conglomeraat wekt de indruk in verschillende eeuwen aan de kerk te zijn toegevoegd of aangebouwd. Er ligt een tuin omheen, die samen met het openbare perk rond de steunberen aan de

oostkant van de kerk wordt afgeschermd door een haag. Op het pleintje aan de noordkant staat een monumentale boom. Langs de hofgevels liggen voortuinen, die oorspronkelijk waren afgescheiden van de stoep door een uniform witgeschilderd houten spijlenhek. Anders dan volgens de traditie is de Linnaeushof toegankelijk voor autoverkeer via een rondweg in een richting. 's Avonds staat het hier vol met auto's.

De aanzet tot de Linnaeushof werd gegeven in 1900, toen de Bouwmaatschappij Linnaeuspark voorstelde een kerk neer te zetten als aantrekkelijke basis voor een nieuwe dorpsgemeenschap. Met het oog daarop verkochten zij een lap grond aan het bisdom van Haarlem. In 1902 werd de parochie Watergraafsmeer opgericht die al snel initiatieven ontplooidde om een kerk te gaan bouwen. Watergraafsmeer had toen nog een landelijk karakter. In 1918, toen de Watergraafsmeer onderdeel geworden was van het stedelijke weefsel van Amsterdam, konden zij het terrein kopen van het bisdom. Tot op de dag van vandaag is de Linnaeushof de enige grond in Amsterdam in eigendom. Toen de 'huisarchitect' van de parochie, Paul de Jongh, overleed kwam A.J. Kropholler in beeld, die de pastoor kende van een club bevoegen liturgische vernieuwers. Kropholler was een architect uit de school van Berlage, die zich bekeerde tot het katholieke geloof en sindsdien probeerde een katholieke bouwstijl te ontwikkelen. Omdat de geloofsgemeenschap zich wilde onderscheiden met een eigen wereld is de hof een logische bouwvorm. De bebouwing aan de Linnaeushof is grotendeels door Kropholler ontworpen; alleen de bebouwing aan de zuidkant van de hof, de scholen, het klooster en de rij huizen die daar op aansluit is door anderen ontworpen onder supervisie van Kropholler. Het eerste gerealiseerde gebouw, de kleuterschool (bewaarschool) op nr. 46, is ontworpen door Paul de Jongh; de andere scholen door de gebroeders Kraaijvanger en de huizen (nu bedrijfswoningen van een verzekeringsmaatschappij) door aannemer J.J.L. Rozenstraten in de periode 1930-1935.

Overigens probeerde de Schoonheidscommissie de bouw van de Linnaeushof tegen te houden omdat die afweek van de gangbare architectuuropvattingen. Het negatieve advies werd overtroefd door de gemeenteraad en het college van B&W.

De Linnaeushof kent zowel grote als kleine woningen. Twee typen komen het meest voor: een dubbele beneden- c.q. bovenwoning met vier kamers (7,35 x 8,25 m) en een tweekameretagewoning in vier lagen (6 x 11,50 m). Deze

woningen zijn zo van opzet dat koppeling tot twee gestapelde maisonnettes gemakkelijk te realiseren is. De plattegronden hebben een traditionele opzet bestaande uit een voorzieningenbeuk en een woonbeuk met kamers en suite.

De eerste bewoners van de Linnaeushof werden gerecruteerd uit de parochie en hoefden aanvankelijk geen huur te betalen. Nu wordt een deel van de woningen verhuurd door een katholieke woningbouwvereniging voor prijzen tussen de 1.000 en 2.000 gulden per maand. In 1990 werden de woningen gerenoveerd. Vrijkomende woningen worden nu verkocht. De verkoopprijs van deze huizen is ongeveer 550.000 gulden voor een benedenwoning en 450.000 gulden voor een bovenwoning.

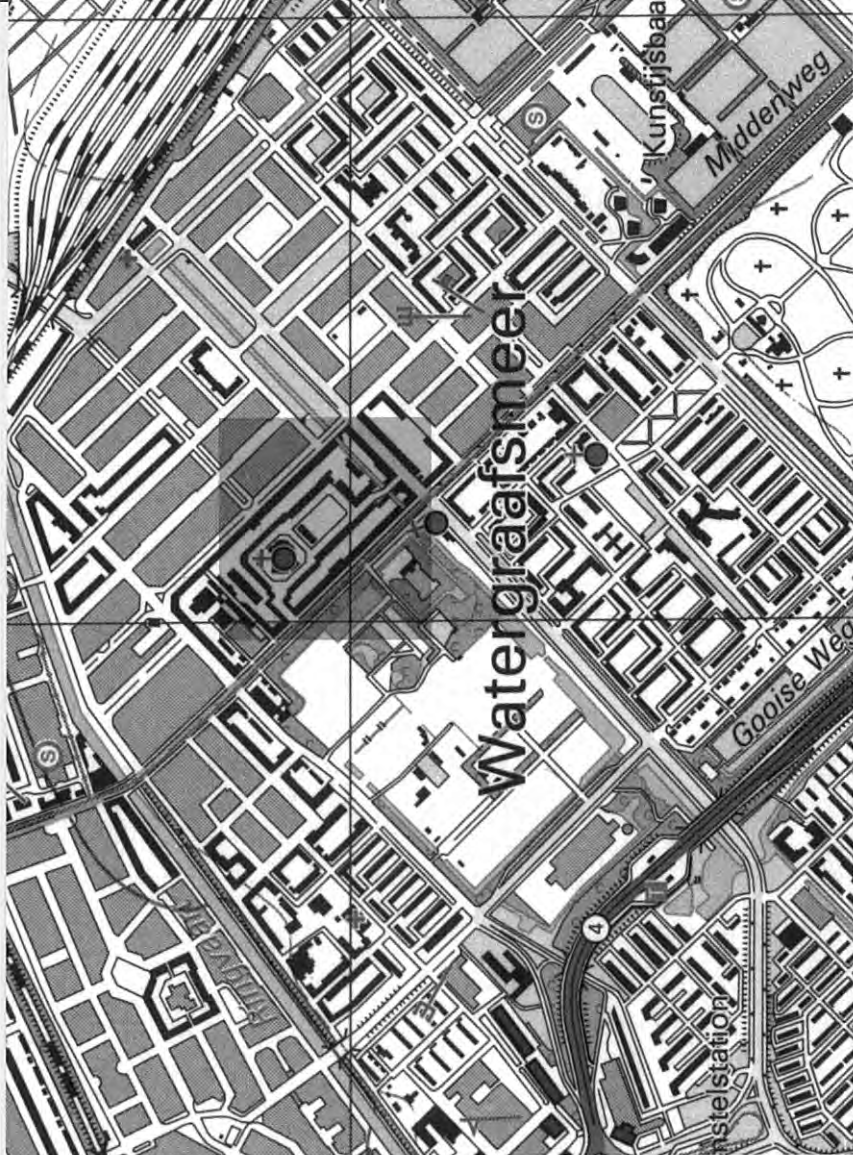
Het Claraklooster in de Linnaeushof is sinds 1987 niet meer bewoond door nonnen en werd toen weeshuis. Onlangs is het in tweeën gesplitst en verkocht. De 'met entresols te bebouwen' kapel van 165 m² met 325 m² tuin voor 1.690.000 gulden, en de andere helft als exclusieve woonruimte, kantoor of atelier (350 m² en 310 m² tuin) voor 2.350.000 gulden. De tennisbaan wordt 's winters onder water gezet als ijsbaan. De Linnaeushof is inmiddels verklaard tot gemeentelijk monument. De kerk staat op de zogenaamde 'kanjerlijst' van rijksmonumenten die extra steun krijgen voor restauratie.

Literatuur

- G. Knuttel jr., 'A.J. Kropholler', Amsterdam 1927
J.G. Wattjes, 'Linnaeushof te Amsterdam', in: Het Bouwbedrijf, 6 juli 1928, p. 281-286
Documentatie R.K. Parochie HH Martelaren van Gorkum, 1902-1972
H. Meijer, 'Rooms Bouwen', Zeist 1981
G. Vermeer, B. Rebel, J. Jungen, 'd'Ailly's historische gids van Amsterdam', Amsterdam 1992
M.M. Bakker e.a., 'Monumenten Inventarisatie Project, Architectuur en stedenbouw in Amsterdam 1850-1940', Zwolle 1992
L. Platvoet, 'Stappen in de nieuwe stad, tochten langs de jongste woningbouw in Oostelijk Amsterdam', Amsterdam 1997
M. Kuipers-Verbuijs, 'Architectuur en natuur langs tramlijn 9', Amsterdam 1999
P. Arnoldussen, 'Linnaeushof', in: Het Parool, 29 januari 2000

Bron tekeningen

- Archief Bouw- en Woningtoezicht Amsterdam-Watergraafsmeer
Gemeentearchief Amsterdam

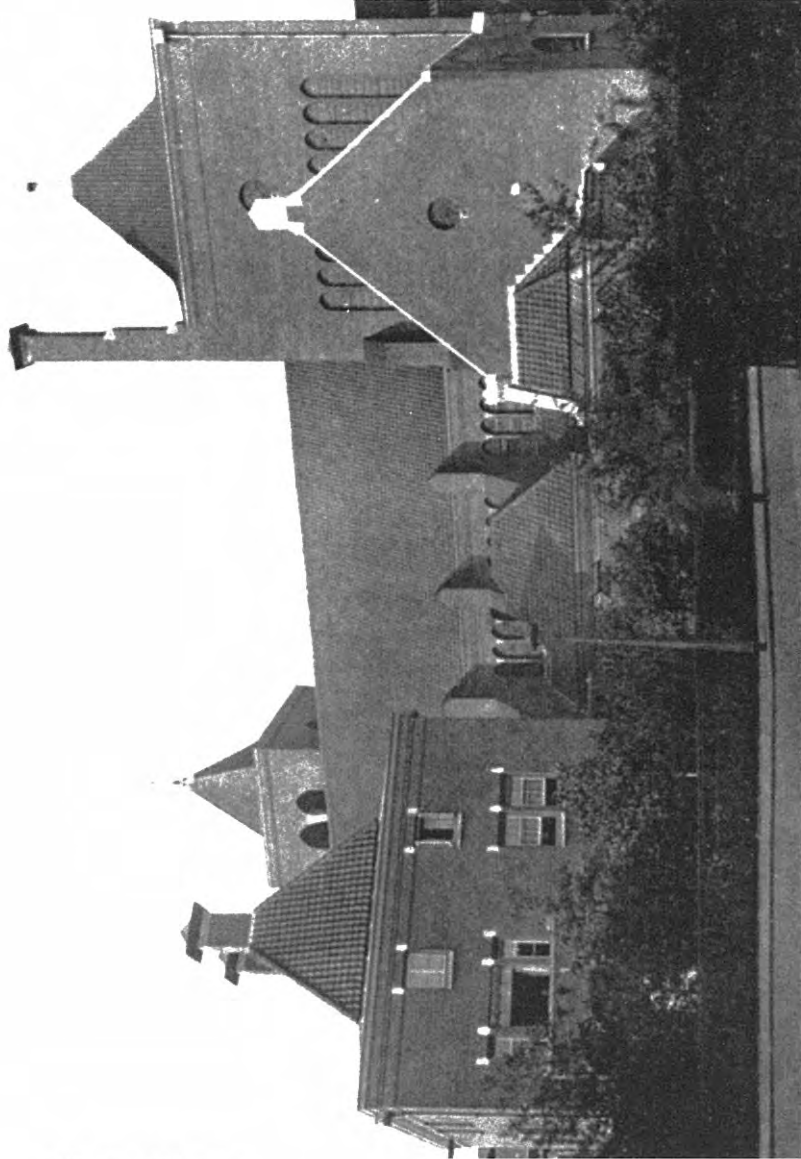

255 Linnaeushof, Amsterdam
Watergraafsmeer

256 Linnaeushof, Amsterdam
Hofgevel, oorspronkelijke situatie met tuinhekken

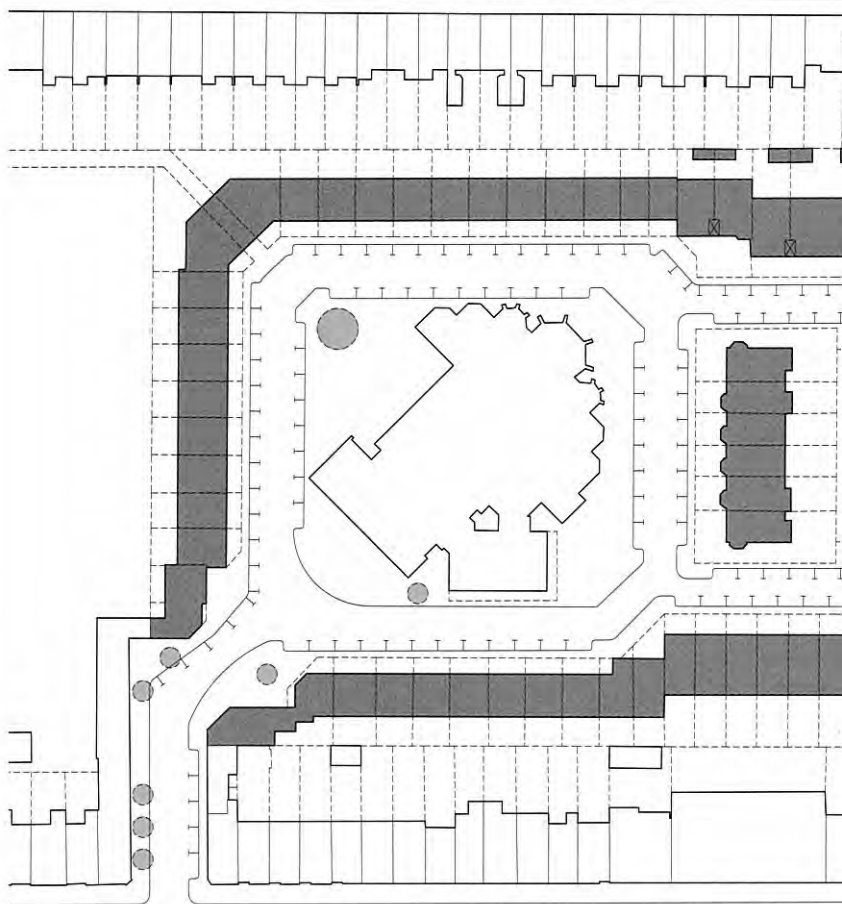

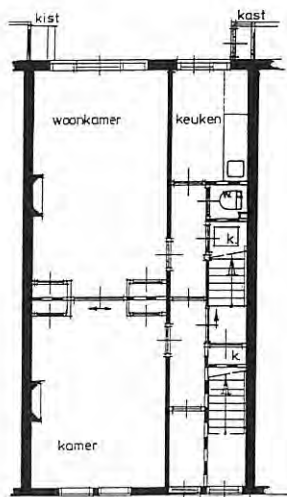
257 Linnaeushof, Amsterdam
Kerk en pastorie

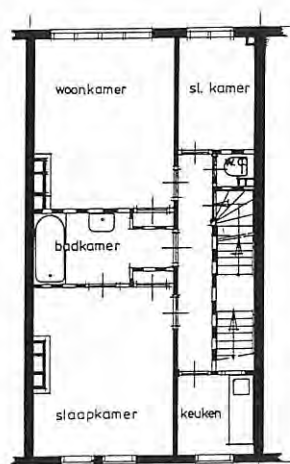

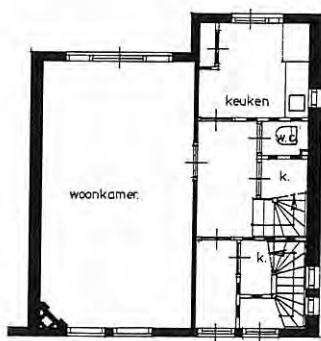
258 Linnaeushof, Amsterdam
Poortwoning

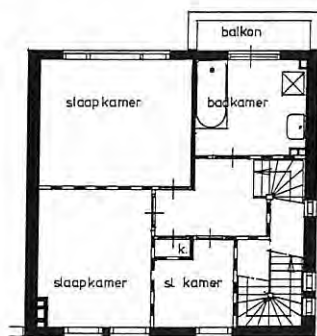
Linnaeus Parkweg

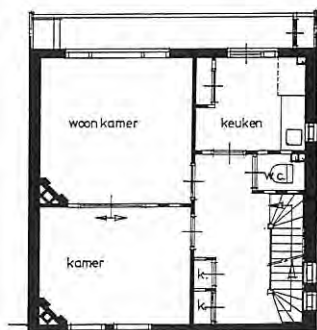

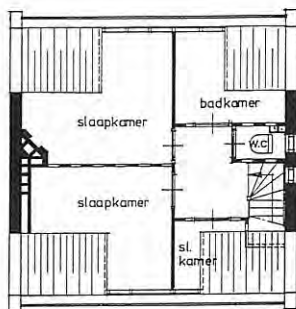

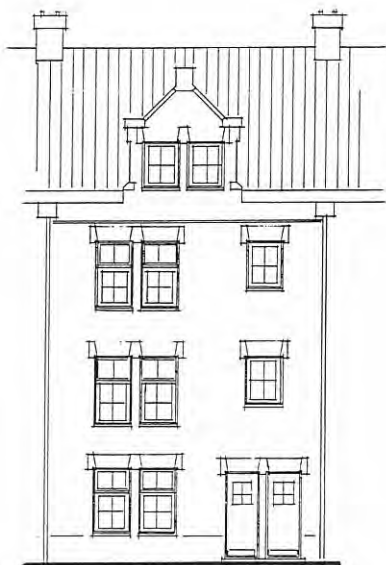

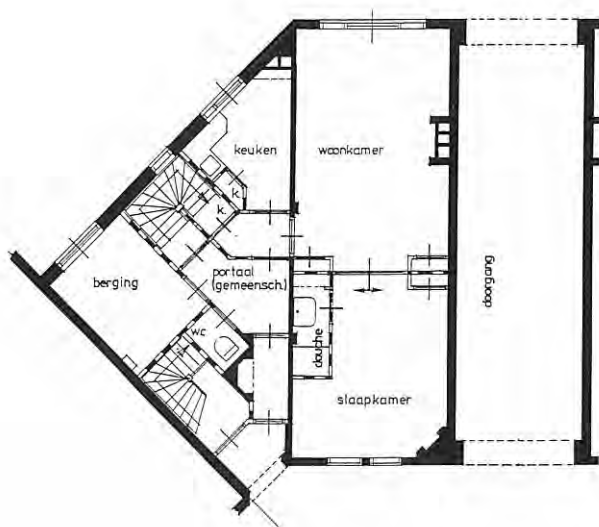

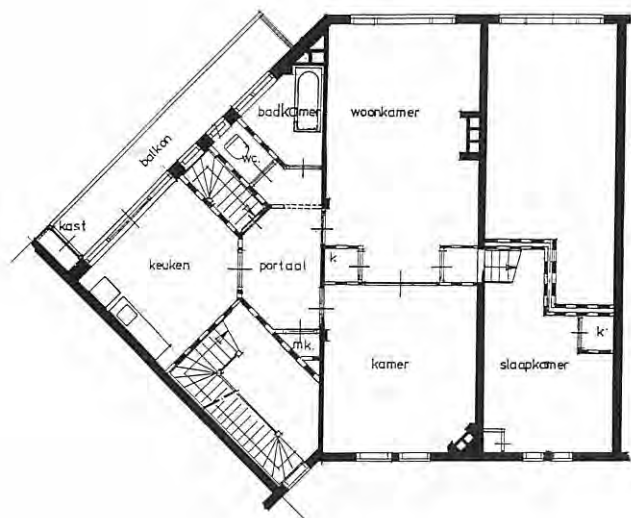

Mariaplaats
Mariaplaats, Utrecht
B. van Reeth
1994-1998

De Mariaplaats is heel anders van opzet dan een traditionele hofbebouwing met gevelwand rond een binnenplein. Het complex bestaat uit vrijstaande hogere gebouwen (appartementen) in het hart van de hof en lagere bebouwing (herenhuizen en patiowoningen) langs de randen van het terrein. Deze bebouwing verspringt als in een schaakbordpatroon en omsluit zo een viertal kleine stenen pleinen met niveauverschillen. Deze pleintjes zijn op de hoekpunten van de gebouwen verbonden via nauwe doorgangen die de bezoeker steeds nieuwe visuele verrassingen bieden. Dit geregisseerde weefsel van pleintjes is semi-openbaar toegankelijk en heeft een buitengewoon intieme sfeer. De bezoeker bekruipt al snel het gevoel indringer te zijn in een afgeschermd wereld, net als wanneer men een historisch hofje betreedt.

De bebouwingswijze op de Mariaplaats kwam naar voren uit historisch en archeologisch onderzoek op het bouwterrein. Aan het begin van de jaren negentig bleek niemand tevreden met de bestaande plannen voor sociale woningbouw op deze toplocatie in het historische stadscentrum van Utrecht, die tot dan toe parkeerterrein was. Toen de projectontwikkelaar failliet ging lag de weg vrij voor luxe woningen in hoge bebouwingsdichtheid. Op initiatief van de gemeente Utrecht is een Cultuurhistorische Effectrapportage gemaakt aan de hand van oude kaarten en opgravingen. Hieruit bleek dat het terrein in de Middeleeuwen een zogenaamde 'immuniteit' was: een terrein dat door muren of grachten wordt omheind, in eigendom was van een kerk en beheerd door kanunnikken. Het stadsbestuur had geen invloed op de inrichting van een dergelijke immuniteit. In Utrecht – rooms-katholieke bisschopsstad met een kerkenkruis – lagen veel van zulke gebieden, die je nu alleen nog kunt herkennen aan de grote poorten die toegang gaven tot deze enclaves. Karakteristiek voor de bebouwing van een immuniteit was dat die bestond uit losse (woon)gebouwen. Het voornaamste woonhuis stond meestal midden op het terrein, terwijl de bebouwing langs de randen lager was en ondergeschikt. Na de reformatie kwamen de immuniteiten onder gemeentelijke bouwbepalingen te vallen en verdween het oude systeem. Sindsdien volgde de bebouwing de rooilijn van de stedelijke bouwblokken. De grootste huizen bleven (als kavels) wel bestaan en werden op een andere manier ontsloten via stegen tussen de bebouwing door. Bob van Reeth, als architect uitverkoren na een gezamenlijke excursie van projectontwikkelaar, gemeente en omwonenden, werd verplicht in zijn ontwerp in te gaan op de bebouwingstypologie van immuniteiten; overigens niet als dwangbuis maar als inspirerend kader.

Aan de Mariaplaats en de Walsteeg zijn herenhuizen gelegd die door terugspringende gevels op de hogere verdiepingen ondergeschikt zijn aan de doosvormige hogere gebouwen op het binnenterrein. In 'gaatjes' langs de binnenranden van het terrein zijn enkele patiowoningen gesitueerd. Knap is dat Van Reeth het historische karakter evenaart, zonder letterlijk terug te grijpen op historische vormen. Een mozaïekvloer uit een vroeg veertiende-eeuws pand die bij de opgravingen tevoorschijn kwam is nu te zien in de parkeergarage onder het complex.

De gebouwen verschillen in grootte, hoogte, positie, oriëntatie en interne opzet. Uiterlijk daarentegen vormen ze een hechte eenheid doordat alle bouwmassa's en gevels gelijk zijn opgezet: eenvoudige rechthoekige volumes met flauwe zinken kappen – die overigens niet zichtbaar zijn vanaf de straat –, gesloten gevelvlakken met regelmatige raamopeningen, loggia's, verhoogde kopgevels die aan de huizenkant zijn bekleed met zink en een plint van zwarte metselstenen. Op enkele plaatsen is de vorm van de bouwmassa verbijzonderd: de gevels aan het plein hebben als top een rudimentaire trapgevel waardoor de panden net als de omliggende bebouwing individueel herkenbaar zijn. De terugspringende zuidgevels aan de Walsteeg hebben glazen puien, die tussen de doorstekende woningscheidende wanden zijn geklemd. Hier komt de verwijzing naar de historische wereld van immuniteiten niet erg tot zijn recht; de vooruitstekende tussenmuren zijn – net als de verhoogde kopgevels – te grootschalig en te dominant. De doorgaande gemetselde muur is vrij laag en de huizen staan er te dicht op. De open en minder verfijnde gevels van het rijtje eengezinswoningen staan op gespannen voet met de historische stad met zijn gesloten karakter, kleinschaligheid en geraffineerde detaillering.

Een ander soort verbijzondering is gemaakt door de wanden rond het grootste binnenplein wit te stuken. Prachtig is ook de zwarte plint die als een lint doorloopt tussen de gebouwen en in de bestrating. De inpassing in de grillige contour van het binnenterrein is de laatste aanleiding om huizen en tuinen te verbijzonderen.

De gebouwen in de hof worden ontsloten via portieken, met de voordeuren aan de pleintjes. Onder de hof ligt een parkeergarage, met in- en uitrit aan de Walsteeg, die zorgt voor de niveauverschillen tussen de pleintjes. Deze niveauverschillen worden ook gebruikt om de privacy van de appartementen op de begane grond te vergroten.

Het project omvat 54 woningen. De grootste huizen liggen aan de Mariaplaats (vijf stuks) en de Walsteeg (zeven stuks). Deze herenhuizen zijn drie lagen hoog. De plattegronden zijn niet alleen op functionele gronden als oriëntatie en grootte ontwikkeld, maar ook op ruimtelijkheid (mooie trappen), stedenbouwkundige positie en uitzicht. Zo ligt de woonruimte van de huizen aan de Mariaplaats op de bovenste twee verdiepingen, met een vide bij de voorgevel. De appartementengebouwen bevatten een twee of drie woningen per laag (in totaal 37 stuks). Er is een grote variëteit aan typen. De appartementen op de bovenste verdieping hebben een vide in de woonkamer en een zolderruimte onder de kap.

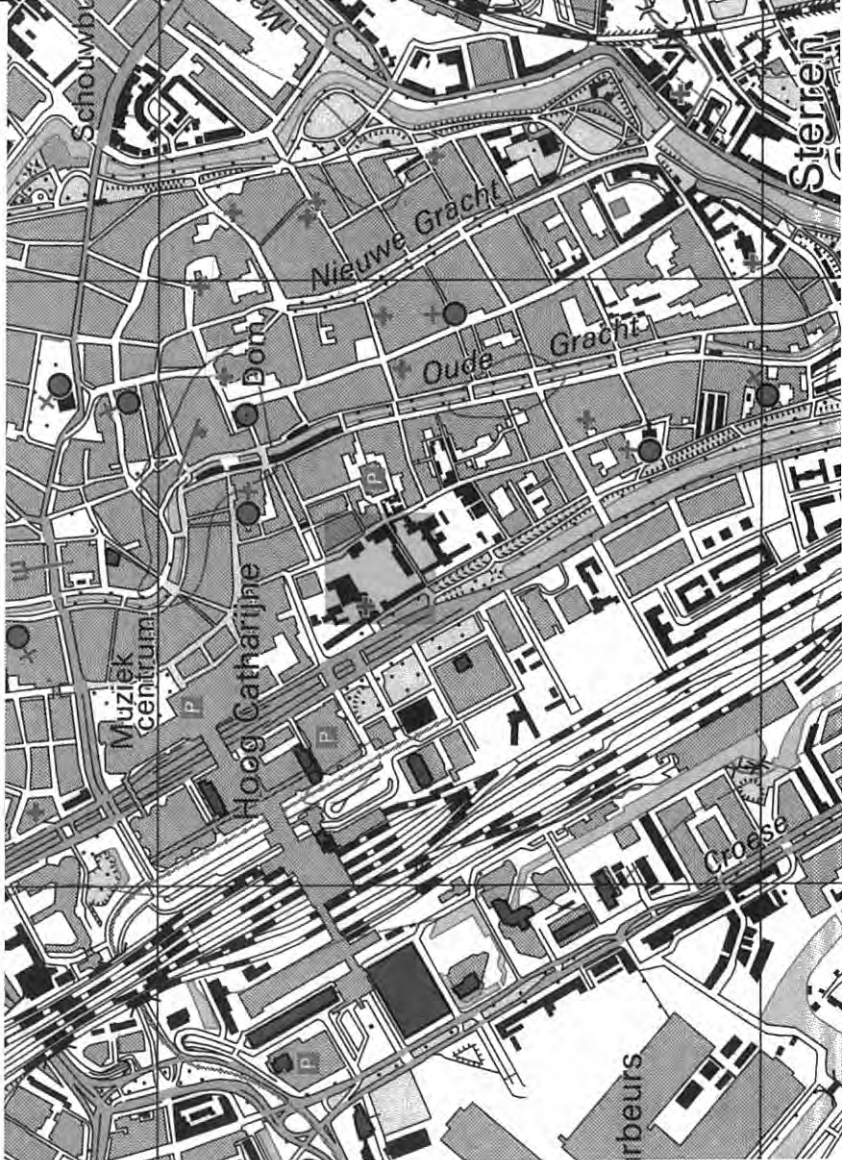
De kooprijzen lagen bij aanvang tussen de 300.000 gulden voor een driekamerflat van 70 m² en 900.000 gulden voor een herenhuis aan de Mariaplaats. Recent stond een appartement van 120 m² te koop voor 945.000 gulden, een ruime verdubbeling in vier jaar tijd.

Literatuur

- Bouwfonds woningbouw b.v., 'Mariaplaats, stadsvilla's, patiovilla's, herenhuizen en appartementen in het centrum van Utrecht', verkoopbrochure
Juryrapport landelijke stadsvernieuwingsprijs 1997,
'Mariaplaats: Wonen op historische grondslag', s.l. 1997
Stuurgroep Experimentele Volkshuisvesting, 'Woonatlas consumentgericht bouwen', Rotterdam 1999
O. Winkler, 'Städtisches Wohnen in Utrecht', in: *Bauwelt* nr. 3 1999, p. 116-119
G. Bekaert, 'A.W.G. bOb Van Reeth architecten', Gent 2000

Bron tekeningen

A.W.G. bOb Van Reeth architecten, Antwerpen

277 Mariaplaats, Utrecht
Utrechtse binnenstad met Mariaplaats

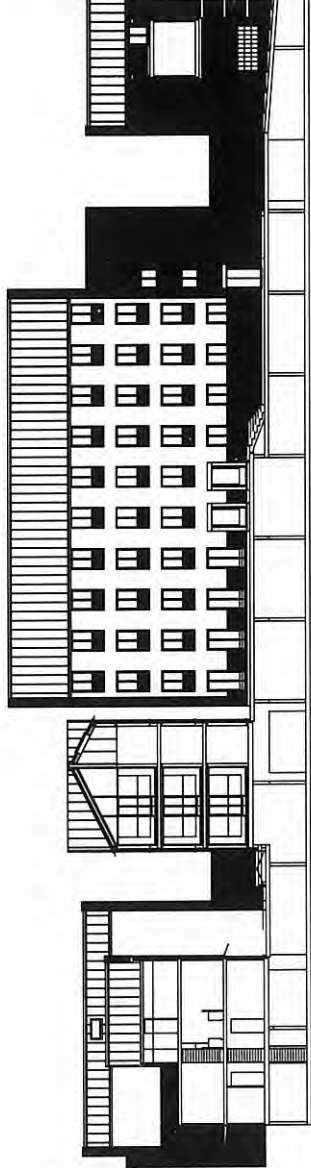

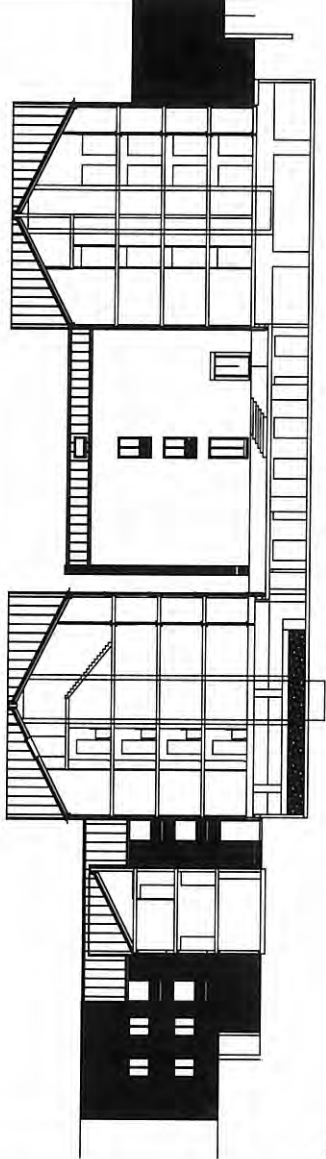

279 Mariaplaats, Utrecht
Binnenplein

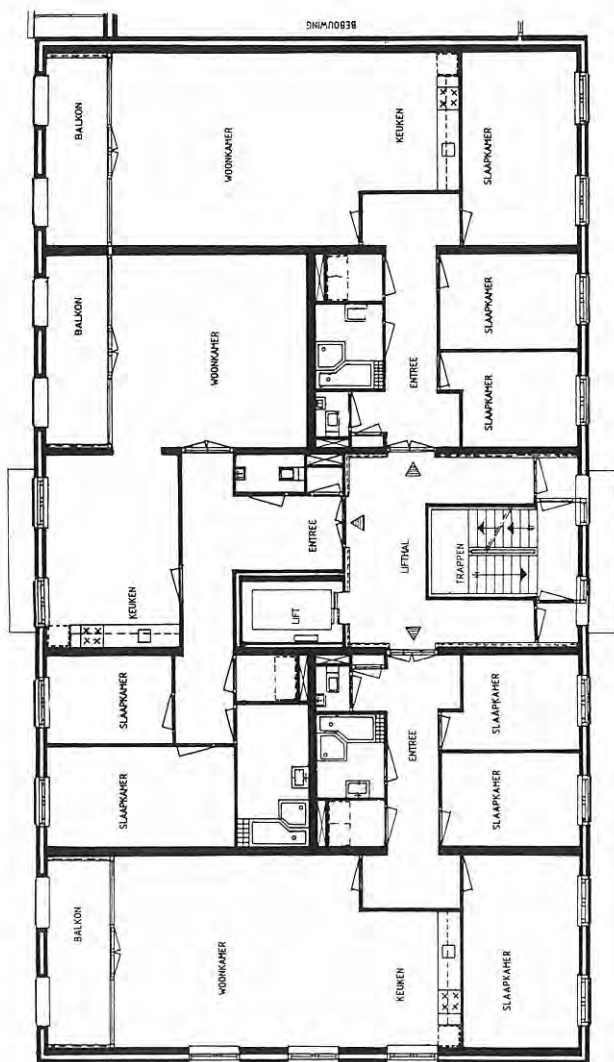

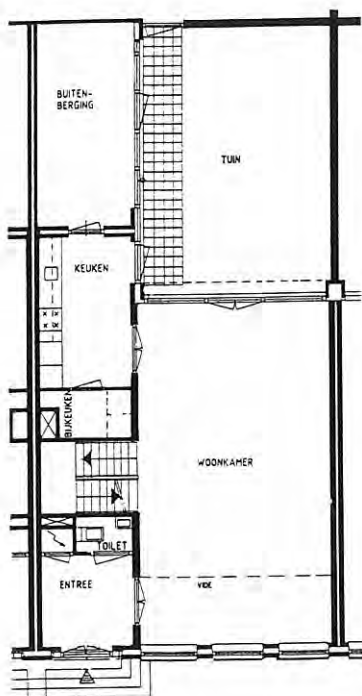

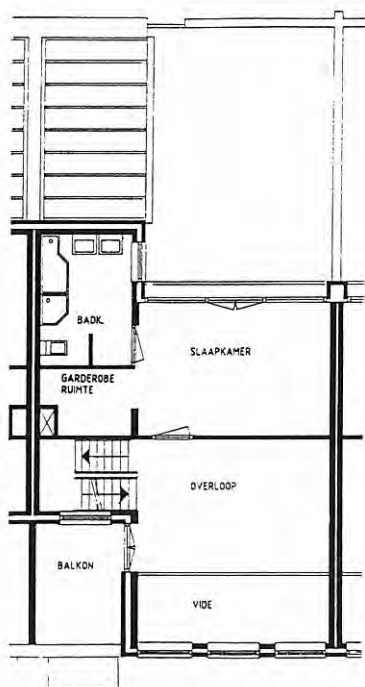

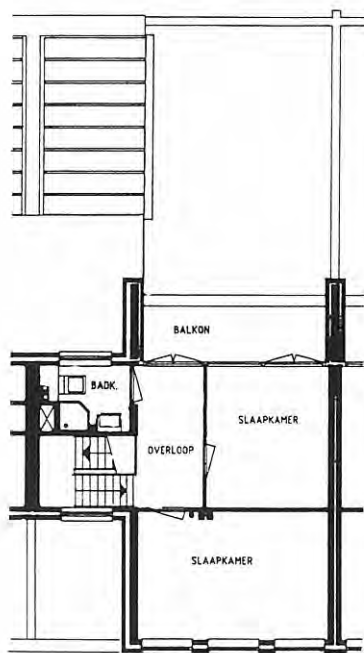
283 Mariaplaats, Utrecht
Doorsnede parallel aan Mariaplaats, schaal 1:500

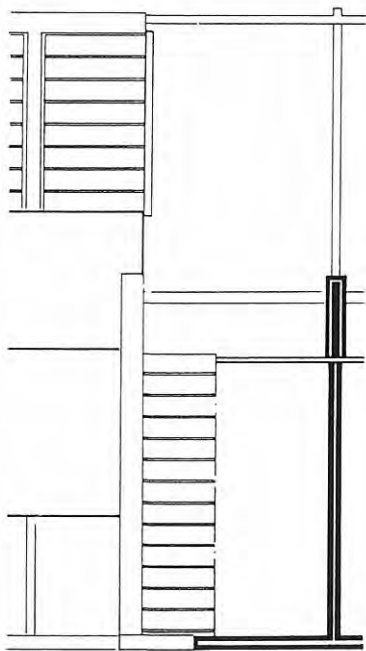

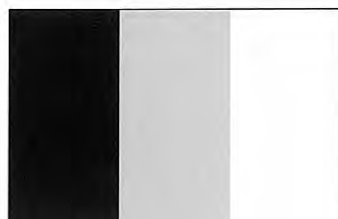

Kengetallen stedelijke hoven

Mathenesserhof, Rotterdam

woningwet
huur

totaal grondoppervlak	0,3 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	0,1 ha	33 %
tuin	0 ha	0 %
grondoppervlak hof	0,1 ha	34 %
open ruimte buiten hof	0,1 ha	33 %

Linnaeushof, Amsterdam

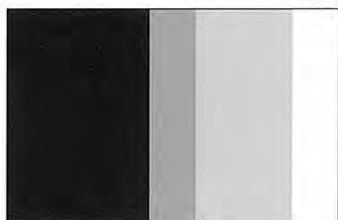
middenstand
huur (nu huur, koop)

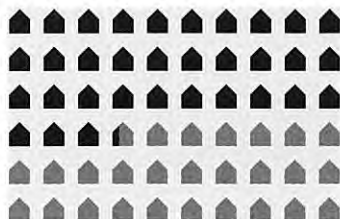
totaal grondoppervlak	3,0 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	1,2 ha	41 %
tuin	0,2 ha	6 %
grondoppervlak hof	1,6 ha	53 %
open ruimte buiten hof	0 ha	0 %

Mariaplaats, Utrecht

vrije sector
koop

totaal grondoppervlak	0,7 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	0,3 ha	43 %
tuin	0,1 ha	14 %
grondoppervlak hof	0,2 ha	29 %
open ruimte buiten hof	0,1 ha	14 %

totaal aantal woningen	54
totaal aantal woningen (nu)	30
woningen per hectare	180
woningen per hectare (nu)	100

maatverhouding hof 1:1

appartementen	34-60 m ²
appartementen (nu)	67-82 m ²
hof per woning	19,5 m ²
hof per woning (nu)	35 m ²

totaal aantal woningen	200
woningen per hectare	66

maatverhouding hoven 1:1 (2x)

maisonnettes	89	130 m ²
balkon per woning		6 m ²
hof per woning		81 m ²

totaal aantal woningen	54
woningen per hectare	91

maatverhouding hoven 1:1, 1:2, 3:4

appartementen	37	79-163 m ²
balkon per woning		6-11 m ²
hof per woning		42 m ²

patiwoningen	5	180-200 m ²
rijtjeshuizen	12	> 200 m ²

Kremlin en St. Jorisplein
Schutterswijk, Gorinchem
A. Evers, G.J.M. Sarlemijn
1955-1956

Midden in een woonwijk met huizen van allerlei allooi staat een opvallend groot woongebouw met een binnenhof. Ernaast staat een kleintje. Het grote gebouw met woningwetappartementen is drie lagen hoog, stevig gebouwd in baksteen met grote pannenkappen op de hoeken en naast de toegangen tot de hof. Het ziet eruit als een ingebouwde versie van een op residentieële paleizen geïnspireerd ontwerp voor arbeidershuisvesting, zoals voorgesteld door sociaal utopisten als Robert Owen en Charles Fourier rond 1850, of een Weens superblok als het Karl Marxhof. In de volksmond – niet bekend met de klassiekers uit de volkshuisvesting – werd dit complex al snel 'het Kremlin' genoemd.

Het gemeentebestuur van Gorinchem wilde niet doorbouwen in de voor Nederland gangbare trend van rijen eengezinshuizen. Die miste in hun ogen karakteristieke elementen. Ze wilden meer romantiek, monumentaliteit en beslotenheid. Onder de indruk van een bezoek aan de woonwijk het Heseveld in Nijmegen werden Evers en Sarlemijn aangetrokken voor een uitbreidingsplan in de nieuwbouwwijk aan de noordwestkant van de stad. Deze architecten waren via J.F. Berghoef bij de lessen van Granpré Molière en de cursus kerkelijke architectuur van Dom van der Laan beland. Als Amsterdammers profileerden ze zich uitdrukkelijk als buitenbeentjes van deze Bossche School. Hun werk heeft eerder verwantschap met architecten van Groep '32, zoals P. Zanstra, die op een vergelijkbare manier historische en klassieke kenmerken probeerden in te passen in een moderne vormtaal.

Tijdens het acquisitiegesprek interpreteerden Evers en Sarlemijn de wensen van het gemeentebestuur als volgt: 'Het is een uitdaging om een expressieve opzet te bedenken (in de geest van het Heseveld met hoven, overbouwingen, poorten en galerijen) die een spanningsvolle relatie doet ontstaan tussen deze nieuwe uitbreiding en de oude vestingstad. Beiden, de oude en de nieuwe stad, moeten in deze relatie hun eigen plaats innemen en tezamen een harmonisch geheel vormen.'

In het archief van beide architecten in het Nederlands Architectuurinstituut zijn de verschillende schetsontwerpen te vinden waarin een grote hof in middelhoogbouw en een kleine hof in laagbouw in verschillende configuraties zijn verweven. In het gerealiseerde ontwerp liggen beide hoven heel eenvoudig naast elkaar. De grote hof is drie lagen hoog, bovenop een souterrain. Op de

hoeken en naast de toegangen tot de hof bevindt zich telkens een extra verdieping met een schilddak die de bouwmassa op een heldere manier geleiden en het geheel een Italiaanse allure geven. Door de grote hof loopt een straat, waarlangs ook woonbebouwing is gelegd. De hof is onderverdeeld in een parkeerplein en twee grasvelden, alle drie met de maatverhouding 1:2. De ingangen van de portieken waren in eerste instantie aan de hof gepland zoals gebruikelijk bij dit type hoven, maar de burgemeester stak daar persoonlijk een stokje voor. In de grote hof zijn 236 portiekflats gerealiseerd. Alle gevels hebben een regelmatige vlakverdeling. De gevels aan de buitenkant van de hof worden ritmisch geleed door de dubbelhoge ingangen bij de portieken, de gevels aan de binnenkant door loggia's met witgeschilderd houtwerk. De gemetselde gevelvlakken zijn gedecoreerd met betonnen banden, tandlijsten en regenpijpen. De portiekflats (breedte 6,68 m, diepte 10 m) bestaan uit een smalle beuk (2,85 m) met zeer minimaal gedimensioneerde voorzieningen aan de kant van de hof, en een bredere beuk (3,50 m) met een woonkamer en suite. In de beuk met de portiek ligt een wisselkamer.

De kleine hof aan het St. Jorisplein is ontworpen in hetzelfde vocabulaire als de grote hof, maar is losser van opzet. De bebouwing bestaat uit twintig twee-onder-een-kapwoningen, bestaande uit twee lagen en een verhoogd zadeldak, waartussen telkens een winkel of werkruimte met plat dak is geplaatst. De voordeuren van de woningen bevinden zich hier wel aan de hof. De entrees van de winkels en de werkplaatsen liggen 1,60 m terug en zijn voorzien van een kleine zuilengalerij. De buitenkant van het hofje is uitgevoerd als plantsoen. De werkplaatsen op de buitenhoeken hebben hier de mogelijkheid zich te etaleren. De ondiepe 'achtertuinen' van de woningen zijn ommuurd door houten schuttingen. Stenen muren zouden hier mooier zijn geweest. De woningen (breedte 6,50 m, diepte 6,80 m) hebben ook hier een tweebeukige opzet, met als bijzonderheid dat de keuken in de brede woonbeuk opgenomen is.

In 1960 werd even verderop een vergelijkbaar complex als het Kremlin gerealiseerd, maar dan in de categorie middenstandsbouw. Hoewel de aanneemsom hoger was, is het minder van kwaliteit. Het wijkt op een aantal belangrijke details af. Zo is het souterrain verlegd naar de begane grond, waardoor de grote hof in zijn geheel een bouwlaag hoger is. Er is geen St. Jorisplein, maar in plaats daarvan een groepje van vier kleine woongebouwtjes.

Het Kremlin was tot 1960 in bezit van de gemeente en werd toen verkocht aan woningbouwvereniging Beter Wonen, die ook het onderhoud van de buitenruimte op zich heeft genomen. Het andere complex was in handen van een particuliere verhuurder en is recent ook bij een woningbouwvereniging ondergebracht. Rond 1990 is het Kremlin van binnen en van buiten uitgebreid gerenoveerd. Bewoners konden ervoor kiezen een slaapkamer bij de (vrij kleine) woonkamer te trekken. De kale huur van de kleinste woningen bedroeg in 1962 40 gulden per maand, nu 426 gulden. De huur van een driekamerwoning was 58 gulden en is nu 538 gulden. Voor een vierkamerwoning betaalde je destijds 70 gulden en nu 576 gulden. De huur van de eengezinswoningen aan het St. Jorisplein bedroeg in 1962 76 gulden en is nu 650 gulden per maand. De bouwkosten in 1956 bedroegen gemiddeld 15.468 gulden per woning; de totale stichtingskosten 17.920 gulden per woning.

De woningen in de grote hof blijken moeilijk te verhuren en wisselen vaak van bewoners. Er wonen veel allochtone ouderen. Afstudeerstudenten van de HTS Tilburg hebben recent een plan ontwikkeld om het complex aan te passen aan deze situatie. Hun voorstel was om langs de binnenhof galerijen met liften aan te leggen. Hiervoor moest de bebouwing langs de binnenstraat wijken. Om de financiering rond te krijgen was het nodig de twee woningen onder de dakopbouwen samen te voegen tot penthouses en via de markt te verkopen. Hoewel het project niet haalbaar bleek, speelt de woningbouwvereniging met de gedachte een dergelijk plan op termijn verder uit te werken. De woningen en bedrijfsruimten aan het St. Jorisplein zijn echter zeer populair en worden honkvast bewoond.

Literatuur

Bouwdossiers Schutterswijk en Gildenwijk, Stadsarchief
Gorinchem

'Premiebouw in de Gildenwijk te Gorinchem,
woningwetbouw in de Schutterswijk te Gorinchem', in:
Bouw nr. 44 1962, p. 1606-1607

H. de Haan, I. Haagsma, 'Plastisch Lexicon, een kleine
encyclopedie van de Bossche School', Haarlem 1996

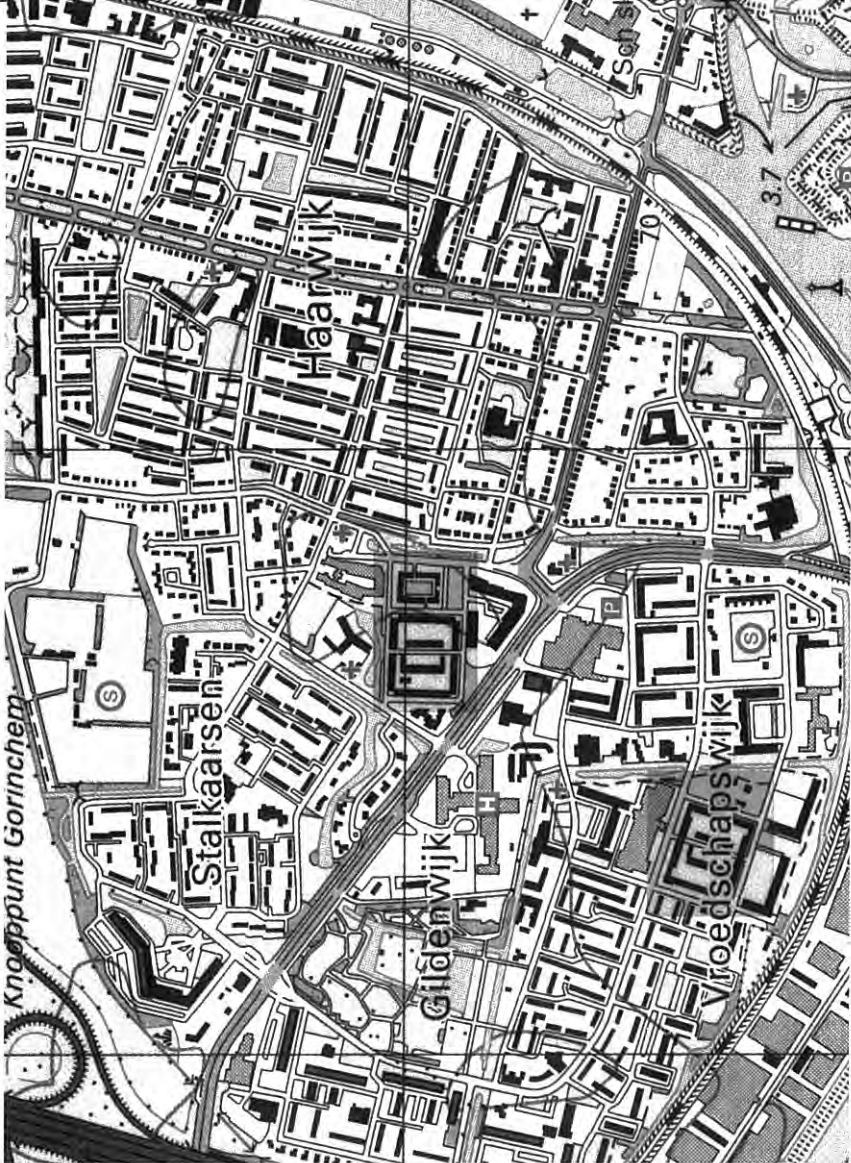
S. Mulder, J. Schilt, 'Jonge architecten in de wederopbouw
1940-1960', Bussum 1993

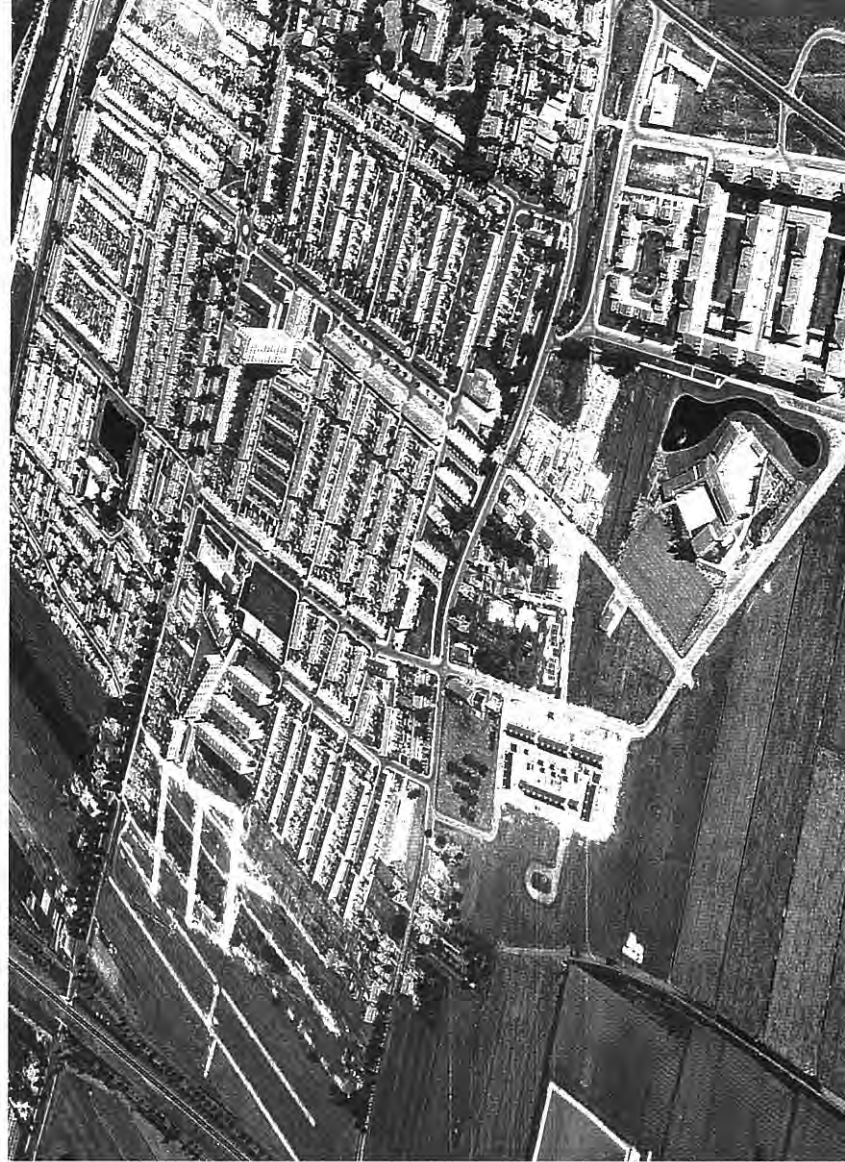
A. Nette, 'Kremlingeheugen', Gorinchem 1998

Bron tekeningen

Archief Bouw- en Woningtoezicht Gorinchem

Archief Evers, NAI, Rotterdam

299 Kremlin en St. Jorisplein, Gorinchem
De Schutterswijk, rond 1959

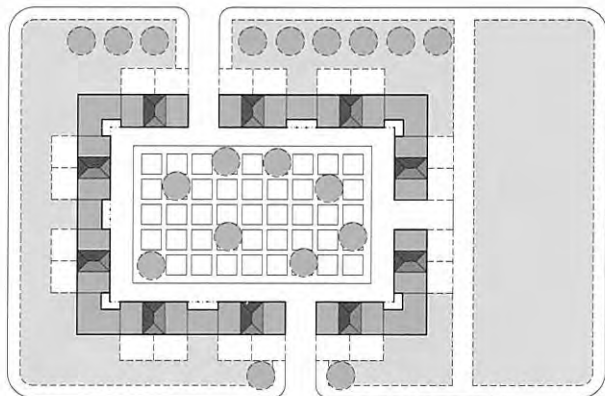

301 Kremlin en St. Jorisplein, Gorinchem
Een van de groene hoven

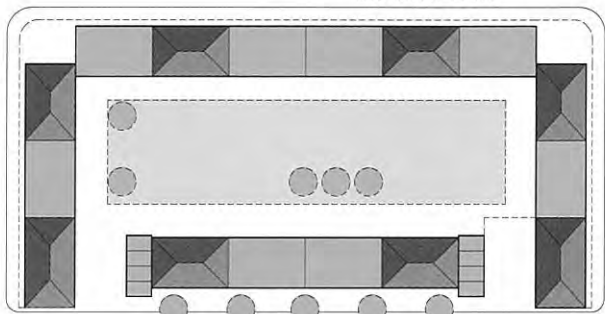

303 Kremlin en St. Jorisplein, Gorinchem
St. Jorisplein

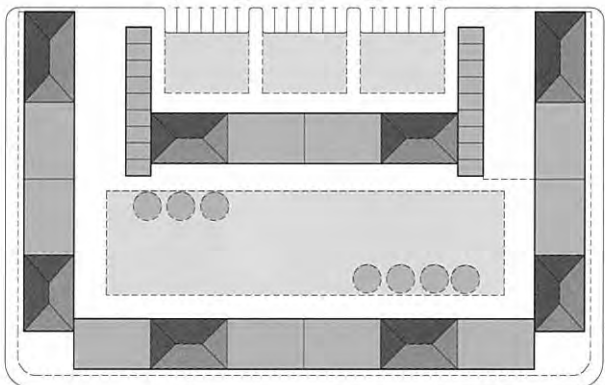

Hellebardierstraat

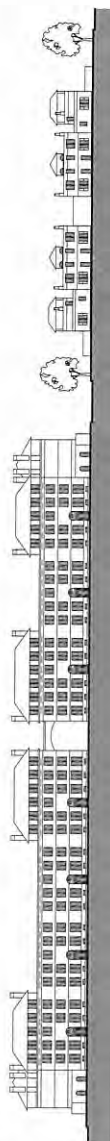
Busschierstraat

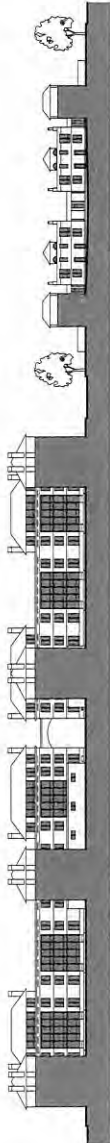

Boogschutterstraat

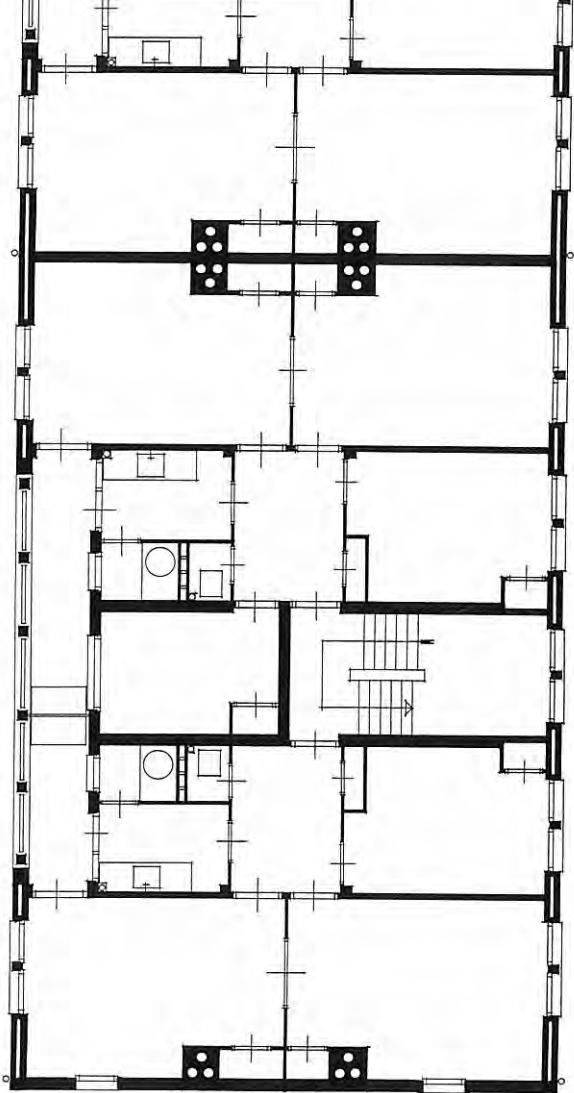

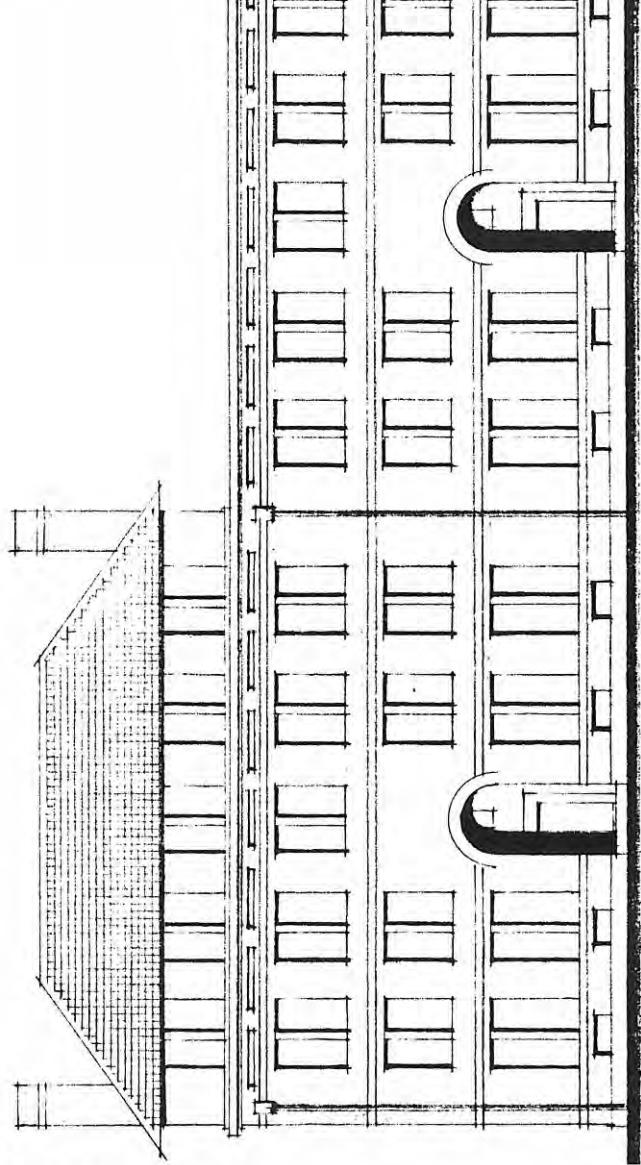
N

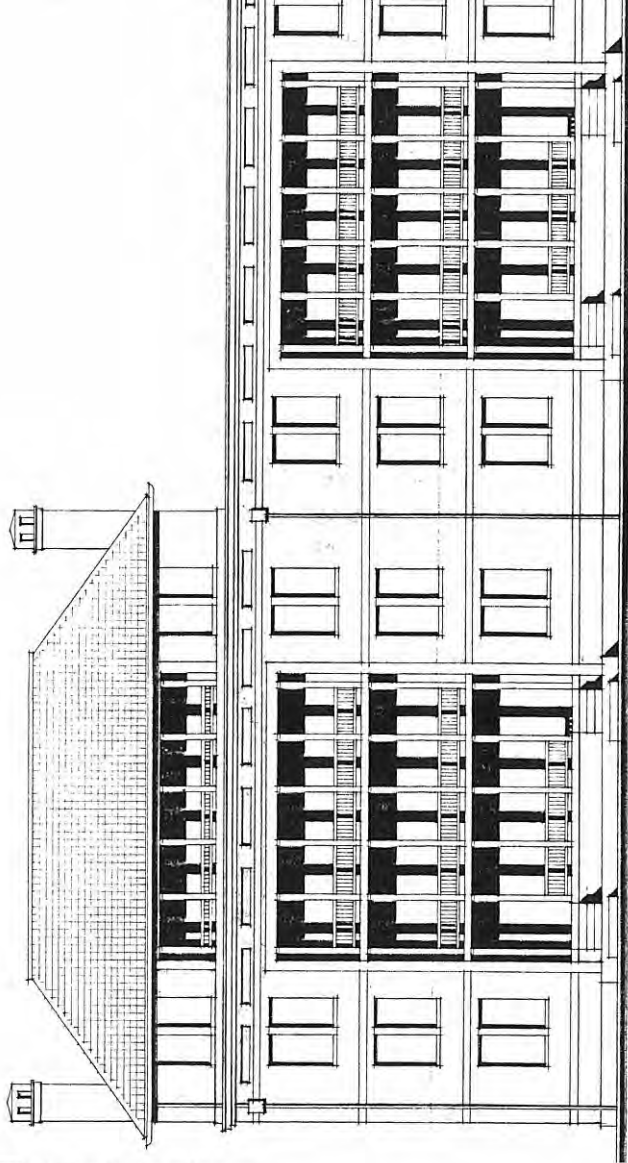

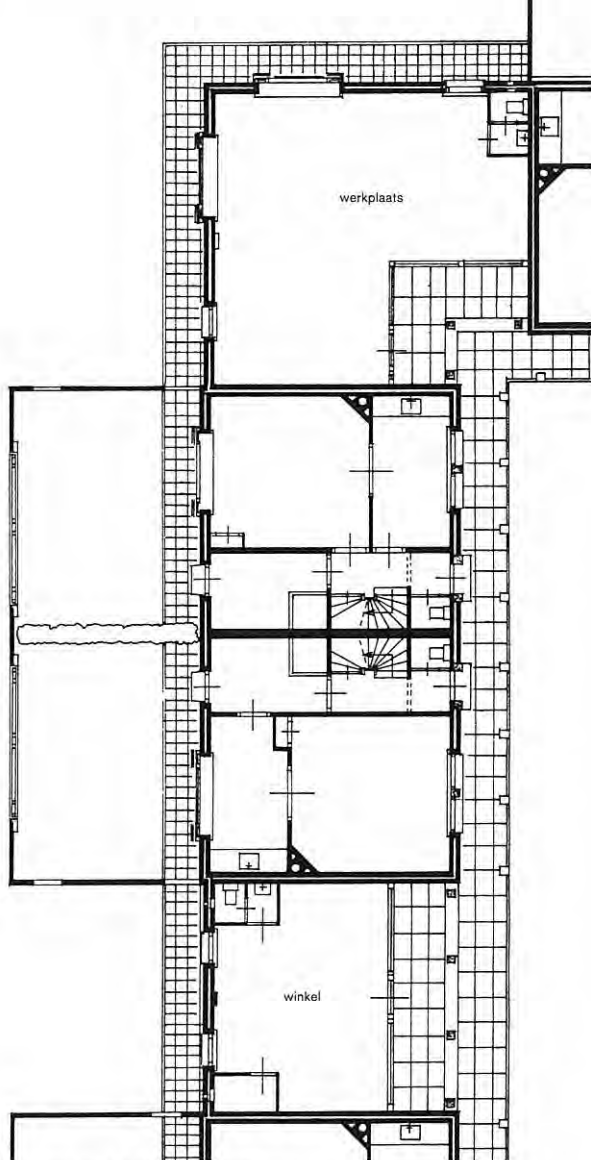

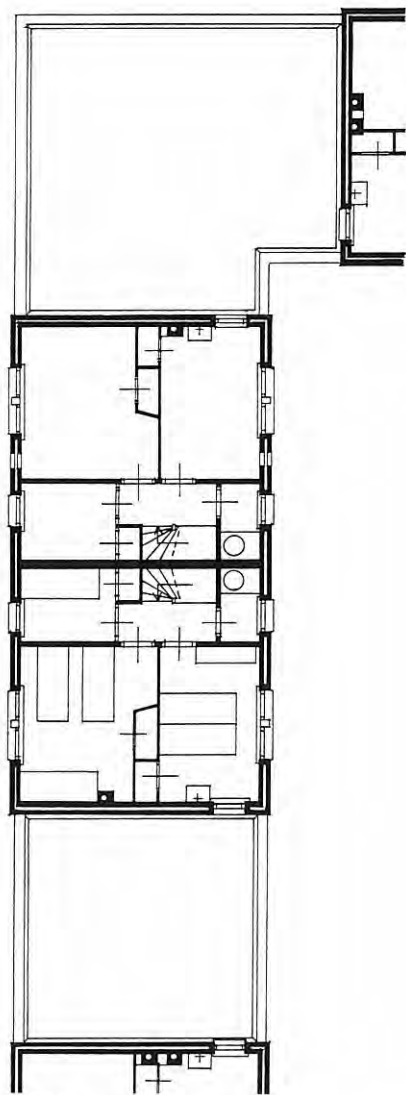
306 Kremlin en St. Jorisplein, Gorinchem
Doorsnede over Kremlin en St. Jorisplein, schaal 1:1.500

Veersche Poort
Middelburg
H. Hertzberger
1998-2001

Voor de Veersche Poort, een uitbreidingsgebied van Middelburg, ontwierp Herman Hertzberger het stedenbouwkundig plan: 'Het betreft hier een nieuwe woonwijk die enerzijds een uitloper van de stadskern moet zijn en een stedelijk karakter moet hebben terwijl anderzijds het groene karakter van het landschap tot aan deze stadskern moet blijven doordringen. Daarbij was de opgave bovendien om ongeveer de helft van de wooneenheden in het groen te situeren. De overige woningen zijn gegroepeerd in een achttal verstedelijkte kernen bestaande uit binnenste buiten gekeerde stadsblokken met een overwegend stenen karakter. De tuinen zijn naar buiten verlegd waar ze in aansluiting op het openbare parkgebied een groengebied vormen waarin ook vrijstaande woningen zijn opgenomen. De stedelijke kernen vormen tezamen met het centrale langgerekte watergebied het klokhuis van de nieuwe stadslab'. De woonhoven in de Veersche Poort maken deel uit van een serie woonhofprojecten (o.a. in Düren, München en Berlijn), waarin Hertzberger op zoek is naar een vorm voor ruimtelijke samenhang in de moderne stad, zonder terug te vallen op het traditionele gesloten bouwblok. Geïnspireerd door klassiekers als het Place des Vosges en het Palais Royale in Parijs en de omsloten pleinen in Italiaanse stadjes wordt de stenen hof opnieuw geïntroduceerd, nu niet in een stedelijke maar in een tuinstadachtige context.

De idee van een stedelijk hof verstoppt in een parkachtig landschap is prachtig, maar heeft ook iets tegenstrijdigs. Het roept de vraag op wat er bedoeld wordt met de term stedelijk. In de hoven van de Veersche Poort zijn bijvoorbeeld geen winkels of andere voorzieningen opgenomen, zoals dat wel het geval is bij het hiervoor besproken St. Jorisplein. Ook de uiterlijke kenmerken van stedelijkheid worden niet omschreven. De samenbindende luifel rond de binnen- en buitenkant van de hoven in de Veersche Poort is een zwak bindend element vergeleken bij de kolonnade rond het Place des Vosges of de gebogen gevels rond de pleintjes in Toscane. De sfeer in de Veersche Poort blijft die van een prettige buitenwijk. De tweede vraag is hoe je door die groene structuur de infrastructuur zo aanlegt dat de sfeer van een park ontstaat. De hoven zijn vanaf de hoofdstraat door de wijk aan het zicht onttrokken door vrijstaande woningen. Via zijstraatjes tussen deze huizen door, begeleid door een bomenrij, bereik je via hellingbanen de parkeerkelder of het stenen binnenplein. Kan deze kleinschalige bebouwingsvorm op tamelijk kleine kavels de toestroom van auto's en mensen van en naar de hof tussen deze bebouwing door aan? Wordt het beloofde beeld van een tuinstad zo wel gerealiseerd?

De hof is een sterk concept voor een collectieve ruimte, een krachtig beeld waar bewoners zich mee kunnen identificeren en dat past in Hertzbergers geloof in een maakbare samenleving. In nieuwe modellen voor tuinsteden, zoals Hampstead Gardencity, Fouriers Phalanstère, of die van de wijk- en parochiegedachte, wordt gezocht naar ideale maten en aantallen voor de bebouwing, de openbare ruimte en voorzieningen. De vorm en grootte van de hoven in de Veersche Poort is onregelmatig, volgt in hoofdlijnen de richtingen van het terrein en is verder niet architectonisch of sociologisch onderbouwd.

Door onder de hof een parkeerkelder te situeren worden auto's buiten het zicht gehouden en kan de groene omgeving rustig zijn. Het deck boven de parkeergarage is een autovrije speel- en ontmoetingsplaats, waar alle voordeuren van de woningen aan liggen. Een kwaliteit van deze verkavelingsvorm is dat de woningen op de begane grond beschikken over een tuin, iets wat uit marktonderzoeken altijd opnieuw naar voren komt als een van de belangrijkste woonwensen.

De ruimte tussen de hoven is wigvormig en opent zich naar het water. De kwaliteit van deze als park gedachte ruimte moet zich nog bewijzen; het water oogt nu eerder als een brede sloot dan als de royale gracht zoals die door de projectontwikkelaar wordt voorgesteld. Landschapsarchitecten Bosch en Slabber maakten het inrichtingsplan voor het groen, waarin ook bepalingen zijn opgenomen over de materialen en beplanting van erfscheidingen tussen de tuinen en de openbare ruimte. Deze voorschriften zijn vastgelegd in de notariële koopakten. Nu vallen vooral de grove schuurtjes in de achtertuinen op.

De hoven hebben geen traditionele poorten (uitsparingen in de bouwmassa) maar een open doorgang als hoofdentree. De bebouwing bestaat uit losse delen die zijn verbonden door een rondlopende luifel langs de dakrand, een uit Zuid-Europa overgewaaid modieuze brise soleil. De luifel is een onderdeel dat in elk hof in dezelfde detaillering terugkomt. Een deel van de hoven staat spectaculair op poten in het water. In de hofbebouwing zijn openingen gemaakt voor fiets- en voetgangerspaden naar het park of de andere hoven, waardoor ook zichtassen zijn gerealiseerd.

De bebouwing is in ieder hof anders. De eerste drie van de acht geplande hoven – die aan de westkant van het water – zijn zojuist gereed gekomen. Voor drie van de vijf hoven aan de oostkant worden nu voorbereidingen getroffen. De hoven zijn door verschillende lokale architecten uitgewerkt, onder supervisie van Hertzberger. Het bureau van Herman Hertzberger mocht zelf slechts één hof uitwerken, maar

wel op de meest markante plek. Er is een grote verscheidenheid aan woningtypen en exploitatievormen.

Het als eerste gerealiseerde meest noordelijke hof Landzigt is ontworpen door Hans Fierloos en bestaat uit 26 koopwoningen in twee of drie lagen. Het is uitgevoerd in een wat saaie modernistische Vinexstijl met stuc, glas en golfplaat. In Landzigt hebben alle woningen een dubbelhoge ruimte en ruime dakterrassen op het zuiden. Een schetsontwerp dat aan dit plan vooraf ging bevatte net als in de hierna besproken Parkflat Marlot lichthoven, waar vooral de eetkeuken mooi van profiteerde. Kopers waren hier evenwel niet voor te porren. Het middelste en als tweede gebouwde Munnikenhof, ontworpen door Ben Gilissen is een combinatie van huur- en koopappartementen met prijzen tussen 225.000 en 500.000 gulden. Munnikenhof heeft een houten gevelbekleding van western red cedar in combinatie met cementplaten en draadglazen balkonhekken.

Het hof Sint Jan ten Heere is ontworpen door Herman Hertzberger en met 4.400 m² in oppervlak tweemaal zo groot als de eerste twee hoven. Het telt 41 appartementen en 14 herenhuizen. Hier is een grote variatie aan woningtypen met zowel koop als huur drie- en vierkamerappartementen (prijsklasse 292.000 tot 389.000 gulden) en koop 'herenhuizen' met vijf kamers in drie lagen (prijsklasse 411.000 tot 603.000 gulden). Omdat de bouwrente wordt gedragen door de ontwikkelaar zijn de appartementen die bij de oplevering worden verkocht 30.000 gulden duurder. Bij de verkoop wordt gelijk een onderhoudscontract aangeboden.

De ontwikkelaars van de Veersche Poort, een combinatie van een grote aannemer en de voormalige gemeentelijke woningbouwvereniging, hadden gemikt op een wat ouder publiek, zowel uit de regio Middelburg als uit de Randstad. De verhouding is nu fiftyfifty. De appartementen blijken ook in trek bij jongeren, starters op de woningmarkt. Omdat het project in fasen wordt gerealiseerd wordt de woningdifferentiatie telkens aangepast aan de marktbehoeften. Met flitsende presentatietekeningen, aansprekende namen ('Buitenplaats de Dolphijn'), een woordje van de wereldberoemde architect en interviews met gelukkige nieuwe bewoners worden aspirantbewoners via een perfect gesmeerde verkoopmachine verleid hun weg te vinden naar de paradijselijke hof in de 'tuin van Walcheren'.

Literatuur

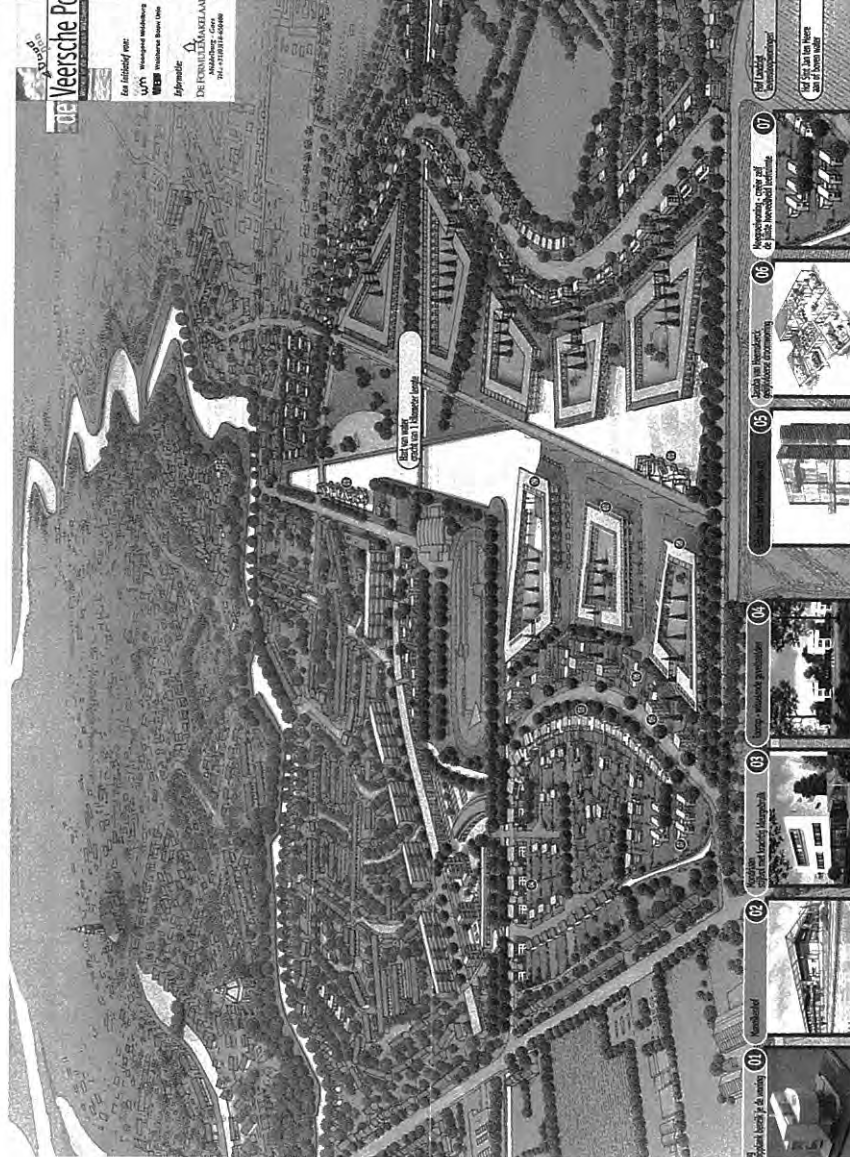
H. Hertzberger, 'De ruimte van de architect, lessen in architectuur 2', Rotterdam 1999
www.formulegroup.com

Bron tekeningen

Architectuurstudio Herman Hertzberger, Amsterdam

318 Veersche Poort, Middelburg
Topografische kaart, schaal 1:12.500

319 Veersche Poort, Middelburg
Artist impression (Vincent Jansen)

320 Veersche Poort, Middelburg
Hof Landzigt

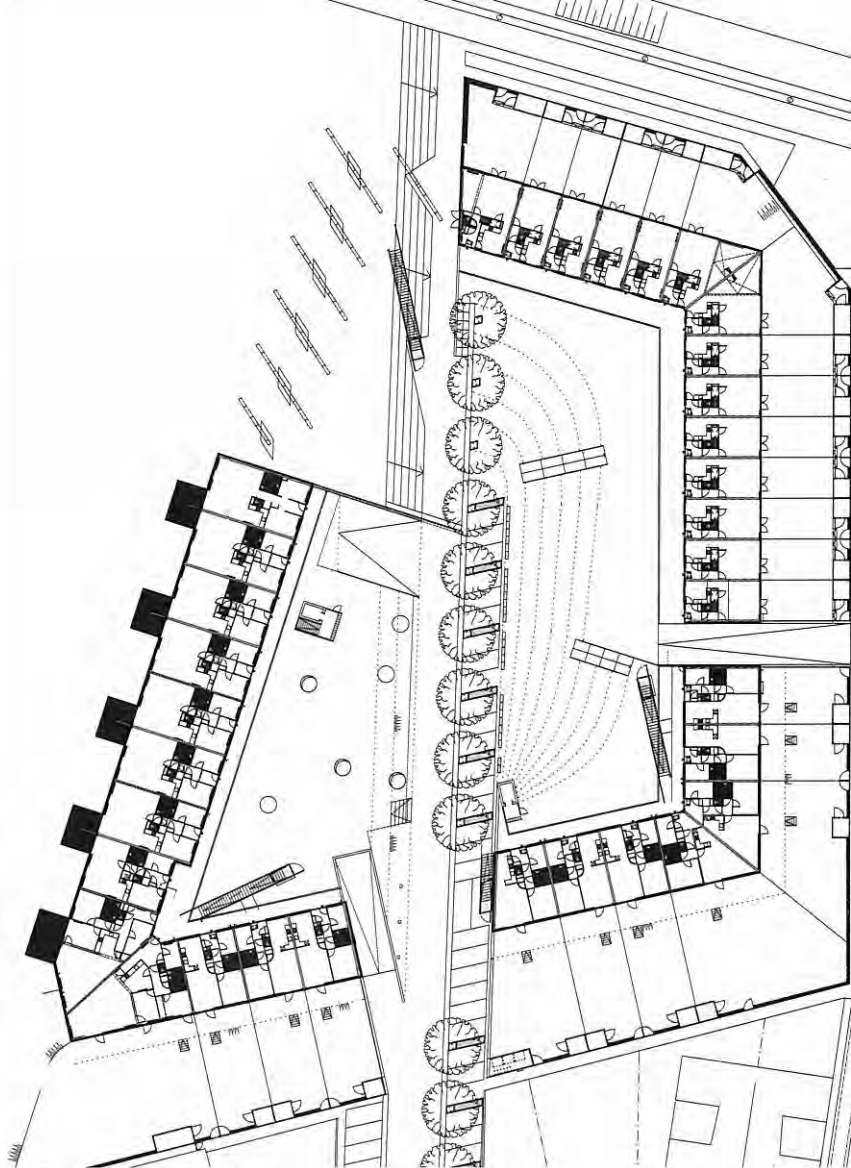

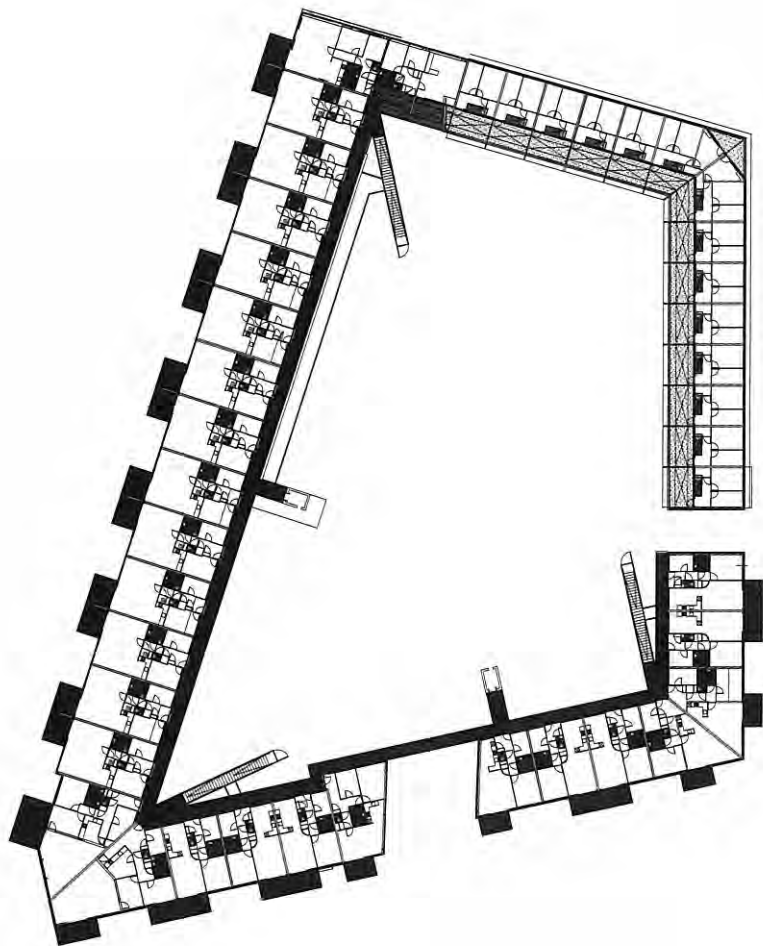
322 Veersche Poort, Middelburg
Hof Sint Jan ten Heere (Vincent Jansen)

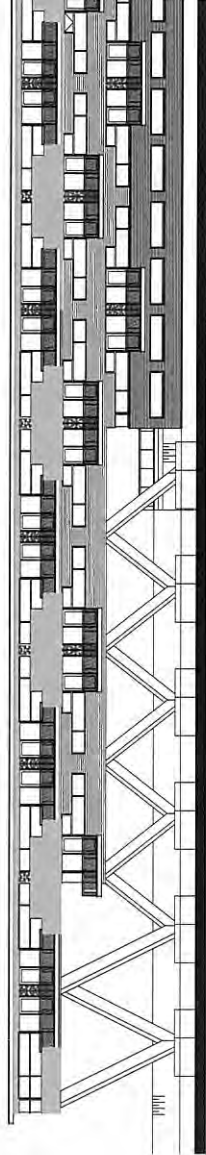

323 Veersche Poort, Middelburg
Stedenbouwkundige situatie, schaal 1:1.500

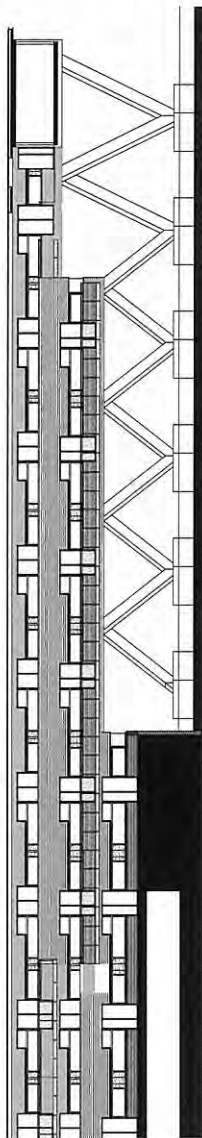

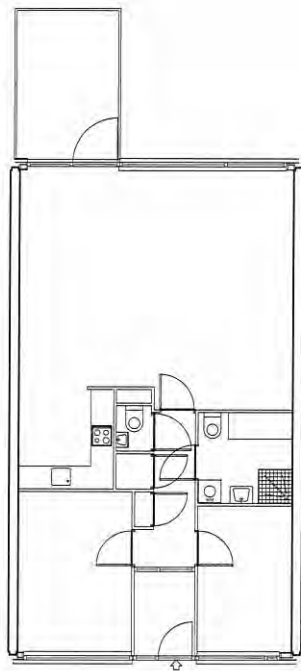
324 Veersche Poort, Middelburg
 Plattegrond begane grond hof Sint Jan ten Heere, schaal 1:1.000

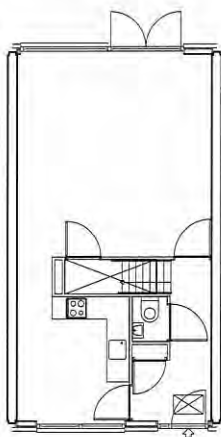

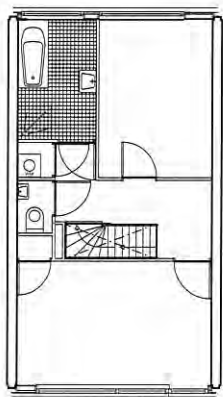

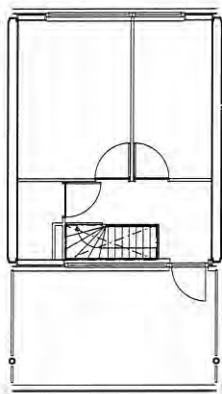
326 Veersche Poort, Middelburg
Fragment zuidwestgevel hof Sint Jan ten Heere, schaal 1:500

Parkflat Marlot

Hoogwerflaan, Marlotlaan, Leidsche Straatweg, Offenberglaan, Den Haag

J.J. Brandes

1931-1934

Aan het einde van het Haagse Bos, ingeklemd tussen drie doorgaande verkeerswegen, is een verrassend romantisch wijkje gesitueerd waar stedenbouwkundige opzet, groen en architectuur volledig hand in hand gaan.

Villapark Marlot is een enclave. In de periode dat deze wijk werd ontwikkeld waakte de gemeente Den Haag als een terriër over de kwaliteit van haar stadsuitbreidingen, die 'schoon en van eenheid' moesten zijn. Zo was H.P. Berlage tot aan zijn dood supervisor over de Haagse stedenbouw en bestond er een zeer kritische schoonheidscommissie. Om een vinger in de pap te houden ontwikkelde de gemeente zelf bouwplannen die kant-en-klaar aan de markt werden aangeboden. Zo kocht ze in 1917 landgoed Marlot voor villabouw. De gemeentelijke stedenbouwkundige dienst maakte een stratenplan en gaf drie lokale architecten, J.J. Hellendoorn, Willem Verschoor en Co Brandes, de opdracht het plan verder te verkavelen en er woningen voor te ontwerpen. De ontwerpen van Brandes bleken het meest populair, waardoor de wijk tussen 1923 en 1930 bijna geheel volgens zijn voorstel werd bebouwd. In 1922 ging Brandes zelf in het oude landhuis Marlot wonen.

De stedenbouwkundige opzet van Marlot bestaat uit een rondweg buitenom en binnenstraten met monumentale pleintjes op hoekpunten en kruisingen. De bebouwing speelt hier op in, zoals bijvoorbeeld de diagonaal gedraaide positie van de huizen aan het Bloklandplein en de pleintjes aan de Van Hoeylaan. Het straatje in de as van de vijver van het park heeft een middenplantsoen. Elk bouwblok heeft een eigen dichtheid. Percelen van gelijke grootte liggen bij elkaar en per straat zijn er verschillende soorten villa's: grote of kleine geschakelde villa's, twee-onder-eenkappers en vrijstaande bakstenen villa's. Ze hebben allemaal royale pannenkappen, stalen ramen, erkers, balkons, loggia's en schoorstenen in de stijl van de Nieuwe Haagse School, waarvan Brandes naast Jan Wils de meest prominente vertegenwoordiger was.

Onverwacht in Marlot is de Parkflat, gebouwd in de vorm van een hof. In 1928 was door een ontwikkelaar een bouwplan ingediend om op een open stuk aan de noordwestkant van de villawijk een luxe woonhotel in zeven lagen te realiseren. Dit ontwerp kon de toets van de welstand niet doorstaan. Brandes werd op dat moment ingeschakeld om het ontwerp van de gevel te verbeteren en toen dit niet bevredigend bleek kreeg hij de opdracht een heel andere opzet

te bedenken. De gemeente wilde graag dat er toch gebouwd werd om geen erfpacht mis te lopen.

Brandes koos niet voor de traditionele opzet van een flatgebouw met appartementen aan een middengang, maar voor een andere bouwvorm met een minstens zo zichtbare representatieve uitstraling. Hij legde de appartementen, ontsloten door portieken, rond een plein met de maat van het Haagse Binnenhof. Hiermee werd het plan als vanzelfsprekend gelegitimeerd. De bebouwing is symmetrisch aangelegd en bestaat uit twee evenwijdige stroken middelhoogbouw, waartussen aan de beide uiteinden een grote villa is geplaatst. Deze vier gebouwen zijn direct boven de begane grond gekoppeld via een laag pannendak die de toegangspoorten tot de hof vormen. Het gevelbeeld is monumentaal en roept associaties op met kolossale landhuizen en de oosterse wereld. De vier gebouwen zijn voorzien van dubbelhoge kappen. De gevels zijn geleed door erkers en de vooruitgeschoven entrees met pagodedakjes. Een van de villa's staat in een spiegelvijver en is uitgerust met een klokkentoren die doet denken aan de toren van jachtslot St. Hubertus van Berlage uit 1915 en die het compositorische en letterlijke hoogtepunt van de Parkflat vormt. Dit zogenaamde directiegebouw bevat collectieve ruimten als het restaurant en een feestzaal. De hof is ingericht met een formele tuin, gazons, bloemperken en boompjes; de straten liggen tegen de flats. Midden door het gazon loopt de afrit naar de garageboxen, die heel slim onder de plint van het directiegebouw en de (hiervoor opgetilde) gazons zijn verstopt.

De vier gebouwen zijn ondergronds verbonden door een rondlopende dubbele gang: een dienstgang, o.a. bedoeld voor de distributie van eten, en een gang voor de bewoners om vanuit de garage droog thuis te komen of naar het restaurant te gaan. Dit gescheiden systeem bestaat nu niet meer. De kap van de dubbele villa aan de Marlotlaan was bestemd als gastenverblijf. De appartementen op de begane grond hebben een tuin. Het hele complex is omgeven door een gemetselde muur op heuphoogte. De overgang tussen huizen en tuin verloopt geleidelijk van veranda's, serres, loggia's naar gazon.

De appartementen in de Parkflat zijn groot, van 160 tot 360 m². De woningen zijn ongeveer 15,70 m diep en een twee-, drie- of viervoud van 5,10 m breed. Er zijn woningtypen die met twee aan een portiek grenzen, maar ook woningtypen die alléén aan een portiek liggen. De opzet van de woningen is voor alle typen verwant. Elke woning beschikt over een lichthof dat grenst aan de hal en de

badkamer. De keukens liggen standaard naast de portiektrap (die tussen twee beuken ingeschoven is). De zeer ruime kamers zijn en suite verbonden, of gescheiden door kastenwanden.

In het afgelopen jaar zijn in de Parkflat tien appartementen van eigenaar verwisseld in prijsklassen van 500.000, 790.000 en 930.000 gulden. Het grootste appartement van 360 m² zou op dit moment zo'n 1.800.000 gulden opbrengen.

Literatuur

C.A.J. Bastiaenen, 'Inventaris archief architect Co Brandes, 1911-1955', Den Haag 1984

V. Freijser, 'Co Brandes en de Nieuwe Haagse School', in: Jaarboek Die Haghe, 1985, p. 142-192

J.A. van der Hoeve e.a., 'Monumenten Inventarisatie Project Den Haag 1850-1940', Den Haag 1992

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant, 'Gids van de moderne architectuur in Den Haag', Den Haag 1998

'Co Brandes architect B.N.A.', in: Het Bouwbedrijf 1931, p. 266-267

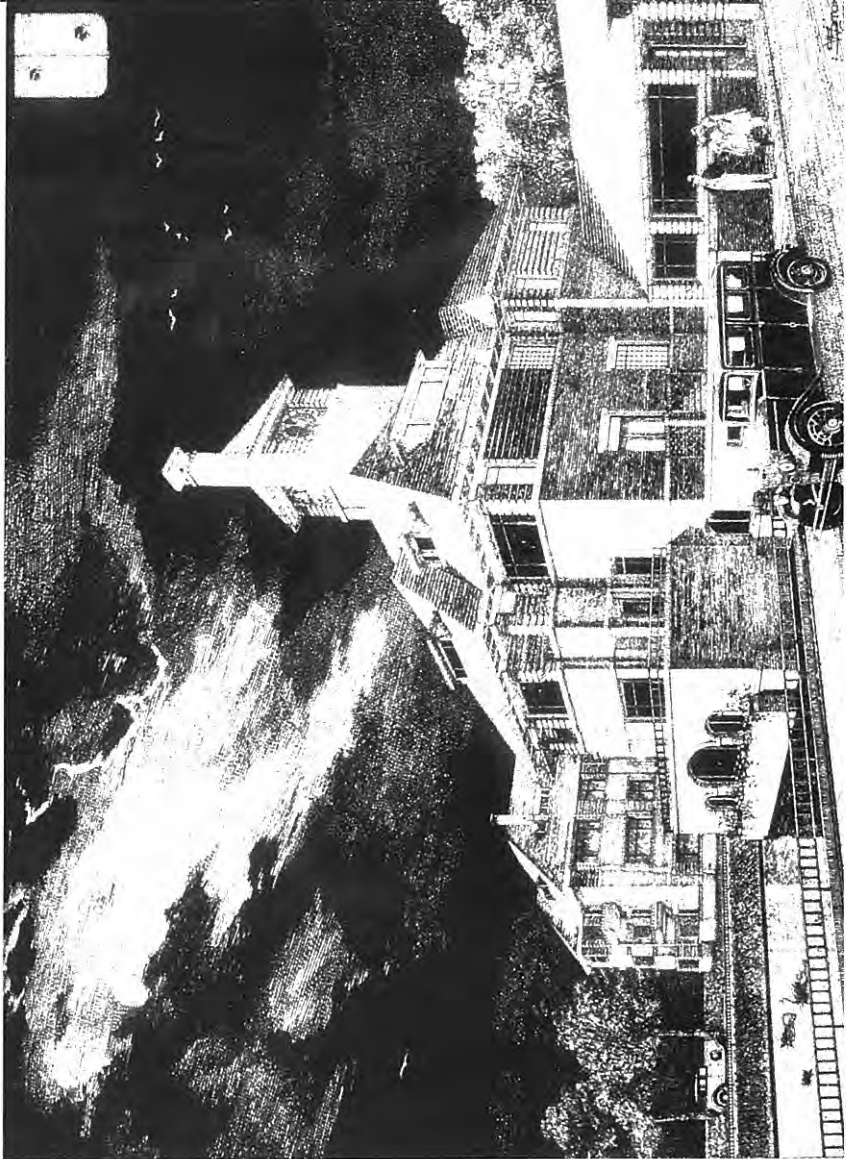
Bron tekeningen

Archief Bouw- en Woningtoezicht Den Haag

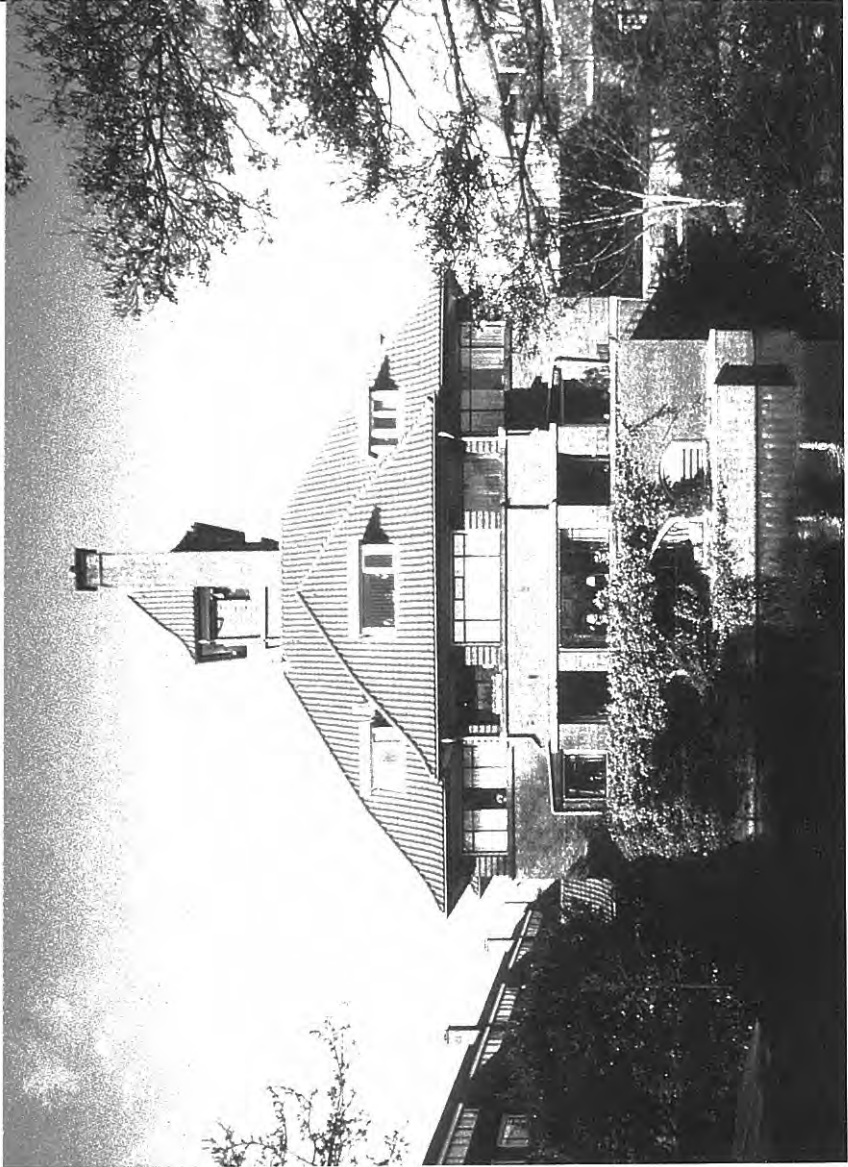
337 Parkflat Marlot, Den Haag

338 Parkflat Marlot, Den Haag
Uit de verkoopbrochure

339 Parkflat Marlot, Den Haag
Tuingevel

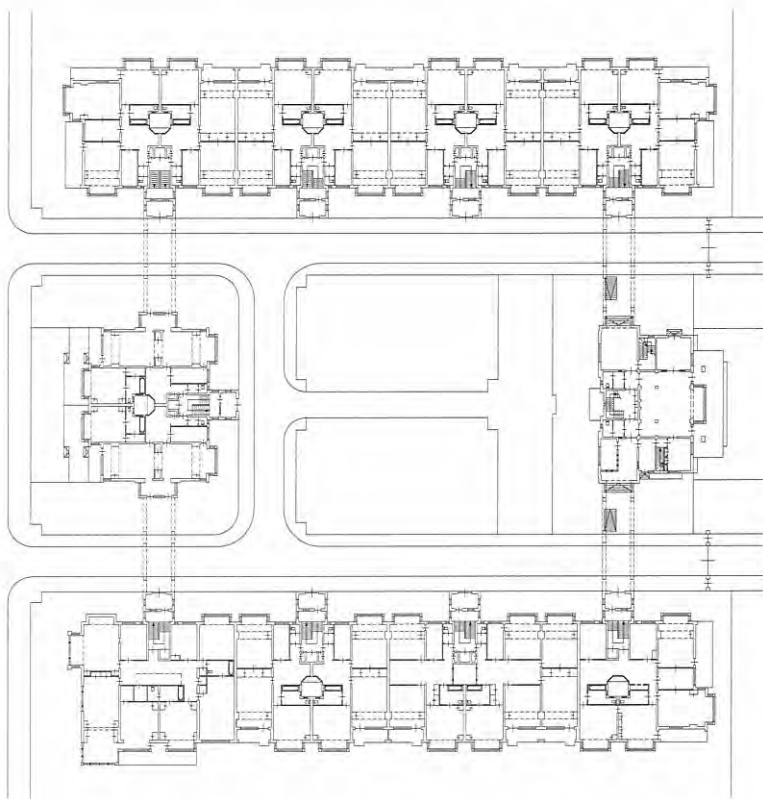
340 Parkflat Marlot, Den Haag
Directiegebouw en spiegelvijver

Marlotlaan

Offenberglaan

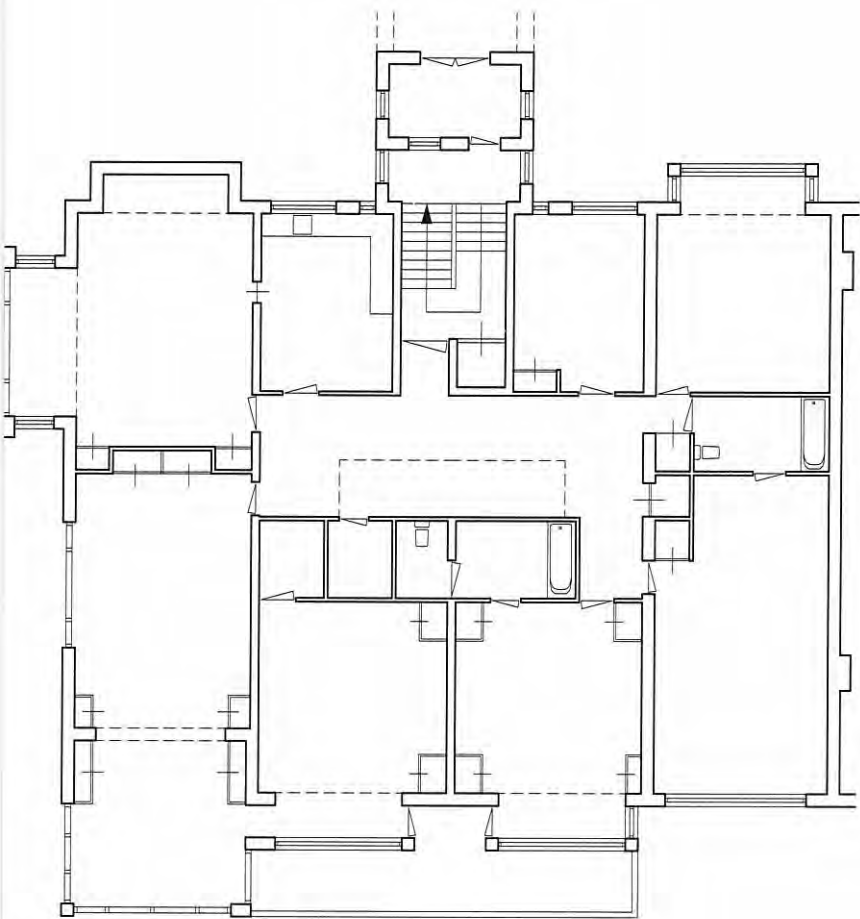
Marlotlaan

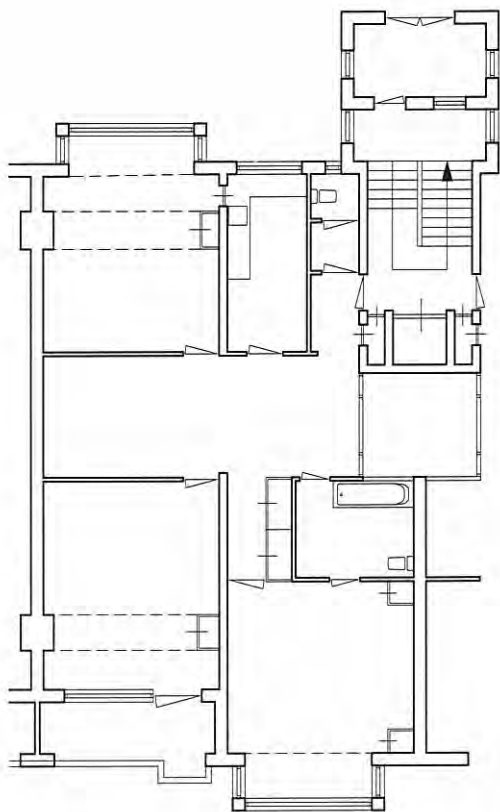

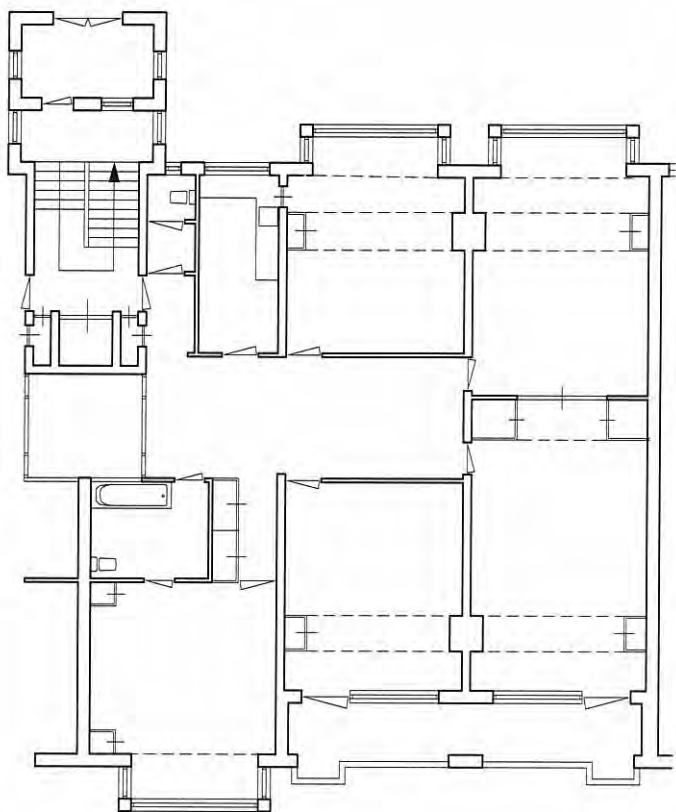

Kengetallen vrijstaande hoven

Kremlin en St. Jorisplein, Gorinchem

woningwet
huur

St. Jorisplein, Gorinchem

middenstand
huur

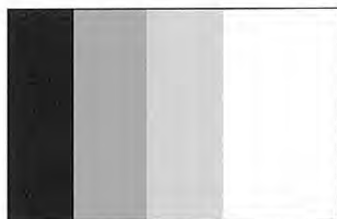
totaal grondoppervlak	1,7 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	0,6 ha	36 %
tuin	0 ha	0 %
grondoppervlak hof	0,8 ha	46 %
openbare ruimte buiten hof	0,3 ha	18 %

totaal grondoppervlak	0,9 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	0,1 ha	15 %
tuin	0,1 ha	7 %
grondoppervlak hof	0,2 ha	23 %
openbare ruimte	0,5 ha	55 %

Veersche Poort, Middelburg

middenstand, vrije sector
huur, koop

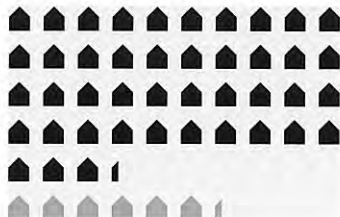
totaal grondoppervlak	3,7 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	0,7 ha	20 %
tuin	0,8 ha	22 %
grondoppervlak hof	0,9 ha	23 %
openbare ruimte	1,3 ha	35 %

Parkflat Marlot, Den Haag

vrije sector
koop

totaal grondoppervlak	1,6 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	0,3 ha	18 %
tuin (gemeenschappelijk)	0,7 ha	42 %
grondoppervlak hof	0,3 ha	18 %
openbare ruimte	0,3 ha	22 %

totaal aantal woningen	236	20
woningen per hectare	130	19
maatverhouding binnenhoven	1:2	2:3
oppervlak hoven	7.770 m ²	2.016 m ²

appartementen (portiekontsluiting)	236	45-75 m ²
balkon per woning		2,4-6,5 m ²
hof per woning		33 m ²
hof per woning		102 m ²
twee-onder-een-kap	20	101 m ²
tuin per woning		65 m ²

totaal aantal woningen	135
woningen per hectare	37
maatverhouding hoven	amorf
oppervlak hoven	2.100-4.400 m ²

rijtjeshuizen	40	120-138 m ²
balkon/dakterras per woning		10-16 m ²
tuin per woning		45-320 m ²
hof per woning		63 m ²
appartementen	95	77-122 m ²

totaal aantal woningen	49
woningen per hectare	31
maatverhouding hof	5:6
oppervlak hof	3.000 m ²

appartementen	49	150-385 m ²
tuin per woning		45-320 m ²
balkon per woning		6-12 m ²
hof per woning		61 m ²

Kerckebosch
Zeist
W. de Bruyn
1957-1962

Het uitbreidingsplan Kerckebosch is een unicum in de Nederlandse stedenbouw. Op een veelzeggende manier is hier sociale woningbouw neergezet aan de rand van het luxe Zeist. Het project is gevat in een groot gebaar, een heldere ingreep die lange strakke woongebouwen op afstand plaatst maar ook samenbindt met een bestaande villawijk uit de jaren dertig. De woongebouwen vormen de rand van een megablok met een binnenterrein van ongekend grote schaal. Aan een kant vormt de bestaande villawijk de begrenzing van het openbaar toegankelijke binnenterrein. Zowel het binnenterrein als het omliggende gebied bestaat uit bos waardoor iedereen het gevoel heeft in het groen te wonen. De architectuur benadrukt door repetitie en gelijkvormigheid de continuïteit van de woonwand die opgebouwd is uit om en om geplaatste woongebouwen van drie en vijf bouwlagen. In de geest van het project, waarbij het uitgangspunt was de woningbouw zo direct mogelijk in het bos te situeren, zijn er geen private tuinen. Het ontbreken van die kleinschaligheid geeft het project samen met de grootschaligheid van de ingreep allure.

Een belangrijke voorwaarde voor het totstandkomen van dit plan was het feit dat de architectonische uitwerking en het stedenbouwkundige concept werden ontwikkeld door een persoon: ir. W. de Bruyn, de stedenbouwkundig adviseur van de gemeente Zeist. In die hoedanigheid plande hij, na Kerckebosch, nog een andere uitbreidingswijk binnen de gemeente: Vollehove. Beide projecten waren opgezet om de grote naoorlogse woningnood op te lossen. Hij koos hierbij voor rationele hoogbouw om zoveel mogelijk bos te sparen. Daarnaast fungeerden deze wijken als afsluiting van de plaats Zeist door middel van lange, hoge flatwanden die van grote afstand zichtbaar zijn. De Bruyn was hoogleraar in Delft en een buitenbeentje van de Delftse School. Hij heeft een klein oeuvre nagelaten waarin zijn voorkeur voor grootschaligheid naar voren komt. Zo bouwde hij in 1961 en 1966 in Leidschendam twee grote woonhoven met voorzieningen: De Heuvel en de Prinsenhof.

De Bruyn volgde in de opzet van het stedenbouwkundig plan nauwgezet de bestaande landschappelijke structuur van het gebied en tastte deze zo weinig mogelijk aan. Parallel aan de bestaande bospaden plande hij het grote bouw-blok dat aan een kant tegen de Arnhemse Bovenweg, een belangrijke uitvalsweg, werd geschoven. Om het blok heen werd een weg gelegd die de bebouwing ontsluit. In het binnenterrein van het blok met afmetingen van

200 tot 350 bij 1000 meter was ruimte voor voorzieningen, enkele scholen, een kerk en een winkelcentrum. De voorzieningen zijn excentrisch in de centrale ruimte geplaatst en markeren de bijzondere punten in het plan. Het meest opvallende element is de oude, diagonaal door het gebied lopende weg naar Austerlitz. Het U-vormige winkelcentrum staat op de plek waar deze weg de bebouwde kom kruist. Langs de rand van de bestaande villawijk is een bosweg aangelegd waaraan een drietal scholen en kleuterscholen zijn gesitueerd. De voorzieningen spelen een belangrijke rol in de integratie van beide wijken, zowel ruimtelijk als functioneel.

Naast de 706 woningwetwoningen werden er nog 559 koopwoningen gebouwd. De woningbouw direct aansluitend op de bestaande bebouwing is particuliere bouw. De afsluiting van het plan aan de Arnhemse Bovenweg is eveneens particuliere bouw en bestaat uit een groot woongebouw van tien woonlagen met een lengte van 200 meter. De bebouwing langs de randweg is bestemd voor woningwetbouw. Deze woningen zijn ondergebracht in twee soorten blokken en ontsloten door middel van galerijen. Hoge blokken van vijf bouwlagen met een lengte van 200 meter staan vlak langs de randweg. Lage blokken van drie bouwlagen met een lengte van 100 meter liggen zo'n dertig meter terug ten opzichte van de rooijlijn. De blokken lijken zo los in het bos te staan. Op een heel vanzelfsprekende open manier is zo het binnenterrein van het megablok toegankelijk. Op het maaiveld zijn aan de achterzijde van de woongebouwen smalle stroken gemeenschappelijke tuin uit het bos gespaard. De bergingen bevinden zich in aparte gebouwtjes in deze stroken.

Door de dichte begroeiing wordt het centrale binnenterrein niet als een ruimte ervaren. De omsluitende wanden zijn nooit tegelijkertijd zichtbaar. De diagonale weg, met zijn brede profiel, werkt daarentegen heel ruimtelijk en is essentieel voor de oriëntatie in het gebied. Het slingerende bospad dat vanuit het pleintje aan de noordzijde richting winkelcentrum loopt heeft een andere sfeer, de scholen en speelvelden liggen hier prachtig verscholen tussen de hoge bomen. Door de stedenbouwkundige opzet met lange blokken in hoogbouw en weinig ontsluitingswegen bleven de grondkosten laag, hetgeen voordelig was voor de stichtingskosten. De esthetische voorkeur van De Bruyn voor regelmaat en herhaling werkte uiteraard ook gunstig op de bouw prijs. Hierdoor konden grote brede woningen gerealiseerd worden. Het meest voorkomende type (type A) bestaat uit twee smalle beuken en een brede beuk in het midden. De woonkamer, gelegen in de brede beuk, is de centrale ruimte waaromheen de andere ruimten

zijn gegroepeerd. Door de grote entreehal in de brede beuk, de kleine halletjes in de smalle beuken en de grote loggia aan de voorzijde is het mogelijk rondom de woonkamer te lopen. Verder is er nog een kleine loggia aan de galerij ter plaatse van de keuken. De overige woningtypes in de hoge blokken zijn variaties op type A, waarbij opvalt dat de hoofdstructuur van een brede en twee smalle beuken consequent wordt doorgezet. Ook de trappenhuisen, liften en doorgangen passen binnen deze structuur. De lage blokken bevatten kleinere woningtypes en zijn anders van opzet.

Hoewel het project traditioneel is uitgevoerd, roept het een ander beeld op. De regelmatige bouwstructuur ingevuld met puin doet een industrieel productieproces vermoeden. De gevels benadrukken door de repetitie de samenhang van het plan. Hoewel soberder gedetailleerd dan de verderop in dit boek besproken gevels van Het Breed, sorteren ze hetzelfde effect. Zij vormen formele wanden van de openbare ruimte, waarin de individuele woning niet herkenbaar is. Er is een duidelijk verschil tussen de vlakke gevels aan de buitenzijde van het megablok en de plastische gevels aan de binnenzijde ervan. Deze gevels worden gedomineerd door rijzige betonkolommen die de fraai gedetailleerde prefabgalerijplaten dragen.

Het project bevat een groot aantal goedkope woningen waardoor het aantal allochtonen en werkzoekenden groter is dan elders in Zeist, met alle sociale spanningen vandien. Daarom is een sociaal beheerder aangesteld. De bewoners wonen gemiddeld zeven à acht jaar in het complex, slechts zes procent van de bewoners woont er langer dan twintig jaar.

De woningen werden gebouwd in opdracht van de gemeente en lange tijd beheerd door de Gemeentelijke Stichting Centraal Woningbeheer. Momenteel is woningbouwvereniging De Seyster Veste eigenaar en beheerder van het complex. De huur van de standaardvierkamerwoning, type A, bedraagt op dit moment gemiddeld 650 gulden per maand. In de jaren zestig werd dit type voor f 16,70 in de week verhuurd. In de loop van de tijd zijn er aan het complex verschillende aanpassingen verricht. Zo zijn er nieuwe liften aan de buitenzijde van de galerijen geplaatst; de oorspronkelijke liften zaten inpandig. De galerijen zijn gedeeltelijk vernieuwd en gesaneerd in verband met betonrot. De puin aan de balkonzijde zijn volledig vernieuwd en voorzien van dubbelglas. Hoewel de oorspronkelijke pui-indeling is gehandhaafd zijn de aluminiumstroken tussen de kozijnen vervangen door onderhoudsvrij wit kunststof. Ook de dichte delen,

oorspronkelijk van draadglas, zijn vervangen door kunststof panelen. Het is jammer dat hierdoor het glimmende, industriële beeld van glas en metaal is aangetast.

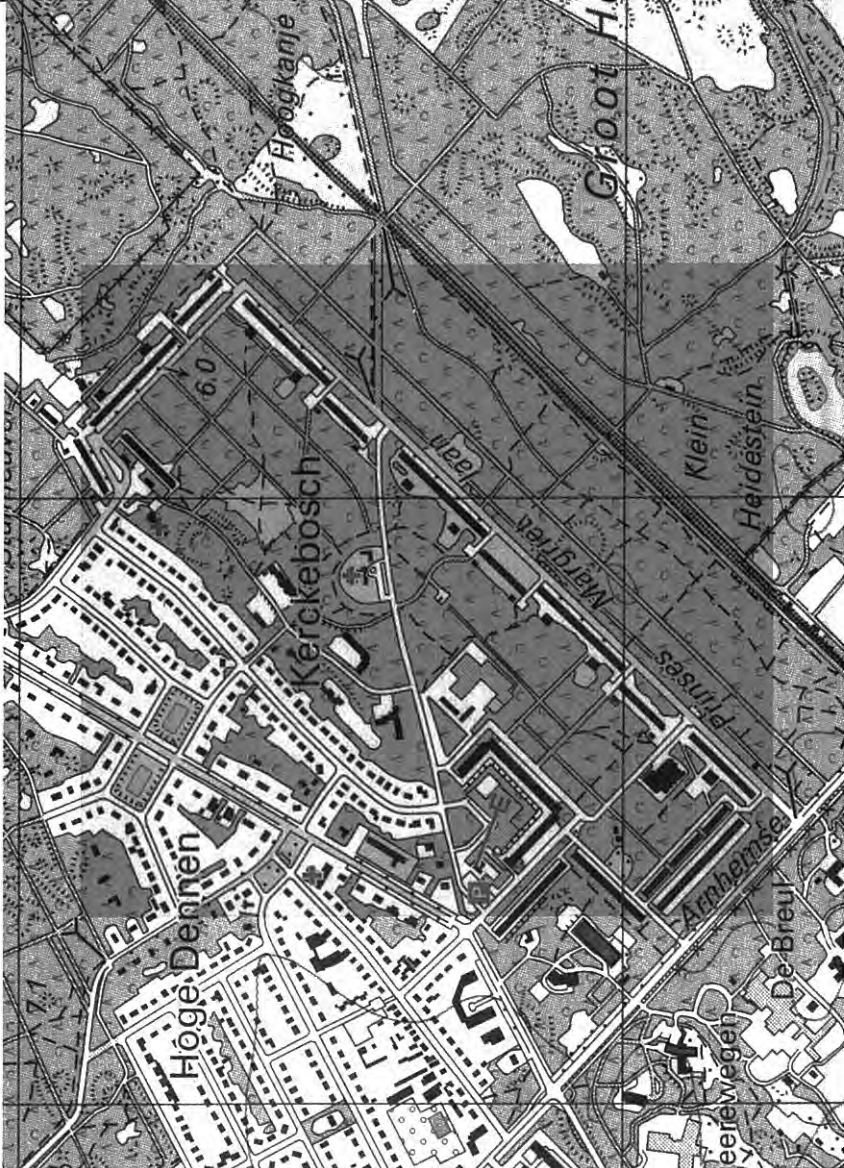
Bij het laatste onderhoud in 1994 ging men ervan uit dat het complex in 2015 gesloopt zou worden. Het feit dat het bos binnen het megablok het enige stuk grond in Zeist is waarop geen bouwverbod ligt geeft te denken. Wordt deze grond straks te gelde gemaakt door luxe villa's of blijft deze locatie beschikbaar voor sociale woningbouw? Gelukkig is er nog even tijd om een plan te ontwikkelen waarbij, als het aan ons ligt, het unieke stedenbouwkundige concept gerespecteerd wordt.

Literatuur

- 'Volkshuisvesting in Zeist, Gorinchem en Gravenhage', in: Publieke Werken, november 1960, p. 138-147
R. Blijdenstein, 'Zeist, groei en bouw deel 1, geschiedenis, bouwstijlen en woonhuistypen', Zeist 1983
N. de Boer, D. Lambert, 'Woonwijken, Nederlandse 1945-1985', Rotterdam 1987
L.J.M. Tummers, J.M. Tummers-Zuurmond, 'Het land in de stad, de stedenbouw van de grote agglomeratie', Bussum 1997

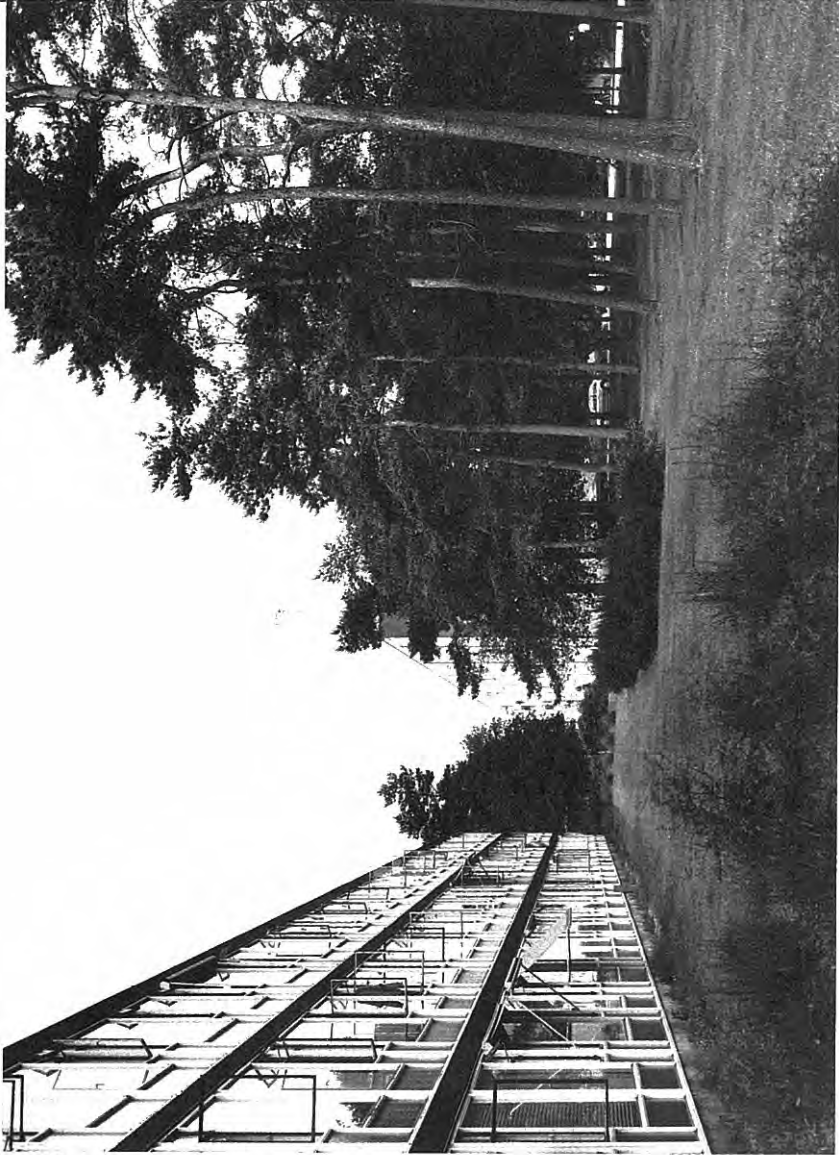
Bron tekeningen

- Architectenbureau Arton, Bilthoven
Woningstichting De Seyster Veste, Zeist
Archief Bouw- en Woningtoezicht Zeist

359 Kerckebosch, Zeist
Kerckebosch in noordoostelijke richting

360 Kerckebosch, Zeist

Het lage bouwblok, teruggeplaatst ten opzichte van de straat, met oorspronkelijk gevelbeeld

361 Kerckebosch, Zeist

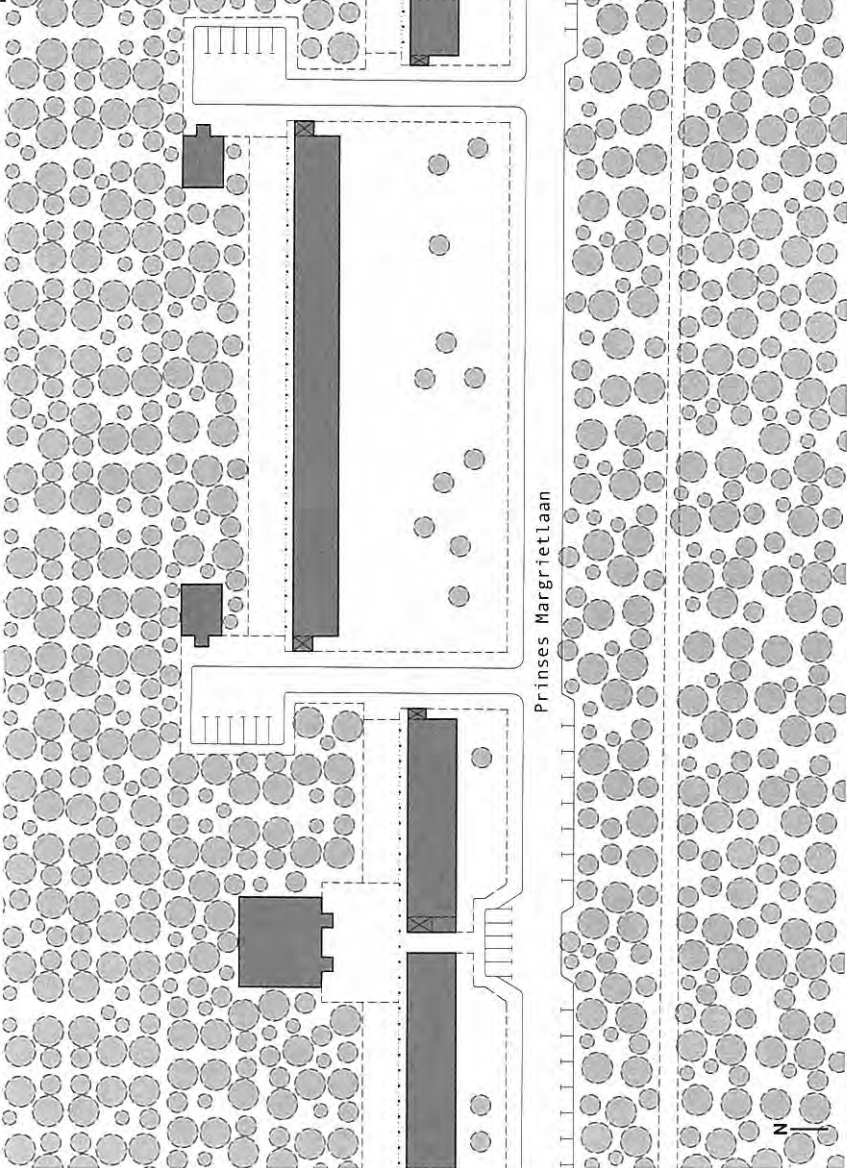
Het hoge bouwblok, gevel binnenterrein, met oorspronkelijk gevelbeeld

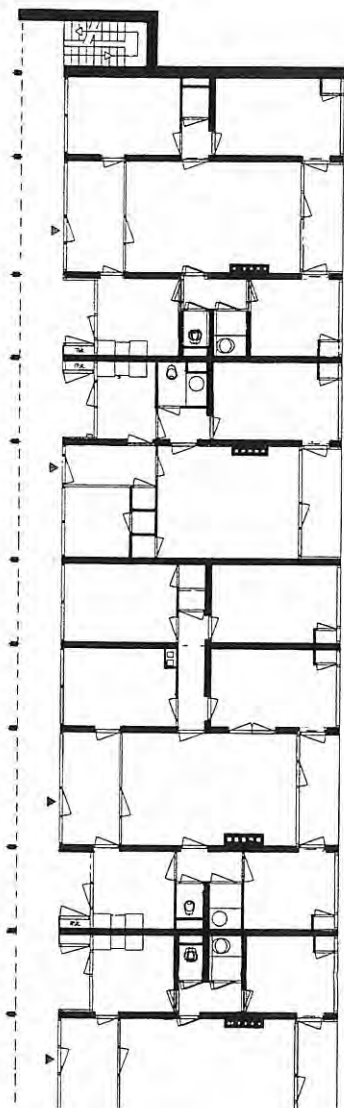

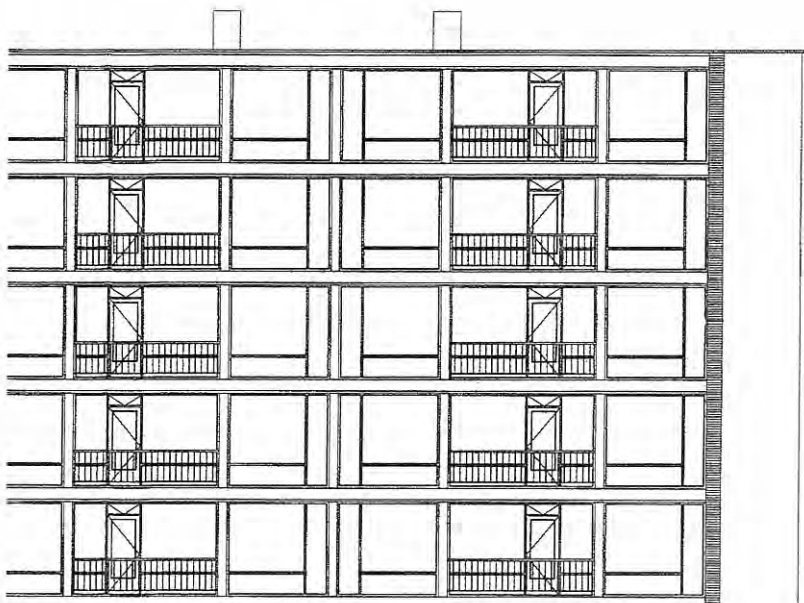
363 Kerckebosch, Zeist

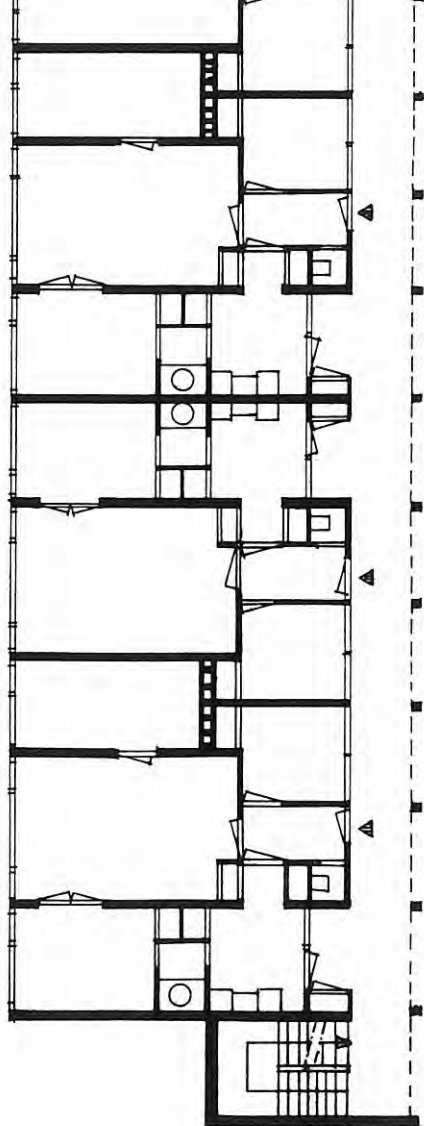
Het hoge bouwblok, pal langs de straat, met gerenoveerde gevels

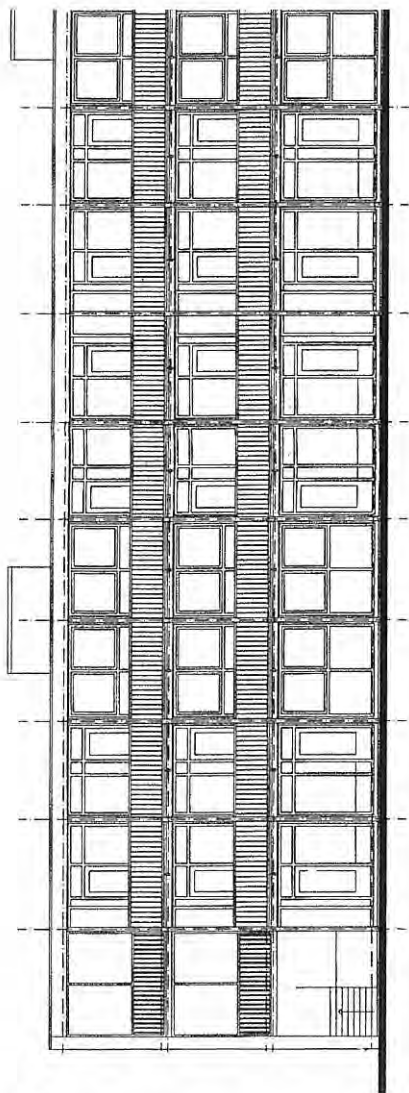

De Wijngaard
Oirsbeek
J.P.A. Coppen
1969-1973

Aan de rand van het Limburgse dorpje Oirsbeek werden aan het begin van de jaren zeventig 68 woningen 'Am Hang' gebouwd. Het project is gelegen op een zuidhelling en buit de prachtige landschappelijke ligging optimaal uit. In plaats van de in het stedenbouwkundige plan voorgestelde twee-onder-een-kapwoningen koos architect J.P.A. Coppen voor het ontwerpen van twee rijen terraswoningen. Alle woningen beschikken zo over een ruim dakterras op het zuiden en vrij uitzicht. Niet alleen de individuele woningen profiteren van het niveauverschil van de locatie. Op een heel vanzelfsprekende manier ontstaat er tussen de rijen terraswoningen een gevarieerd voetgangersgebied.

Het terrein heeft een lengte van 300 meter en een breedte variërend van 47 tot 52 meter. Om het terrein heen loopt een weg, waarbij het niveauverschil tussen de boven- en benedenstraat varieert tussen de acht en elf meter. De twee rijen woningen volgen de hoogtelijnen van de helling en verspringen daarom steeds een klein stukje. De bovenste rij woningen wordt ontsloten vanaf de bovenstraat. Hier bevinden zich zowel de entrees als de toegangen tot de inpandige garages. De entrees van de onderste rij woningen zijn gelegen aan de voetgangersstraat, de garages van deze woningen worden uiteraard ontsloten vanaf de straat beneden.

Het binnenterrein bereik je door enkele flauwe trappen haaks op de helling. Waar deze trappen de voetgangersstraat kruisen zijn kleine pleintjes aangelegd. Aan een van de pleintjes ligt de gemeenschapsruimte, die o.a. bedoeld was als kindercrèche. Het voetgangersgebied is aangelegd in verschillende niveaus, de ingangen van de onderste rij woningen liggen aan verdiepte plaatsjes die een buffer vormen tussen de woningen en de gemeenschappelijke voetgangersstraat. Het resultaat is een afwisselend gebied met verspringende betonnen borstweringen en grondkeringen. Op de plek waar het terrein een knik maakt is een slingerend pad aangelegd dat de benedenstraat met de bovenstraat verbindt. De nonchalante beplanting typeert het project. Begroeide taluds, plantenbakken in verschillende niveaus en met klimop begroeide trappen geven het buurtje een landelijke, rustige sfeer.

Het project is opgebouwd uit een woningtype, waarop afhankelijk van ligging op het terrein kleine variaties zijn gemaakt. Deze woning bestaat uit twee woonlagen. De bovenste laag wordt in verband met het uitzicht gebruikt als woonlaag en

heeft een groot dakterras. De onderste laag bevat de slaapkamers en de inpandige garage. De ingang bevindt zich op een tussenniveau. De entreehal is anderhalve verdieping hoog en wordt mooi aangelicht door het grote raam boven de voordeur. De beide verdiepingen zijn met een halve steek te bereiken. Het verschil tussen de boven- en benedenwoning is de positie van de garage in de plattegrond van de onderste bouwlaag. Door de identieke grootte van de garage en de slaapkamer zijn deze verwisselbaar.

De constructieve opbouw met woningscheidende gemetselde wanden komt tot uitdrukking in het exterieur. De tussenliggende gevels zijn teruggeplaatst. Zij bestaan uit betonnen borstweringsplaten voorzien van plantenbakken als balkonafscheiding en aluminium schuiframen. Het geheel wordt bekroond met een doorlopend wit houten boeiboord. Het ritme van de schijven vormt het regelmatige stramien waarbinnen allerlei verspringingen plaatsvinden. Het geheel krijgt hierdoor het aanzien van een natuurlijk gegroeide structuur, die voortkomt uit het landschap.

Het project bouwt voort op de thema's die aan het einde van de jaren zestig actueel waren, zoals overgangen tussen private, semi-private en openbare ruimte, individuele herkenbaarheid en privacy. Het biedt een oplossing voor het parkeerprobleem en maakt een duidelijke scheiding tussen voetgangersgebied en straten voor autoverkeer. Het is hoogstwaarschijnlijk geïnspireerd door de beroemde woonwijk Halen in de buurt van Bern. Halen werd ontworpen door Atelier 5 en gebouwd in 1961. Hoewel de woningen en het voetgangersgebied in Oirsbeek veel kleiner zijn en de rijen woningen korter, zijn er veel overeenkomsten. De zuidgevel met de sterke repetitie van identieke woningen, het benadrukken van de woningscheidende wanden en de dakrand zijn overeenkomstig. Het beeld van Halen is krachtiger door het smallere ritme en de monoliete bouwwijze in beton. Het voetgangersgebied in Oirsbeek is net als in Halen verrijkt met pleintjes en trappen haaks op de helling.

De eerste bewoners vormden een allegaartje van mensen uit het westen van het land en mensen uit Sittard en Geleen. Er woonden toentertijd veel gezinnen met jonge kinderen. Momenteel zijn de meeste bewoners boven de vijftig. Voor oudere mensen die slecht ter been zijn is het project niet erg geschikt. De onderste rij woningen kent meer verloop dan de bovenste rij; dit heeft te maken met de bebouwing die later tegenover het project werd gebouwd waardoor het uitzicht deels belemmerd raakte.

Het is een kwaliteit dat de bewoners zich de huizen toe-eigenen, hoewel over de manier waarop dit gebeurt valt te discussiëren. De oorspronkelijke, identieke garage- en voordeuren zijn veelal vervangen door nieuwe deuren in de smaak van de bewoners. De betonnen borstweringen zijn in sommige gevallen geschilderd. De dakranden die zeer beeldbepalend zijn, zijn soms wit, soms groen. Het is jammer dat hierdoor het strakke ritme van het oorspronkelijke beeld, waarin de individuele woningen opgaan in het grotere geheel, wordt verstoord.

De woningen werden in twee fasen gebouwd. De eerste 41 woningen werden gerealiseerd in de premieverkoopsector. De woningen kostten destijds 71.000 gulden. De kopers ontvingen op dit bedrag een subsidie van 12.000 gulden verdeeld over tien jaar. De tweede fase van 27 woningen kwam niet meer in aanmerking voor subsidie en werd gebouwd in de vrije sector. In de eerste fase zijn alle bewoners eigenaar van 1/41 deel van de buitenruimte, die afgezien van de grond waarop hun huis staat niet nader is omschreven. Hiermee is voorkomen dat erfscheidingen het beeld bepalen. In de beginperiode werd het gemeenschappelijk groen onderhouden door de gemeente, waarvoor de bewoners maandelijik een bedrag betaalden. Sinds een jaar of tien zijn er toch tuinen toegewezen omdat de bewoners niet tevreden waren over de manier waarop de gemeente het gebied onderhield.

Het gemeenschappelijk gebied is in de eerste fase van het project niet volledig bij de stichtingskosten gerekend. Toen dit bij de tweede fase wel gebeurde konden de woningen niet meer in de premiesector worden gerealiseerd. Hierdoor is het gemeenschappelijke gebied komen te vervallen en vervangen door individuele tuinen. Hiermee is een van de belangrijkste kwaliteiten van de stedenbouwkundige opzet helaas verloren gegaan. De huidige marktwaarde van de woningen ligt rond de 400.000 gulden.

Literatuur

'Terraswoningen voor Oirsbeek', in: Bouw nr. 46 1970, p. 1779

M.R.J. Habets, 'Architectuur uit de 20e eeuw in Limburg', 1900-1985, Heerlen 1985

Bron tekeningen

Architectenbureau Coppen, Roermond

375 De Wijngaard, Oirsbeek
Zuidgevels van de onderste rij woningen, vlak na oplevering

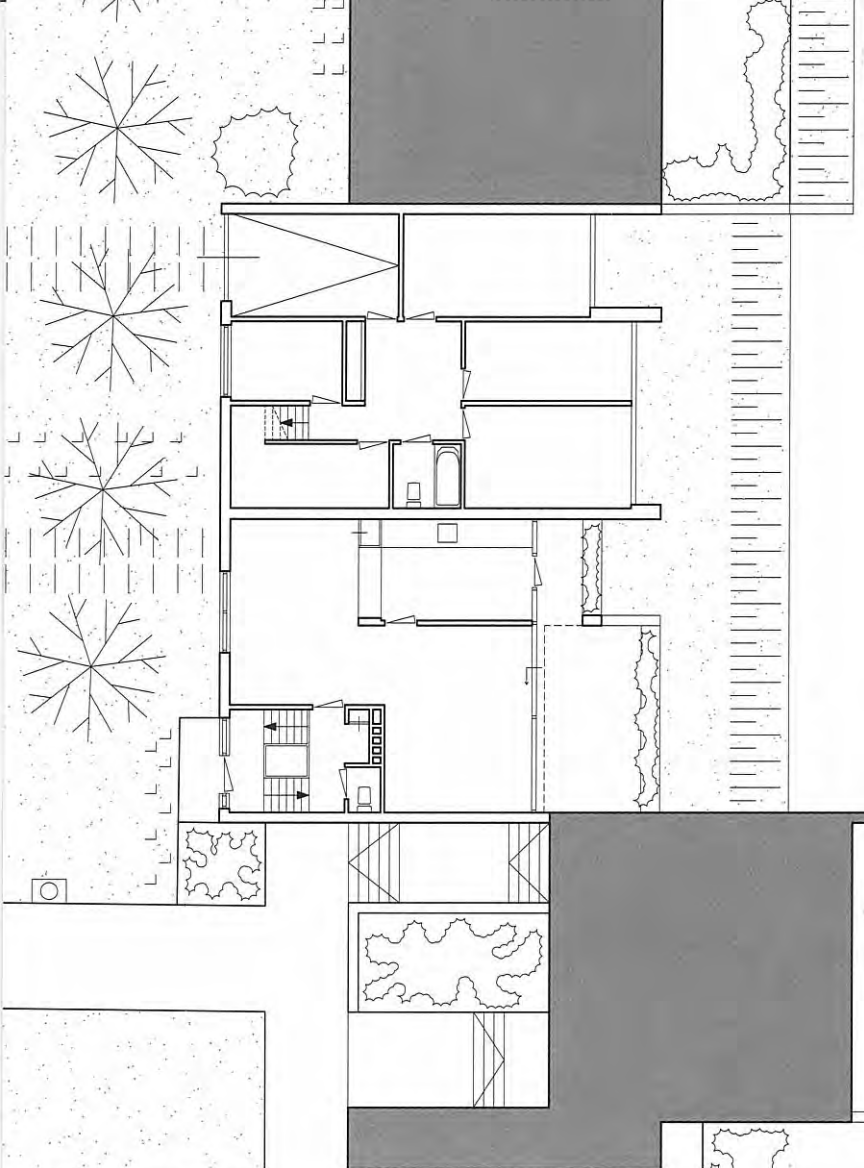

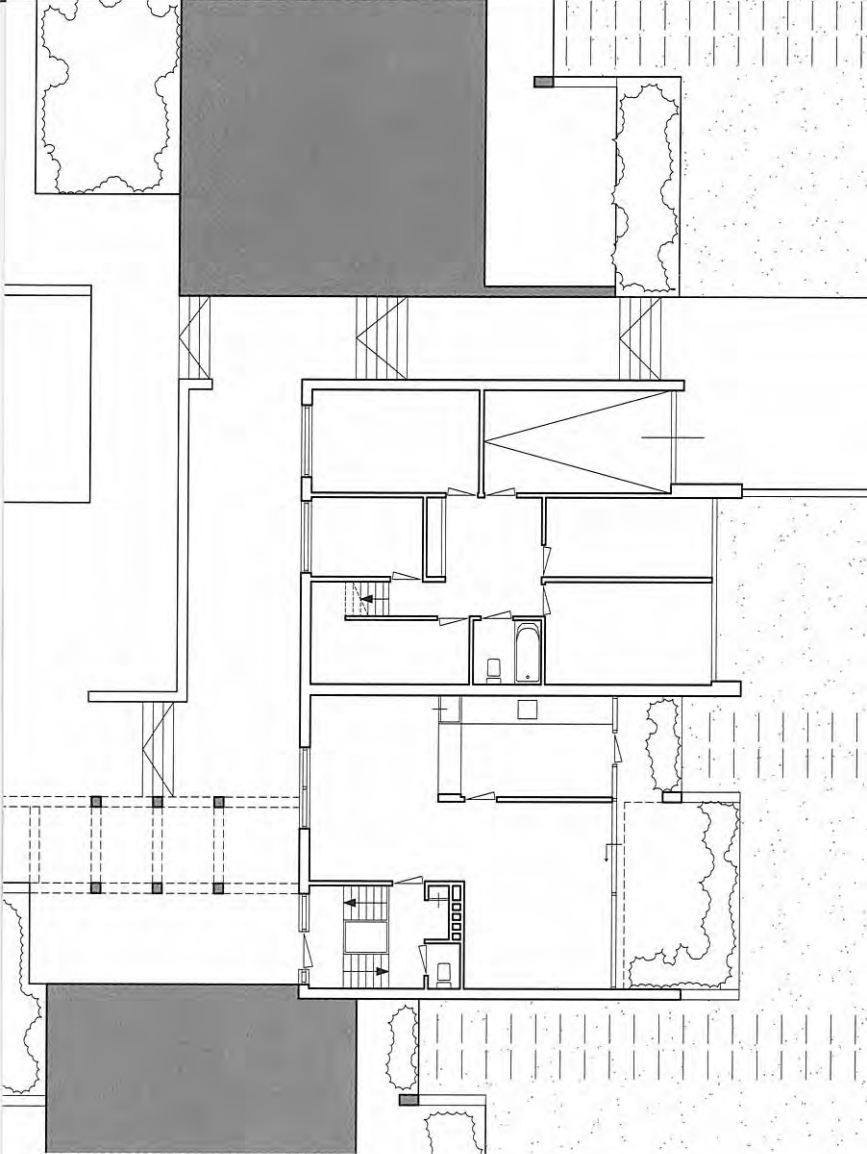
376 De Wijngaard, Oirsbeek
De lager gelegen toegangen aan de binnenstraat, huidige toestand

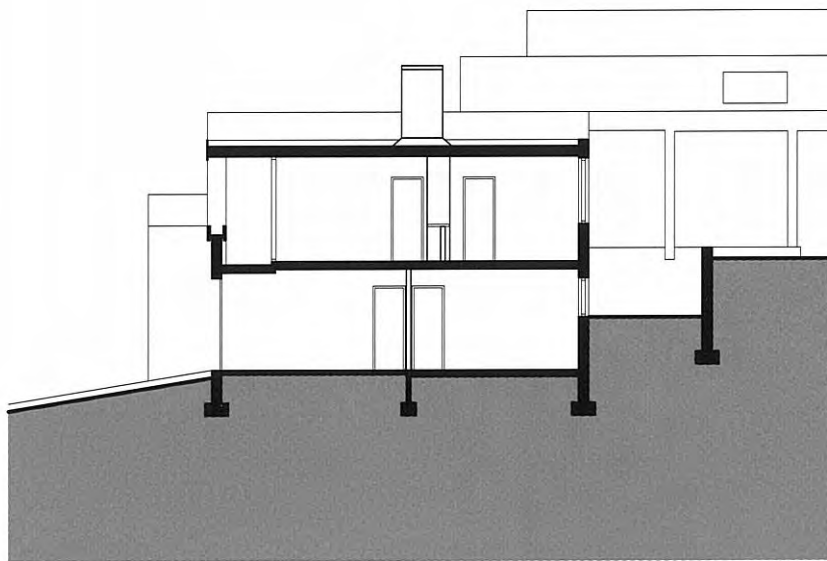

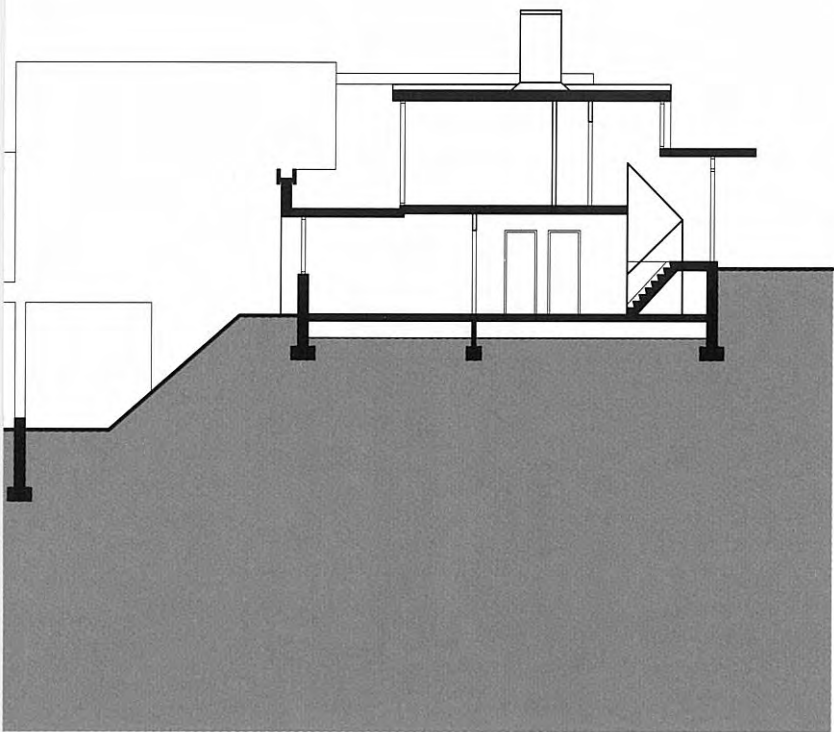

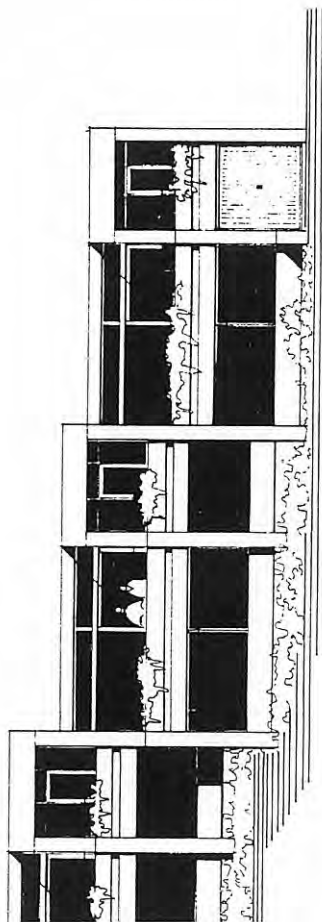

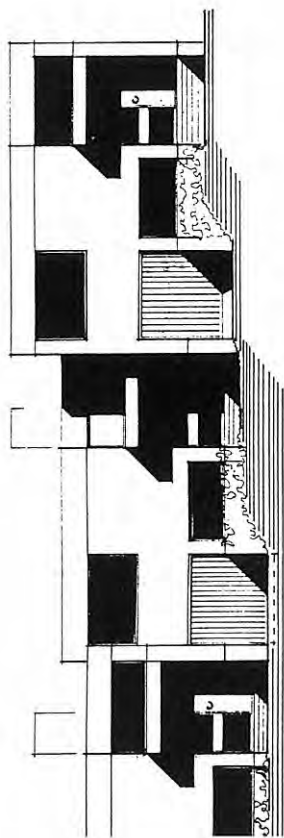

Wolveschans
Leek
Ch. Vandenhove
1998

De recente uitbreidingswijk van Leek, de Wolfeschans, is een goed voorbeeld van een stedenbouwkundig plan dat gelegitimeerd wordt door een (verkoop)verhaal; een metafoor die associaties oproept en aanleiding is tot specifieke architectonische oplossingen. Een zeer extreem voorbeeld hiervan is de door Ashok Bhalotra ontworpen woonwijk Kattenbroek in Amersfoort uit 1988. Hier kregen de architecten de opdracht woningen te ontwerpen aan de hand van poëtische thema's als 'herfstveld', 'hof der liefde' en 'hof der gedachten'.

In het Groningse Leek zien we dat voor een thema is gekozen dat dichter ligt bij de traditie van de stedenbouwkundige discipline en de geschiedenis van de streek. Ad Habets, de stedenbouwkundige van het plan, gebruikt de idee van de streekeigen 'Groninger Borg'. De borg is van oorsprong een landadelijk domein. Het landhuis is het middelpunt van de omliggende landerijen. Huis en tuin zijn door middel van assen tot een ruimtelijke eenheid verbonden. Opvallende kenmerken zijn de bomenlanen, de slotgracht en de tuinkamers.

Habets ontwikkelde hiermee een woonwijk met een heldere structuur van lanen en openbare ruimten, gebaseerd op het oorspronkelijke straat- en waterverloop in het gebied. Een van de geslaagde kanten van het stedenbouwkundige plan is dat het een samenhangende ruimtelijke structuur biedt voor een flink aantal vrije bouw kavels. De regelgeving ten aanzien van deze door particulieren ontwikkelde bebouwing is beperkt en overzichtelijk. De belangrijkste regel die moet zorgen voor samenhang is de volgende: van ieder gebouw moet minimaal tien procent van de oppervlakte van de naar de openbare ruimte gekeerde gevels in de karakteristieke Groninger rode steen worden uitgevoerd. Er wordt gestreefd naar een monumentale samenhang en afwisselende bebouwing die zo kenmerkend is voor villawijken uit de jaren dertig, zoals de eerder in dit boek besproken villawijk Marlot.

Anders dan bij deze villaparken wordt de Wolfeschans gedomineerd door een enkel gebouw, de zogenaamde 'Waterborg'. De Waterborg is een appartementen-gebouw in zeven bouwlagen en ligt midden in een vijver in een ruimte van 130 meter in het vierkant, omringd door een dubbele bomenrij. In de architectonische uitwerking van dit project werkt architect Charles Vandenhove de idee van de 'Groninger Borg' verder uit en voorziet hiermee het stedenbouwkundig plan van een beeldmerk. Door de ligging in de vijver, de repeterende zadeldaken en de

traditionele detaillering van de topgevels heeft deze rode baksteenkolos veel gemeen met de zeventiende-eeuwse Menkemaborg.

Het valt te bediscussiëren of het motief van de borg een geëigende manier is om deze woonwijk te structureren; de bewoners van de borg zijn per slot van rekening niet de kasteelheren van de horigen in de laagbouw. Het blijft een vormmotief. Eenzelfde dubbelzinnigheid kent de Hoge Borg, de door Oving Architecten ontworpen U-vormige beëindiging van de Lindenlaan, de belangrijkste toegangsweg van de wijk. Het lijkt een Engelse square en verwijst hiermee naar een bouwvorm die met het wonen verbonden is; een mooi voorbeeld hiervan is het achttiende-eeuwse Bedford Square in London. De individuele rijenhuizen zijn hier aaneengeregen tot een imposante regelmatige pleingevel met elementen uit de klassieke paleisarchitectuur. De gevels van de Hoge Borg missen deze formele kwaliteit en zijn gek genoeg uitgewerkt als wanden van een besloten woonhof. Zo zijn op de begane grond opendraaiende glazen deuren aangebracht, waarmee het belang van deze openbare ruimte in het stedenbouwkundig plan wordt ontkent.

Voor de voorlopig laatste uitbreidingswijk koos de gemeente Leek voor publiek-private samenwerking. Zij organiseerde een competitie tussen drie projectontwikkelaars, waarbij de winnaar met een integrale ontwikkeling en realisatie van het plan zou worden belast. Belangrijk programmatisch uitgangspunt was het aanbieden van een flink aantal vrije bouw kavels. Dertig procent van de woningen wordt gerealiseerd op deze kavels. Twintig procent bestaat uit woningen in de sociale koopsector en de rest uit vrijesectorwoningen.

De ontwikkelaar realiseerde de bebouwing op strategische locaties in het plan. De architectenkeuze werd bepaald aan de hand van een besloten prijsvraag. De premiekoopwoningen werden gerealiseerd in de Hoge Borg van Oving Architecten. De vrijesectorwoningen werden gebouwd in de Waterborg, rond de Noordtuin en langs de oprijlaan naar de Waterborg. Dit hele ensemble werd ontworpen door de postmodernistische architect Charles Vandenhove. Vandenhove is afkomstig uit Luik en heeft al veel woningbouwprojecten in Nederland gerealiseerd. Zijn werk wordt gekenmerkt door historische referenties, soms in de vorm van 'klassieke' ornamenten in prefabbeton, soms in het reproduceren van traditionele bouwvormen. Zijn architectuur roept het beeld op van ouderwetse degelijkheid en valt daarom bij veel kopers in de smaak. Intrigerend zijn de pentekeningen die hij maakte van de Waterborg. Tegen een achtergrond van rijen grote eiken staan drie opgeblazen archetypische huizen.

Verschoven ten opzichte van elkaar lijkt het een fragment uit een willekeurige Europese stad. Opvallend is dat de tekening de Waterborg overhoeks laat zien. Het effect hiervan is tweeledig: ten eerste wordt de symmetrische opzet van de borg niet zichtbaar en ten tweede lijken de gevels van de 'huizen' smaller door de perspectivische verkleining. Het project heeft op deze tekening meer verbeeldingskracht dan in werkelijkheid. In het echt zijn de verhoudingen grof en is de symmetrie dominant.

Mooi gevonden zijn de ten opzichte van elkaar verschoven kappen. De massa valt uiteen in vijf elementen met een bijna vierkante plattegrond. De elementen staan op een plint waarin zich een parkeergarage bevindt. Elk element bestaat uit vijf bouwlagen en wordt bekroond met een zadeldak. Op de plattegrond is goed te zien hoe de verschuiving totstandkomt: vier driekamerwoningen zijn gegroepeerd rond een grote vide met lift en trappenhuis. Dit ontsluitingsgedeelte is precies zo vormgegeven als de elementen waarin zich de woningen bevinden. Het resultaat is een massa, opgebouwd uit twee elementen aan de voorzijde en drie elementen aan de achterzijde. Een belangrijk voordeel van het verschuiven van deze elementen is dat alle appartementen een balkon op het zuiden hebben. In de kappen zijn twee penthouses gemaakt die beide de oppervlakte van twee driekamerappartementen beslaan.

Toen het project in 1998 gereed kwam kostte een driekamerappartement 300.000 gulden; de huidige marktwaarde is 350.000 gulden.

Literatuur

G. Bekaert, 'Charles Vandenhove 1985-1995', Rotterdam 1994

T. Verstegen, 'Een borg voor het wonen, de Wolfeschans in Leek', in: *Archis* nr. 7 1994, p. 5-7

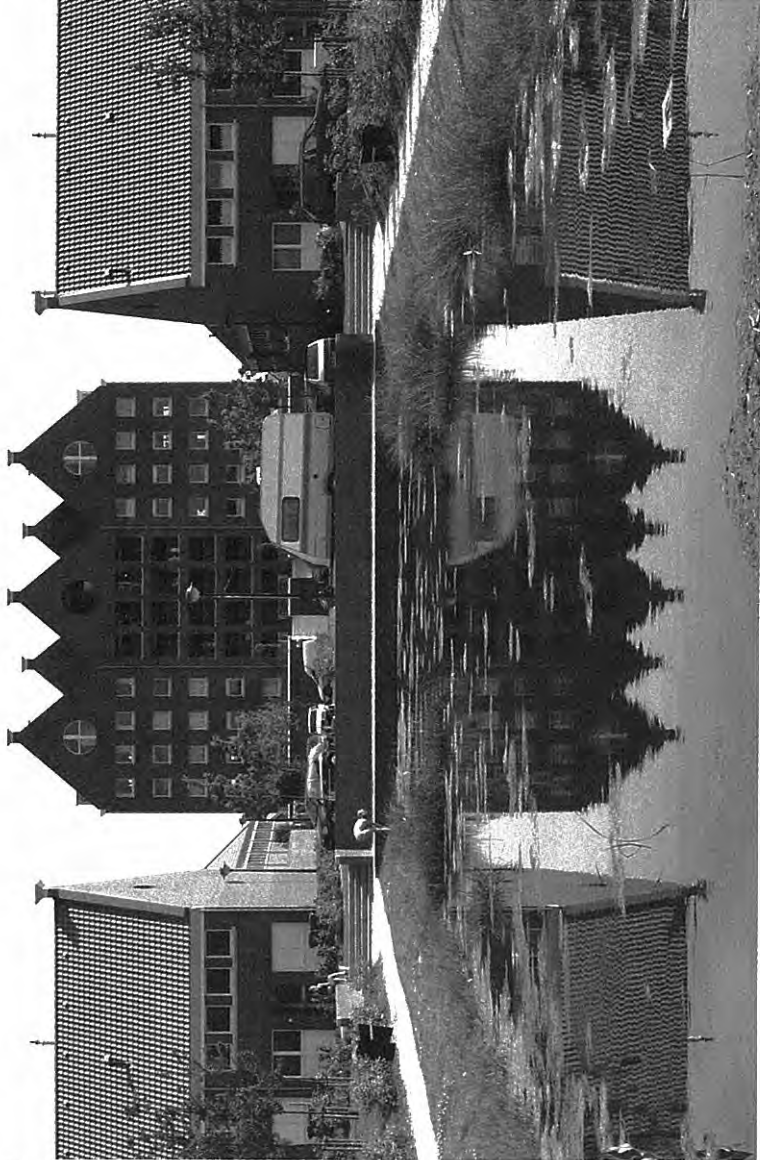
B. Hulsman, 'De nieuwe kastelen', in: *NRC Handelsblad*, cultureel supplement, 5 januari 2001, p. 23

Bron tekeningen

Architectenbureau Charles Vandenhove, Luik
Leyten & Partners projectontwikkelaars, Rotterdam

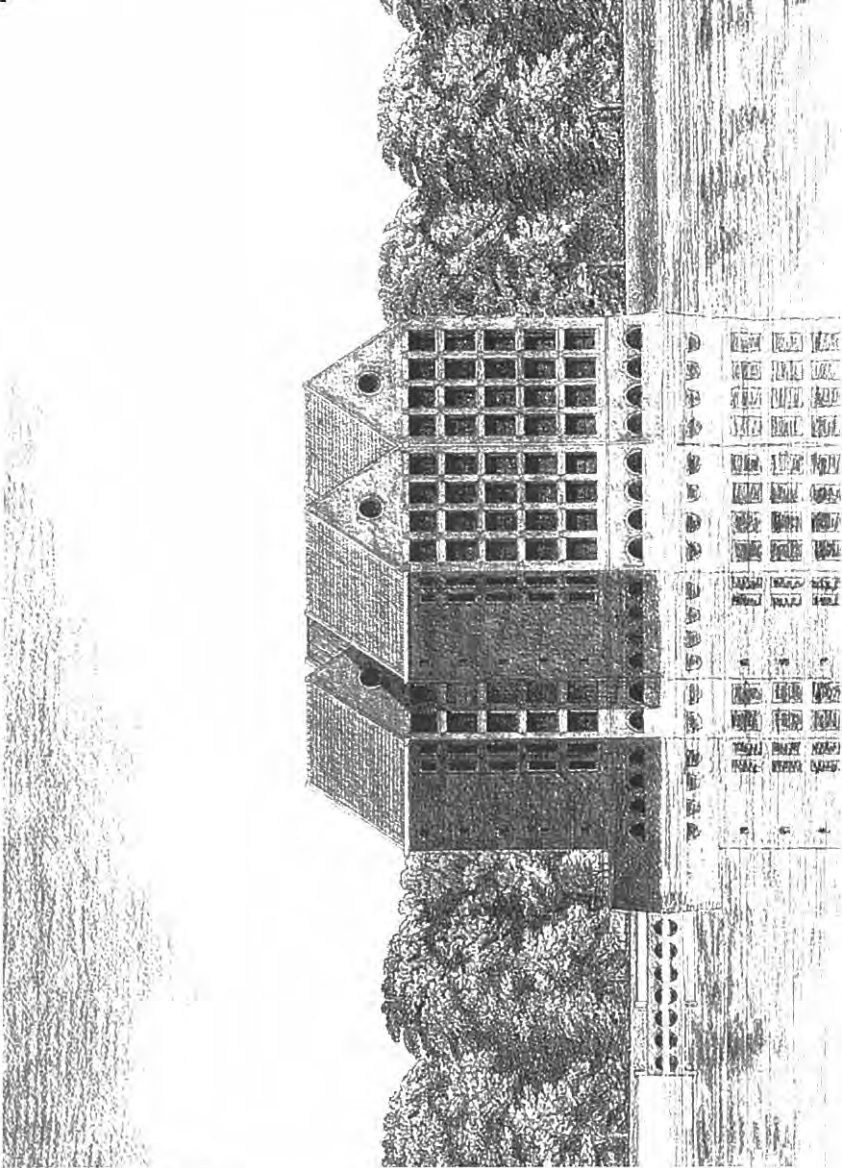

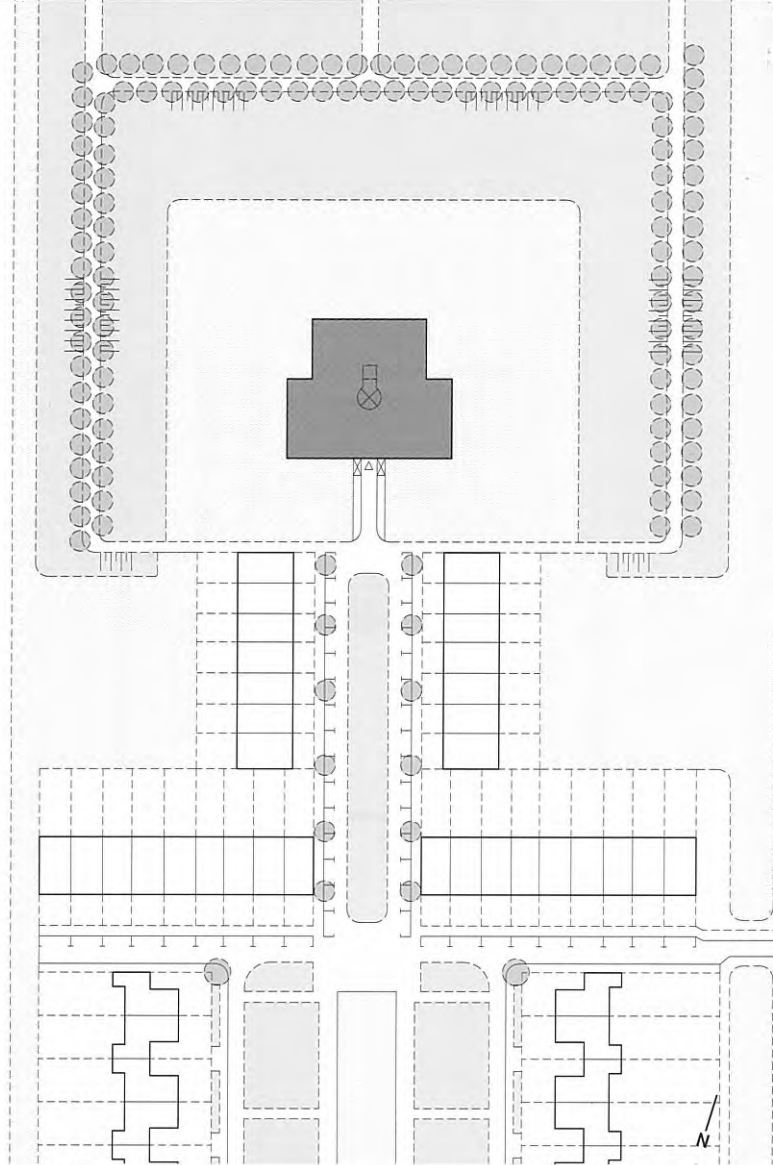

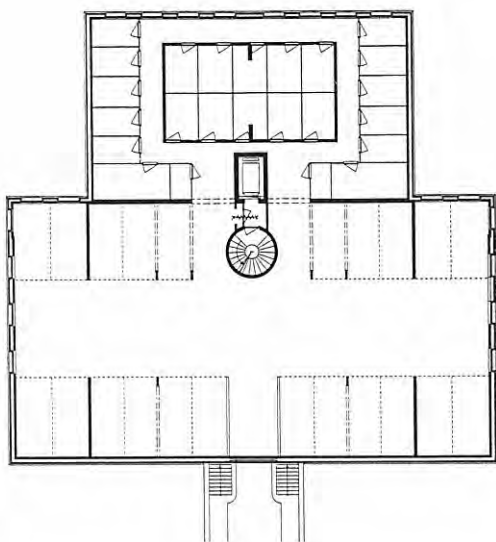
392 Wolveschans, Leek
De Waterborg gezien vanaf de Noordtuin

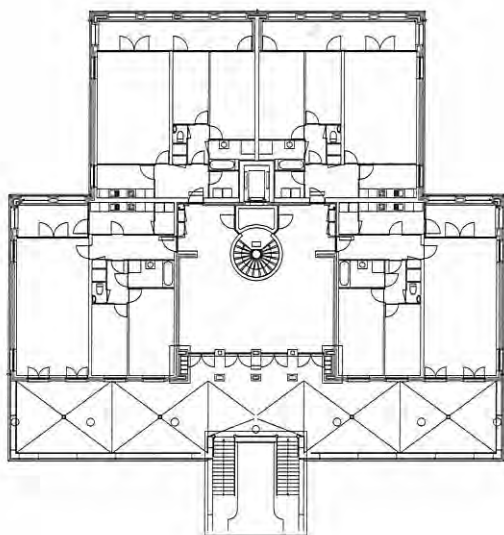

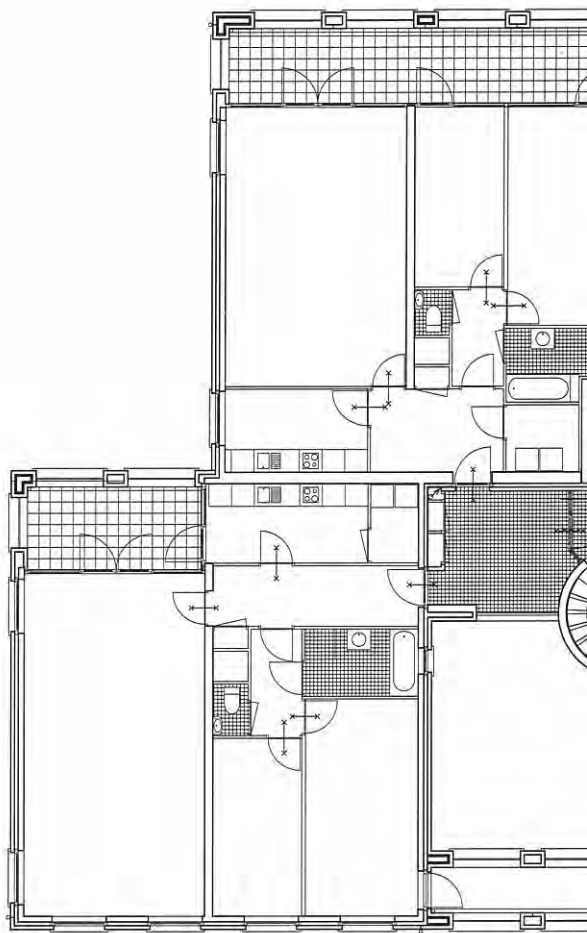
393 Wolfeschans, Leek
Villabebouwing

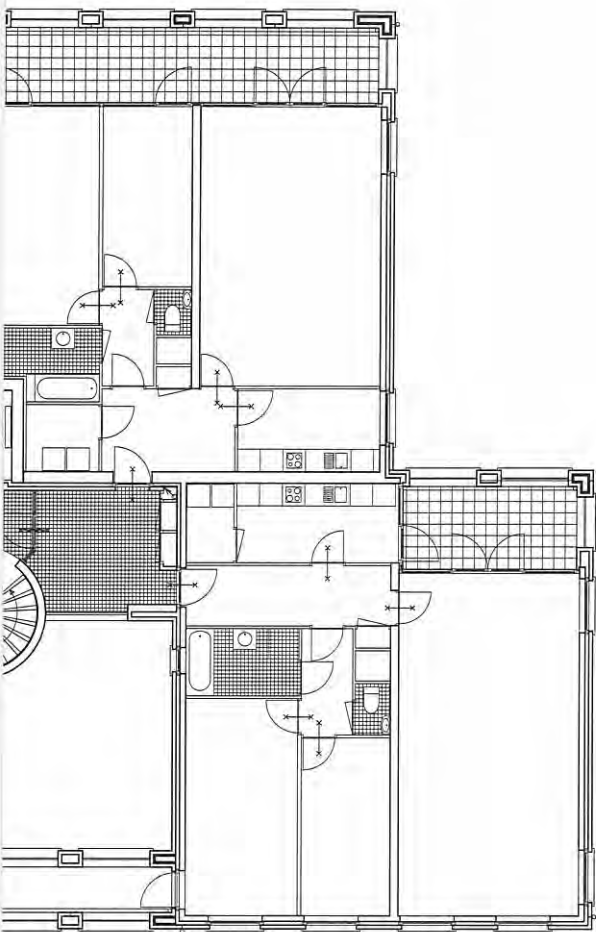

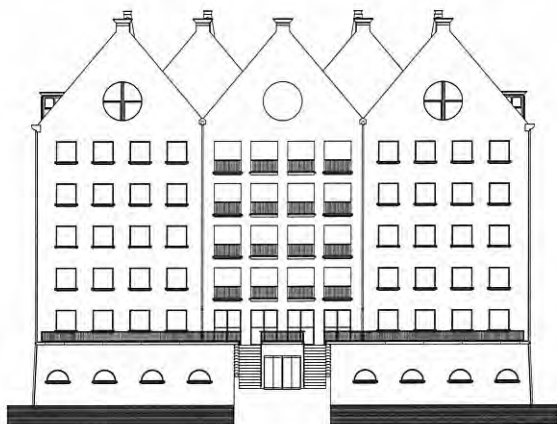

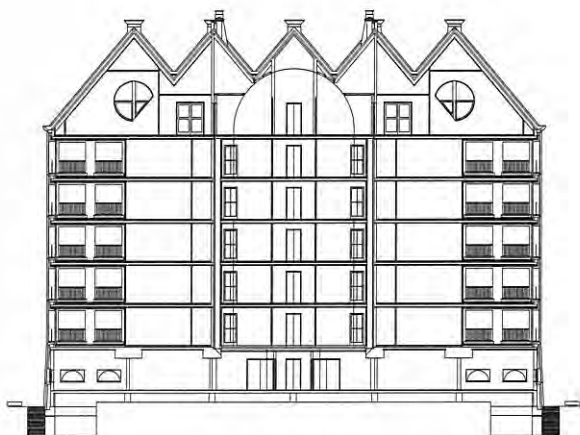

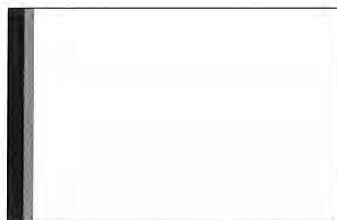

Kengetallen landschappelijk wonen

Kerckebosch, Zeist

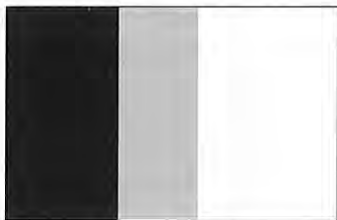
woningwet
huur

totaal grondoppervlak	54 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak woningen	2,8 ha	5 %
bebouwd grondoppervlak voorzieningen	1,7 ha	3 %
tuin	0 ha	0 %
openbare ruimte	49,5 ha	92 %

De Wijngaard, Oirsbeek

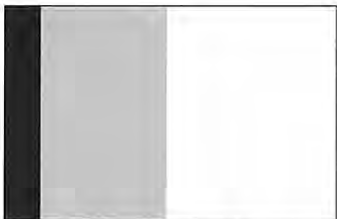
middenstand
koop

totaal grondoppervlak	1,1 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak woningen	0,4 ha	34 %
bebouwd grondoppervlak voorzieningen	0 ha	0 %
tuin (oorspr. gemeenschappelijk)	0,2 ha	24 %
openbare ruimte	0,5 ha	42 %

Wolveschans, Leek

vrije sector
koop

totaal grondoppervlak	26 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak woningen	2,8 ha	11 %
bebouwd grondoppervlak voorzieningen	0 ha	0 %
tuin	9,8 ha	38 %
openbare ruimte	13,4 ha	51 %

totaal aantal woningen
woningen per hectare

1.265
24

appartementen (galerij)
balkon per woning

64-107 m²
2,5-10 m²

totaal aantal woningen
woningen per hectare

41
37

rijtjeshuis
balkon per woning
inpendige garage

136 m²
20 m²

totaal aantal woningen
woningen per hectare

432
17

appartementen (vier per laag)
balkon per woning

22 119-189 m²
10-20 m²

appartementen
twee-onder-een-kap
rijtjeshuizen
villa's

22
129 150-200 m²
49 108-170 m²
232 > 200 m²

Het Breed
Buikslotermeer, Amsterdam
F.J. van Gool
1962-1968

'Ik houd ervan een soort elegance in de verhoudingsspanningen te verkrijgen. Het lukt niet altijd, maar ik probeer het wel te verkrijgen. Het moet niet wringen, niet over-elegant zijn. Een vitale elegance met intelligente verhoudingen. Een distinctie met distantie. Dat vind ik de moeite waard.' Dit citaat van architect Van Gool verwoordt heel goed de essentie van het stilistisch verfijnde woningbouwproject Het Breed in Amsterdam-Noord. In het 'plan Van Gool', zoals dit woningbouwproject vaak genoemd wordt, heerst een on-Nederlandse sfeer. De gelijkvormige haakvormige woongebouwen in vijf bouwlagen die de wanden vormen van grote groene, in elkaar overlopende pleinen doen nog het meest denken aan buitenlandse woningbouwprojecten, zoals die van architect Aillaud in de omgeving van Parijs en de projecten van de Smithsons in Londen. De plastische gevels, geleed door een fijn ritme van prefabkolommen, wijken af van wat wij in woningbouwarchitectuur gewend zijn. De architectuur benadrukt niet het objectmatige van de woongebouwen maar bepaalt de buitenruimten die door de gebouwen omsloten worden.

'De stagnatie in de evolutie van de volkshuisvesting' was in 1962 voor het Gemeentelijk Woningbedrijf van Amsterdam aanleiding de architecten Bakema, Van Eyck en Van Gool een studieopdracht te verlenen. Zij mochten vrij van de geldende voorschriften hun visie op de volkshuisvesting geven in de vorm van een woningbouwontwerp voor een situatie in de Buikslotermeer. De opdracht was goedkope woningen 'met toekomstwaarde' te ontwikkelen voor de normale Amsterdamse bevolking. Van de twee ingediende plannen werd uiteindelijk het plan Van Gool uitgekozen voor realisatie. Het plan Van Gool moet gezien worden tegen de achtergrond van de woningbouwproductie aan het eind van de jaren vijftig. De westelijke tuinsteden van Amsterdam hadden een eindeloze reeks portieketagewoningen opgeleverd rond gemeenschappelijke tuinen. De uniformiteit van de woningen, het gebrek aan privacy in de gemeenschappelijke trappenhuizen en de geringe relatie van de woning met de straat waren aanleiding om in de studieopdracht te zoeken naar andere ontsluitingsvormen en een andere vorm van openbare ruimte.

De openbare ruimte krijgt in Het Breed vorm door grote groene hofachtige ruimten van wisselende grootte in elkaar over te laten lopen. De hoven worden afwisselend ingericht als parkeerterrein of grasveld met bomen. Het verkeer slingert zich door deze hoven en wordt niet door de bebouwing begeleid zoals

bij normale straten. In het midden van het plan is een grotere pleinruimte gevormd; deze is autovrij en hier bevinden zich een aantal scholen en speelvelden.

De bebouwing bestaat uit tien haakvormige woongebouwen en een woonstrook van vijf verdiepingen hoog en twee woontorens van zeventien verdiepingen die de noordelijke ingang van de wijk markeren. De noordoost-zuidwestoriëntatie van de woongebouwen valt samen met de richting van de oorspronkelijke polderstructuur. In het plan zijn twee vergelijkbare groeperingen van haken te herkennen, waarop aan de randen van het terrein wordt gevarieerd. Tussen deze groeperingen ligt als een promenade de centrale, autovrije ruimte. De woonblokken worden ontsloten via twee galerijen. Een galerij op de begane grond die de eerste twee verdiepingen bedient en een galerij op de derde verdieping die de bovenste drie verdiepingen bedient. De woningdifferentiatie wordt opgelost in de doorsnede: de kleine woningen liggen direct aan de galerij; de grote woningen bevinden zich daarboven of daaronder en worden ontsloten via een eigen trap vanaf de galerij.

Net als de openbare ruimte, die op te vatten is als een continue ruimte, zijn de haakvormige gebouwen ontwikkeld als een megastructuur. De woonblokken zijn door middel van zogenoemde aviobridges met elkaar verbonden; je kunt binnendoor van de ene naar de andere kant van de wijk lopen. De aviobridges sluiten aan op de galerij van de vierde bouwlaag. De galerijen bevinden zich steeds aan de noordoost- en noordwestzijde van de blokken, de balkons aan de zuidoost- en zuidwestzijde. De haakvormige bouwblokken bestaan uit een brede beuk (a) van 4,2 m, waarin zich de woonkamers bevinden en een smalle beuk (b) van 2,8 m waarin zich de slaapkamers bevinden. De beuken zijn in het volgende ritme geplaatst: a-b-b-b-a-a-b-b-b-a. De keuze voor deze beukmaten is niet willekeurig; zij verhouden zich als twee staat tot drie. Deze maatverhouding is de basis van de gevelopbouw met een maateenheid van 1,4 m voor het kolommenraster. De gevel van de woonkamerbeuk is in drieën verdeeld en de slaapkamerbeuk in tweeën. Je zou de gevels klassiek kunnen noemen.

De opdrachtgever van Het Breed was een coalitie van enkele Amsterdamse woningbouwverenigingen ondergebracht in de Stichting Het Breed. Ondanks de rijksbijdrage in het kader van de Woningwet vielen de huren uiteindelijk hoger uit dan de gangbare huren in de sociale woningbouw. Niet een doorsnede van de Amsterdamse bevolking, maar een groep jonge intellectuelen met een hoger inkomen werden de eerste bewoners van het project. Deze sociaal homogene

groep van geëngageerde bewoners was van groot belang voor het succes van het project, zij geloofden in de gemeenschappelijkheid van de 'bovenstraat', de hoven en de voorzieningen. Zij zetten zelf nog een aantal extra voorzieningen op zoals een filmhuis en een kindercrèche.

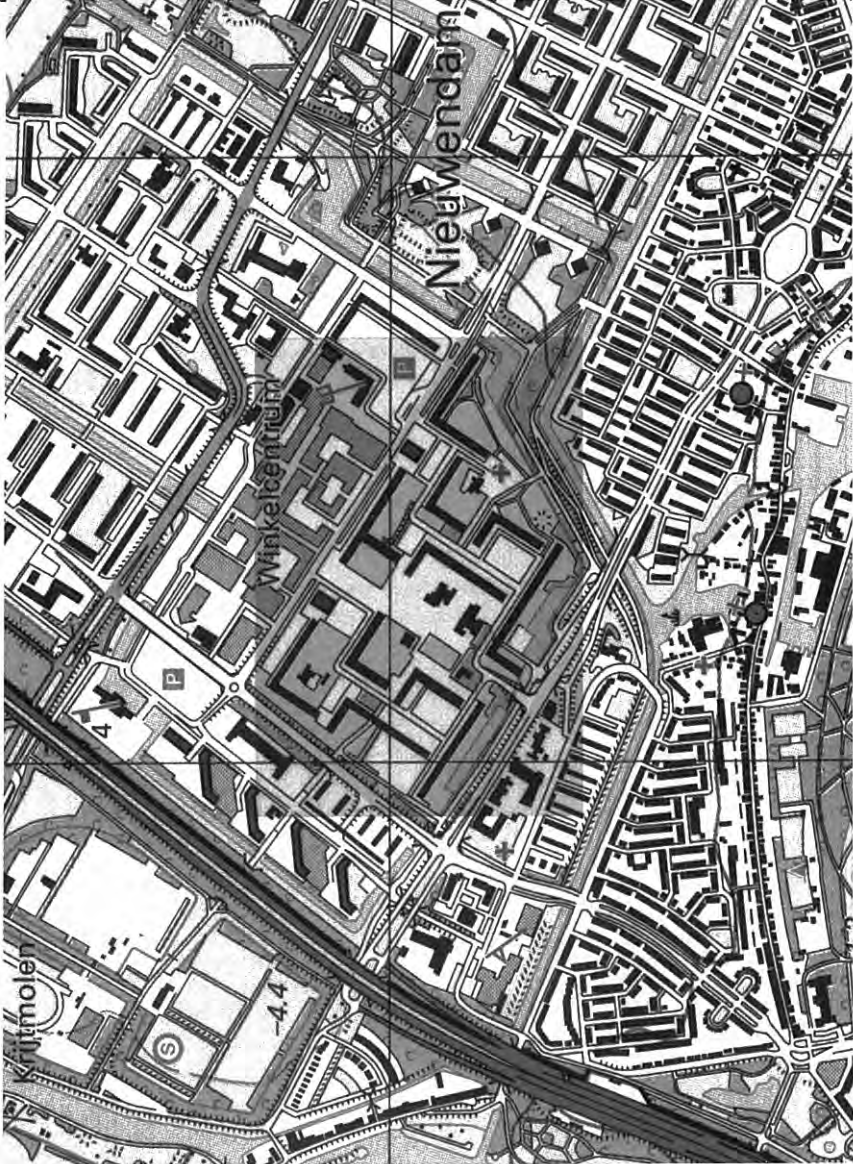
In de loop der tijd nam de diversiteit van de bewoners toe. De oorspronkelijke stabiliteit en sociale betrokkenheid werden minder. Hoewel de gemiddelde woonduur ongeveer tien jaar bedraagt woont vijftig procent van de bewoners er korter dan vijf jaar, d.w.z. dat nieuwe bewoners zich weinig verbonden voelen met de buurt en ook weer snel verhuizen. Er wonen op dit moment veel ouderen en nog maar weinig gezinnen. De huurprijzen variëren van 600 tot 900 gulden per maand. Het openbare groen, dat voor een deel eigendom is van de Stichting Het Breed, wordt onderhouden door de gemeente. De huurders betalen ongeveer 10 gulden per maand extra voor het onderhoud aan deze buitenruimte.

Tot nu toe is er geen groot onderhoud aan de woningen gepleegd. Enige tijd geleden werd de Architecten Cie. in Amsterdam benaderd een verbeteringsplan op te stellen met betrekking tot de energievoorzieningen. Inmiddels is deze opdracht uitgroeid tot een studieopdracht waarbij het bureau gevraagd is een toekomstvisie voor deze bijzondere woonwijk te ontwikkelen.

Literatuur

- 'Amsterdam wil de verstarring in de evolutie van de woningbouw doorbreken', in: *Bouw* nr. 36 1983, p. 1162-1164
- G. Baas, 'Een geslaagd experiment', in: *Stedebouw en Volkshuisvesting* nr. 10 1986, p. 251-256
- 'Amsterdam-Noord groeit snel', in: *Bouw* nr. 40 1987, p. 1429
- Oyevaar, Stolle, Van Gool, 'Woningbouw Buikslotermeer te Amsterdam', in: *Bouwkundig Weekblad* nr. 6 1969, p. 140-144
- H. van Rossum, 'Evaluatie plan Van Gool: aanzet tot verder onderzoek', in: *Wonen-TA/BK*, nr. 18 1977, p. 28-29
- H. Schenk, 'Plan-Van Gool: hoe een geslaagde woonwijk tot stand kwam', in: *Bouw* nr. 11 1978, p. 70-71
- H. de Haan, I. Haagsma, 'Van Gool: Wij architecten zijn geen therapeuten', in: *De Architect* nr. 11 1980, p. 90-97
- E. van Velzen, 'Over vanzelfsprekendheid, de 1138 van Van Gool in Amsterdam-Noord', in: *Oase* nr. 49/50 1988, p. 44-65

Bron tekeningen
de Architecten Cie., Amsterdam

411 Het Breed, Amsterdam
Noordwestkant van Buikslotermeer

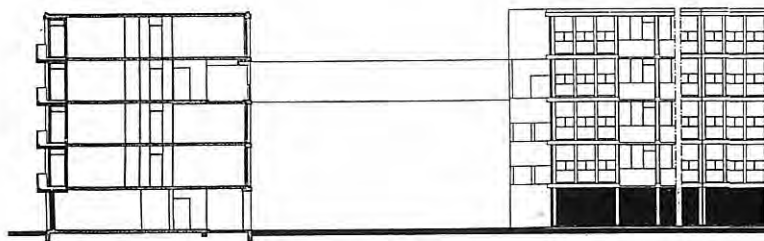
412 Gevels als begrenzing van de openbare ruimte; de noordwestgevel met galerijen op begane grond en derde verdieping

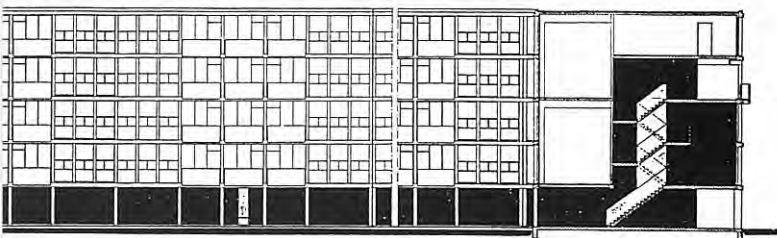

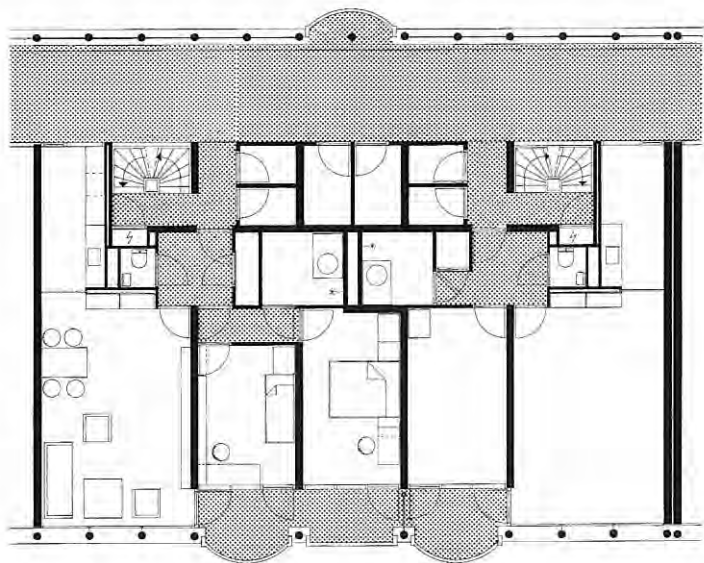
413 Het Breed, Amsterdam
Luchtbrug gezien vanaf de galerij op de derde verdieping

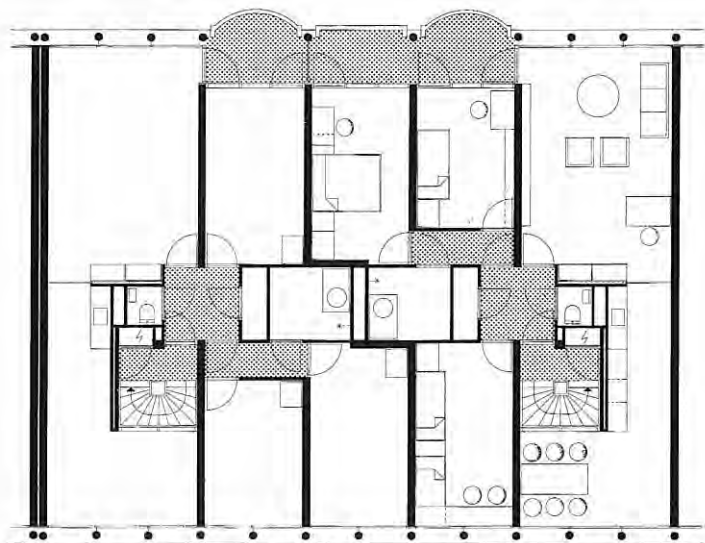

414 Het Breed, Amsterdam
Zuidoostgevel met balkons, op de voorgrond een speelplek op een van de pleinen

Sloterhof

Comeniusstraat, Amsterdam

J.F. Berghoef

1958-1960

Op een smalle strook grond in Slotervaart, een van de westelijke tuinsteden van Amsterdam, ontwikkelde bouwmaatschappij Nemavo (de Nederlandse Maatschappij voor Volkshuisvesting) aan het eind van de jaren vijftig 658 huurwoningen in het Nemavo-Airey systeem. Dit voorbeeld van naoorlogse stedenbouw in een open bebouwingswijze laat de kwaliteiten van deze moderne compositiewijze goed zien. Door de nadruk op het grote geheel spreekt uit het project een zekere rust die in veel nieuwbouwprojecten ontbreekt.

Het project werd gebouwd in een tijd dat de woningnood hoog was en door gebrek aan geschoolde arbeidskrachten geëxperimenteerd werd met systeem-bouw. Het is ontworpen door architect J.F. Berghoef. Hij was een van de leden van de Delftse School en hoewel zijn voorkeur uitging naar een ambachtelijke manier van bouwen zag hij in dat door de enorme woningnood prefabricatie tijdelijk noodzakelijk was. In een geheel aan systeembouw gewijd nummer van Forum uit 1951 publiceert hij, als nauwbetrokkene, een artikel over de ontwikkeling van het Nemavo-Airey systeem. Hij beschrijft de architectonische mogelijkheden en moeilijkheden van het bouwsysteem, waarbij vooral de vrije indelingsmogelijkheden van de plattegronden een voordeel en de vlakke gevels een nadeel zijn. Bijzonder belangrijk bij systeembouw achtte hij de kwaliteiten van stedenbouwkundige inrichting: 'twee middelen komen hieraan tegemoet: sprongen, liefst krachtige, in de rooilijnen en toevoeging van plastische elementen in het straatprofiel; paaltjes, heggen, heesters en bomen. De laatste zijn bij deze lichtgetinte, strakke huizen door hun kleuren en grillige vormen bijzonder effectvol.'

Berghoef had al verschillende wijken volgens dit systeem ontwikkeld toen hij Sloterhof ontwierp. In het project is sprake van een zorgvuldige stedenbouwkundige inrichting waarover hij in zijn artikel sprak. Het ensemble begeleidt de Lelylaan over ruim een kilometer en bestaat uit een reeks woongebouwen haaks op de verkeersweg. Het geheel krijgt ritme en schaal door de lagere gebouwen af te wisselen met hogere gebouwen en een toren. Deze grotere elementen leggen de verbinding met de omringende stad, terwijl de ruimten tussen de gebouwen vooral gericht zijn op het wonen. De tussenruimten worden door lage garageboxen opgedeeld in twee min of meer besloten ruimten: een stenen hof aan de straat en een groene hof aan de vaart. De woningen zijn op deze hoven georiënteerd. De toepassing van twee kleuren ondersteunt de compositie van het gehele ensemble: de hoge gebouwen zijn

donker, de lage licht.

De hoge gebouwen bevatten voornamelijk vierkamermaisonnettes die ontsloten worden via galerijen op een onderbouw van bergingen. In de gevel zijn de galerijen steeds samengevoegd tot een expressief element. Dit middel om de hoogbouwflats te geleiden werd ook toegepast bij de eveneens in dit boek besproken projecten aan de Overtoom in Amsterdam, het Pompenburg in Rotterdam en de Eindhovense woonwijk 't Hool. De lage gebouwen bestaan uit portieketageflats op een onderbouw van bergingen. Heel mooi is de galerij op de begane grond. Deze galerij verbindt de portieken rechtstreeks met de Comeniusstraat en zet het blok op een vanzelfsprekende manier in de hof. De loggia's zijn hier samengevoegd tot verticale elementen die de strakke gevels geleiden. Het project bevat twee-, drie-, vier- en vijfkamerwoningen, enkele winkels- en atelierwoningen en een aantal voorzieningen zoals twee autogarages, een bankfiliaal en een café-restaurant.

Nemavo bouwde deze huurwoningen in eigen exploitatie en maakte daarvoor gebruik van rijkssteun in de vorm van de premieregeling woningbouw 1953. Nemavo werd in 1947 opgericht en ontwikkelde in opdracht van de Nederlandse regering het uit Engeland afkomstige Airey bouwsysteem tot het Nemavo-Airey systeem dat geschikt was voor de Nederlandse markt. Het systeem bestond uit een betonnen gevelsysteem, bestaande uit kleine betonplaatjes die bevestigd werden aan verdiepingshoge betonnen stijltjes. Voor de draagconstructie werd gebruikgemaakt van een staalskelet.

De eerste duizend Nemavo-Airey woningen bouwde het bedrijf vanaf 1948 in opdracht van het rijk, dat de complexen bij aflevering aan de betreffende gemeenten overdroeg. Daarna werd voornamelijk in opdracht van gemeentebesturen gebouwd. De opgedane ervaring wendde Nemavo later aan voor het ontwikkelen van complexen in eigen exploitatie.

Het project werd gebouwd op grond die in erfpacht werd uitgegeven, zoals overal elders in Amsterdam. De overheid bepaalt bij het toewijzen van gronden in erfpacht in het algemeen wat er in welke variëteit gebouwd moet worden.

De woningen voldeden aan de gebruikelijke normen voor arbeiderswoningen en wijken niet af van de ten tijde van de bouw gestelde minimumeisen. Het is daarom des te opvallender dat in de beginperiode van het project bijna tachtig procent van de bewoners bestond uit academici, grote ondernemers en hogere ambtenaren.

In een uitgebreide studie die de directeur van Nemavo, de heer H. van Saane, liet verrichten naar het verloop van de bouwkosten en de invloed op de huur worden een aantal conclusies getrokken over het gebruik van systeembouw. Over het algemeen leidt systeembouw tot hogere materiaal- en lagere arbeidskosten. Bij de Sloterhof was dat niet het geval: de hoge gebouwen in zeven lagen vereisten bijzondere aanpassingen in de constructie, waardoor een combinatie ontstond van het Nemavo-Airey systeem met traditionele constructies; dit had een ongunstige invloed op de organisatie van het werk en de arbeidsdeling.

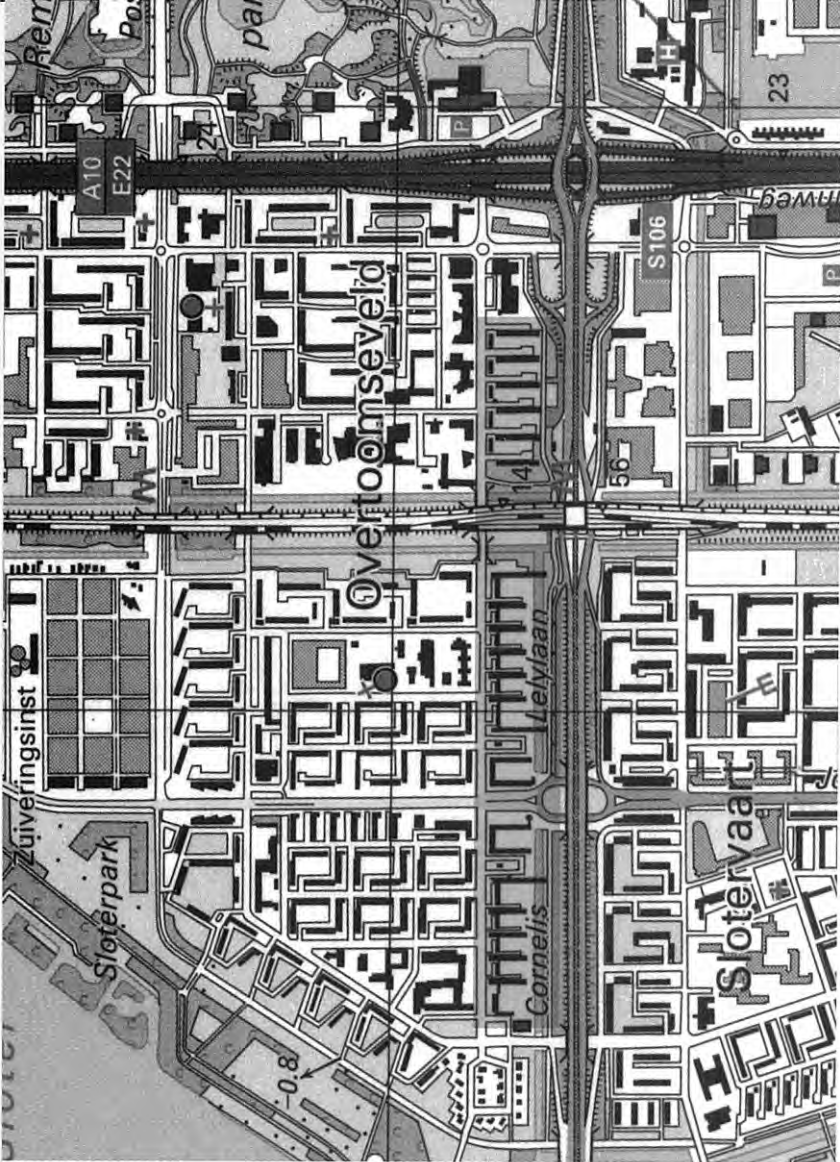
Op dit moment wordt het complex beheerd door de Exploitatiemaatschappij Onroerend Goed Comenius bv. De huurprijs van de meest gangbare vierkamerwoningen (60 tot 70 m²) varieert tussen 700 en 950 gulden per maand. De verhuur is gebonden aan de algemene regels die hiervoor in Amsterdam gelden, d.w.z. dat de huurders van een woning met een huur lager dan 900 gulden per maand aan bepaalde inkomenseisen moeten voldoen. Hiermee vervult het project een rol in de sociale sector. Er zijn geen bijzondere toekomstplannen met het project.

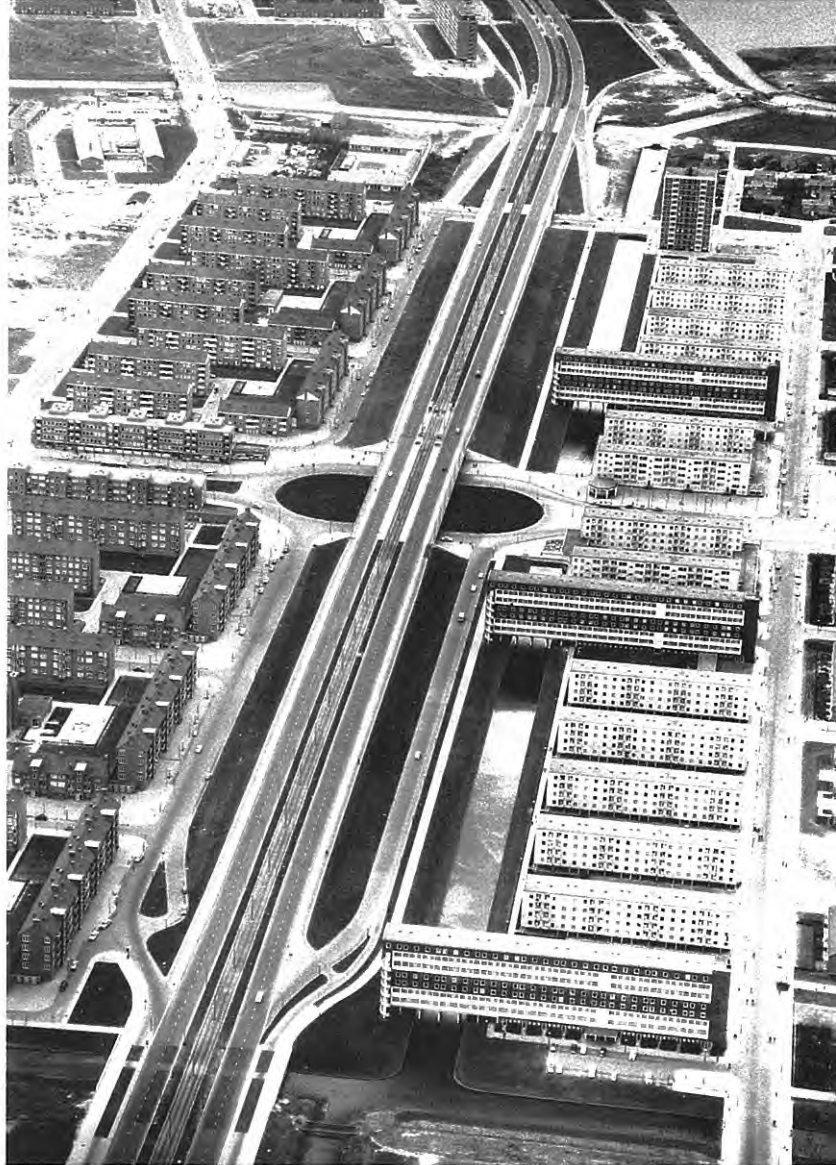
Literatuur

- J.F. Berghoef, 'de N.-A. woningen', in: Forum nr. 10 1951, p. 263-273
Stichting voor economisch onderzoek der universiteit van Amsterdam, 'Bouwkosten en woninghuren, een analyse van de huur- en kostenstijging', Leiden 1959
S.U. Barbieri (red.), 'Architectuur en planning, Nederland 1940-1980', Rotterdam 1983
A. Hereijgers, E. van Velzen 'De naoorlogse stad, een hedendaagse ontwerpopgave', Rotterdam 2001

Bron tekeningen

- Archief Bouw- en Woningtoezicht Amsterdam-Slotervaart/
Overtoomse Veld

425 Sloterhof, Amsterdam
Luchtfoto, eind jaren vijftig

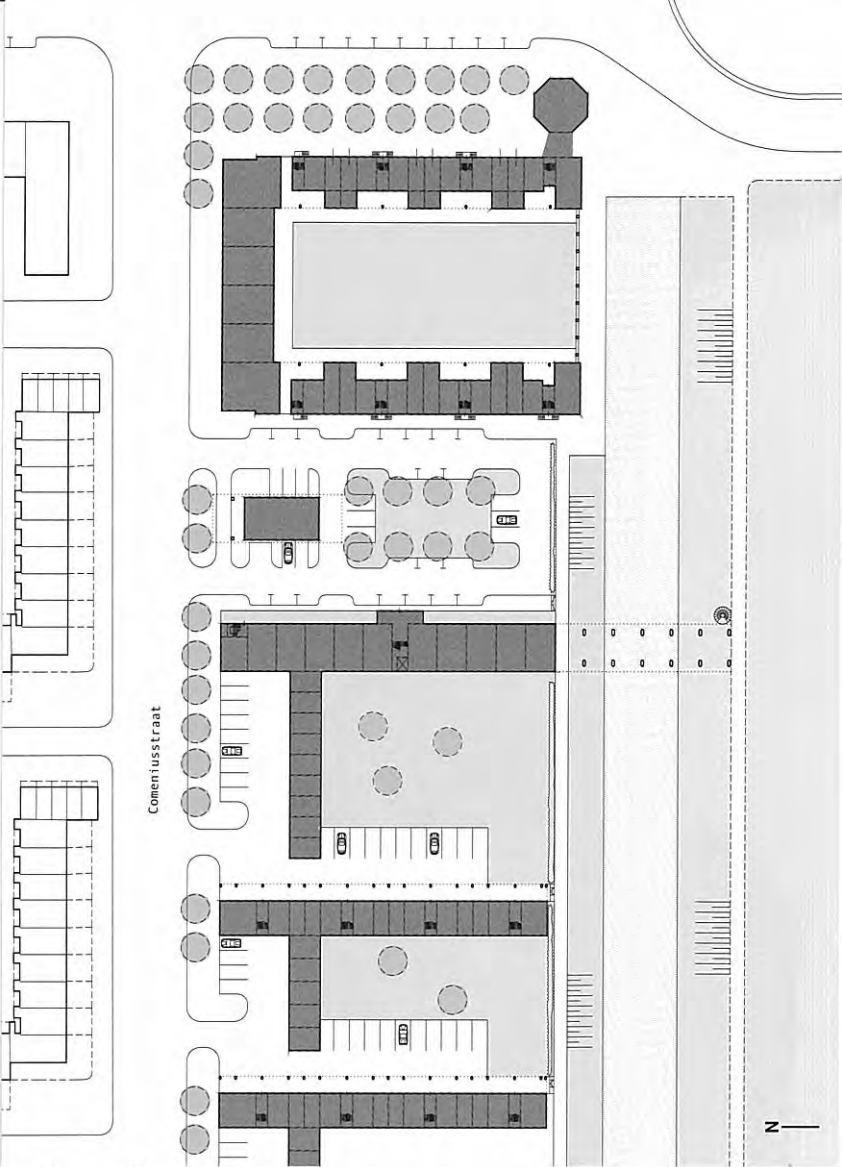
427 Sloterhof, Amsterdam
Hoogbouw en pompstation langs de Comeniusstraat

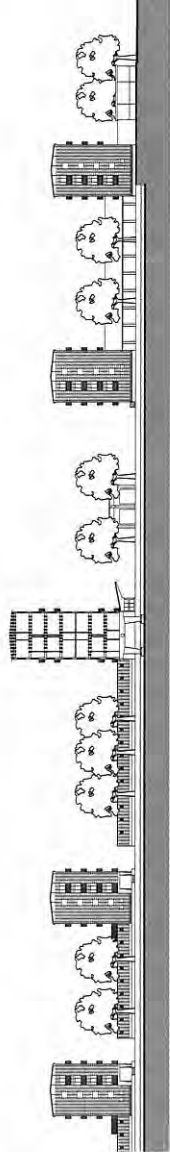

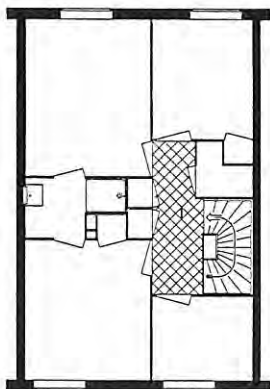
429 Sloterhof, Amsterdam

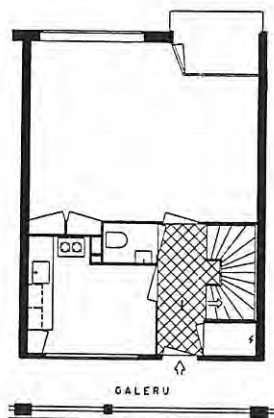
Vaart en groenstrook als buffer tussen snelweg en woonblokken

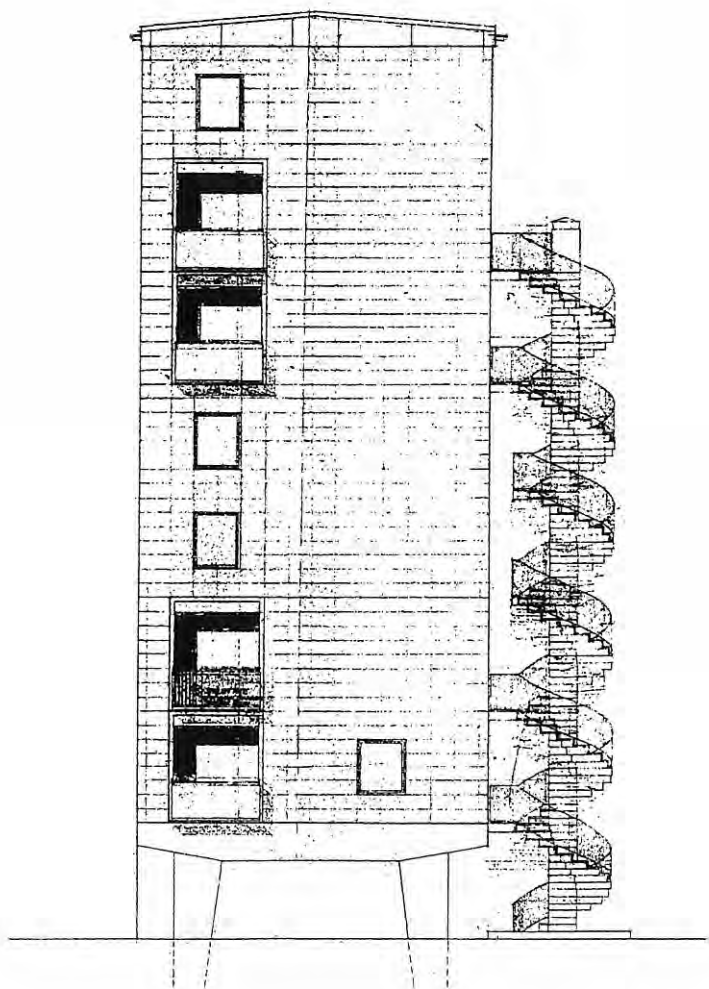

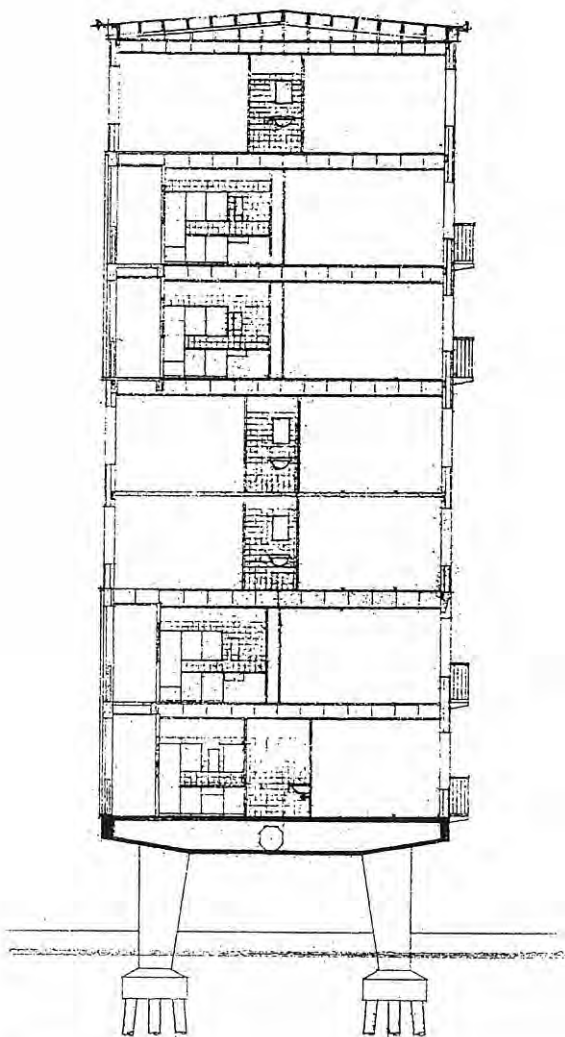

431 Sloterhof, Amsterdam
Doorsnede door de vaart, schaal 1:1.500

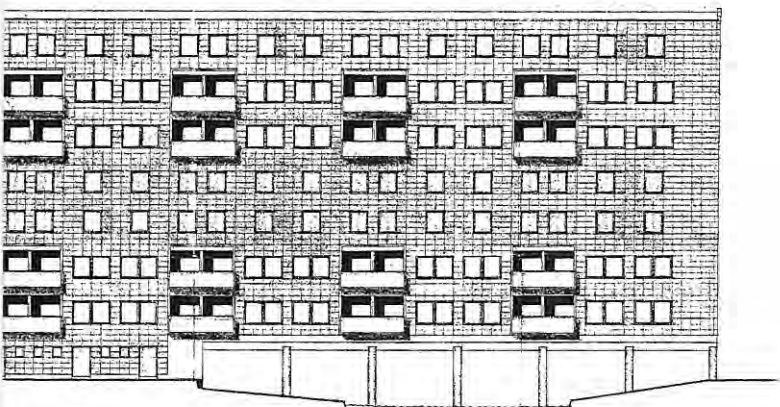

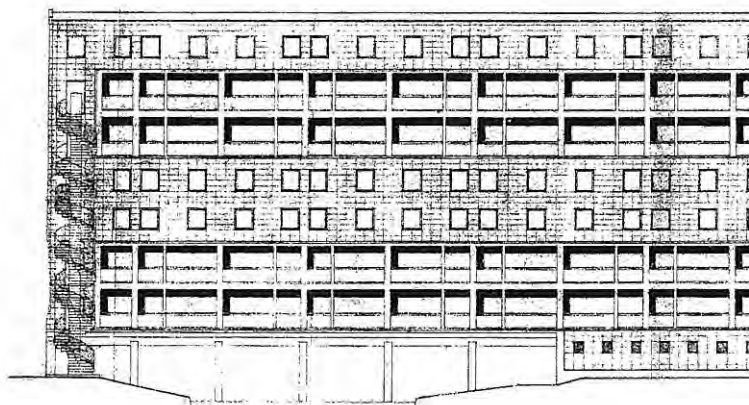

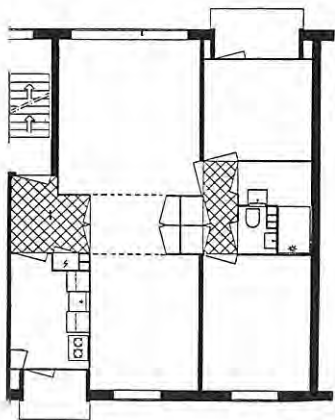
435 Sloterhof, Amsterdam
Doorsnede hoogbouw, schaal 1:200

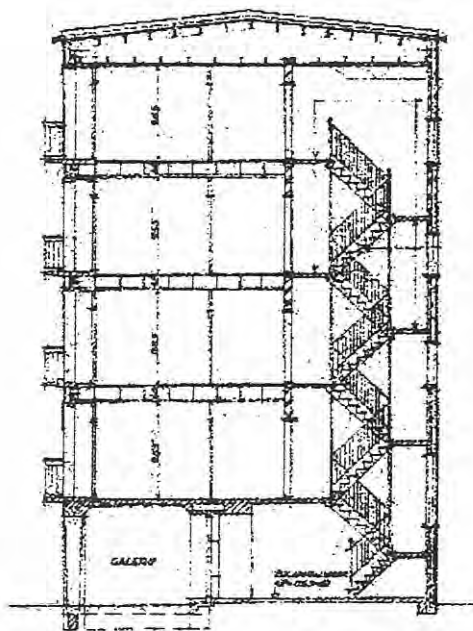

't Hooi

Woensel, Eindhoven

J.B. Bakema

1961-1972

Op een drassig weiland in Woensel ten noorden van Eindhoven werd aan het eind van de jaren zestig een nieuw soort woonwijk gerealiseerd. Het is er rustig en groen, auto's zijn opvallend afwezig en de woningen zijn royaal. De bebouwing is zeer gevarieerd en bestaat uit een hoge woonwand, rijenhuizen in twee en drie bouwlagen, geschakelde patiowoningen en vrijstaande villa's. Je zou het ruimtelijk concept van de wijk kunnen beschouwen als een serie in elkaar passende doosjes zoals bij een Russische pop; de wijk als geheel wordt omvat door een hoge woonwand. Hierbinnen is de laagbouw geclusterd rond hofachtige ruimten. De randen van de clusters worden gevormd door de rijenhuizen en in het midden ervan liggen de patiowoningen. De patio zelf is de kleinste ruimte uit de reeks.

Deze ruimtelijke overgangen en schaalsprongen geven 't Hooft zijn typische aanzien. Het is er overzichtelijk, maar niet saai; het is er gevarieerd, maar niet onrustig. Er is een ongekennde ruimtelijke rijkdom gecreëerd met slechts twee materialen: baksteen en zwart geïmpregneerd hout. Alleen de hoogbouw met uitstekende prefabbalkons vormt hierop een uitzondering. Vooral de elementen in het overgangsgebied tussen woning en openbare ruimte geven 't Hooft zijn specifieke verschijningsvorm. In stijl met de gevels zijn dat de tuinmuurtjes, pergola's en carports.

Uit onvrede met de bestaande woonomgevingen en de schaarste op de woningmarkt nam een groep Philipsingenieurs aan het begin van de jaren zestig het initiatief om deze woonwijk te ontwikkelen. Nadat ze zich hadden verdiept in de nieuwste opvattingen over stedenbouw en architectuur vonden zij in J.B. Bakema de bevlogen architect die hun humanistische visie deelde. Bakema was een architect die zich inspande een alternatief te bedenken voor de eentonige wederopbouw wijken. Hij pleitte voor een 'stedenbouwkundige architectuur' waarbij woning en wijk in onderlinge samenhang werden ontworpen.

In 1961 richtten de initiatiefnemers een woningbouwvereniging op, 'Huis en Wijk' genaamd. De doelstelling was het ontwikkelen van een 'democratische' wijk, waarin maatschappelijke klassen waren vermengd, net als verschillende levensopvattingen, en er ruimte was voor inspraak en betrokkenheid van bewoners. In een publicatie ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van 't Hooft schrijft een van de bestuursleden van het eerste uur een boeiend verslag over de totstandkoming van de wijk.

Het bestuur van Huis en Wijk discussieerde veel met het architectenbureau over de opzet van de wijk. Er bestond overeenstemming over een gevarieerde stedenbouwkundige opzet, waarbij door een combinatie van hoog- en laagbouw een ruime wijk met grote eengezinswoningen gebouwd kon worden. Pas later kreeg Huis en Wijk, inmiddels samenwerkend met een erkende woningbouwvereniging, de beschikking over een stuk grond in Woensel, de grootschalige naoorlogse stadsuitbreiding van Eindhoven. Het gemeentebestuur van Eindhoven maakte van de gelegenheid gebruik om Bakema eveneens de opdracht te geven het in de buurt geplande winkelcentrum in samenhang met de woonwijk te ontwerpen. Het terrein was groot genoeg voor ongeveer duizend woningen.

Centraal door de wijk, vanaf het winkelcentrum in het zuiden tot aan een park in het noorden, loopt een autovrije groenzone. Aan de noordzijde is de wijk begrensd door een in hoogte variërende woonwand, die een afscherming vormt voor een drukke verkeersweg. De hoogbouw bevat 470 splitlevelwoningen, ontsloten via overdekte bovenstraten. Tussen de woonwand en het winkelcentrum ligt een veld van 537 laagbouwoningen, geklusterd in achttien groepjes van telkens ongeveer dertig woningen. De compositie is gespiegeld om de groene middenas.

De ontsluiting voor het autoverkeer geschiedt op twee punten aan de oost- en westzijde in de wijk. Deze punten vallen samen met de overgang van de hoogbouw naar de laagbouw. Het verkeer door de wijk rijdt over een binnenring met aftakkingen naar parkeerpleintjes waarop de woningtoegangen uitkomen. Deze parkeerpleintjes zijn klein omdat een groot deel van de auto's geparkeerd staat op eigen terrein, in inpandige garages, losse garageboxen of carports. Een netwerk van voetgangerspaden loopt langs de tuinen van de woningen naar de centrale groenzone. In de strook tussen het winkelcentrum en de woningen werden een school en een buurthuis gepland. De school is inmiddels alweer afgebroken, het buurthuis kwam later tot stand en is nog steeds in gebruik. De gemengde bebouwing bevat een groot aantal verschillende woningtypes om zo goed mogelijk tegemoet te komen aan de individuele woonwensen. Er zijn vier soorten patiowoningen in verschillende grootte, drie soorten rijenhuizen, een drive-intype, rug-aan-rugtypes en vrijstaande villa's.

J.M. Stokla en G. Lans, medewerkers van architect Bakema, ontwierpen ruime praktische woningen. Er is goed nagedacht over eenvoudige ingrepen die het

wooncomfort verhogen: vanuit de keuken kunnen spelende kinderen in de gaten worden gehouden, de melkboer kan de flessen kwijt op een speciaal daarvoor ontworpen gevelsteen. De woningen hebben allemaal wel iets bijzonders: de ene heeft een groot dakterras, de andere een dubbelhoge speelkamer. Bij de patiotypes is de relatie met de tuin mooi uitgewerkt; de woonruimte is door middel van een verdiepingshoge schuifpui verbonden met de patio.

Van de 1.035 woningen werden er 226 als woningwetwoning, 493 als premiehuur-, 59 als premiekoop- en 235 als vrijesectorwoning gebouwd. De woningwet- en de premiehuurwoningen werden ontwikkeld door bestaande woningbouwverenigingen. De premiekoop- en vrijesectorwoningen werden in opdracht van Huis en Wijk gebouwd. De types K (een rug-aan-rugpatiotype) en L (een zeskamerwoning met dakterras) vielen binnen de woningwet. In 1969 hadden zij een aanvangshuur van 170 en 180 gulden per maand. De woningen worden op dit moment beheerd door Gemeenschappelijk Woningbeheer, een fusie van enkele woningbouwverenigingen, met voor beide types een huurprijs van respectievelijk 820 en 920 gulden per maand. De verkoopprijzen van de verschillende woningen in 't Hool variëren nu tussen de 300.000 en 1.100.000 gulden.

Na het gereedkomen van de wijk werd Huis en Wijk opgeheven en werden de gemeenschappelijke belangen van de eigenaren waargenomen door de Stichting Gemeenschappelijke Voorzieningen 't Hool. Deze stichting heeft tot taak de onderhoudskosten voor het gemeenschappelijk groen te voldoen en waakt bovendien over het instandhouden van het stedenbouwkundig concept van de wijk. Ondanks de bijzondere totstandkoming is 't Hool nu een wijk zoals vele andere. Over het algemeen blijven de mensen er lang wonen; ruim vijftig procent van de bewoners van de koopwoningen woont al meer dan vijftientwintig jaar in de wijk. Bij de huurwoningen valt het grote verschil op in het verloop van de woningen in de hoogbouw en die in de laagbouw. Twintig procent van de bewoners van de hoogbouw woont al langer dan vijftientwintig jaar in de wijk, voor de laagbouw is dat zesenzeventig procent; met name de kleine patiowoning, type K, is hier erg in trek.

Aan het eind van de jaren tachtig werd duidelijk dat vooral de gevels van de hoogbouw door betonrot in een slechte staat verkeerden, waarbij met name de prefabbalkons compleet vervangen moesten worden. Jammer genoeg is deze renovatie aangegrepen om het uiterlijk van de hoogbouwflats te wijzigen. De willekeurige luifeltjes en flauwe gebogen lijnen van de nieuwe balkons zijn

een wanhopige poging om de grootschaligheid van de gebouwen te doorbreken en doen geen eer aan de heldere brutalistische architectuur. De eigenaren van de koopwoningen hebben elk op hun eigen manier hun woning onderhouden; dat is jammer want de architectuur boet aan kracht in wanneer donkere en lichte kozijnen elkaar afwisselen en de boeiboorden per huis een andere kleur krijgen. 't Hool staat op een lijst van belangwekkende gebouwen en stadsgezichten die door de gemeente Eindhoven is opgesteld. In de toekomst zal de wijk zeker in aanmerking komen om monument te worden; met zijn ontwerp voor 't Hool creëerde Bakema een nieuw model voor het stedelijk wonen. 't Hool is de 'democratische' wijk geworden waarin de tijdgeest van de jaren zestig wordt weerspiegeld.

Literatuur

C.M. van den Hoff, 'Huis en wijk', in: De Woningbouwvereniging, maandblad van de nationale woningraad, nr. 10 1968, p. 276-279

Van den Broek & Bakema, 'Van een monoform minihuis naar een pluriform maxihuis', in: Plan NL nr. 2 1970, p. 104

K. Snel, 'Woningwetwoningen met een ander gezicht', in: De Woningbouwvereniging, maandblad van de nationale woningraad, nr. 11 1970, p. 45-459

W.J. van Heuvel, 'Wonen: nu en in de toekomst', in: Polytechnisch Tijdschrift nr. 18 1971, p. 697-707

'Vom Einfamilienhaus zum Hochhaus', in: Bauen + Wohnen nr. 11 1972, p. 491-495

Van den Broek & Bakema, 't Hool, housing association neighbourhood in Eindhoven 1962-1973', in: Architectural Design nr. 45 1975, p. 113-116

C. Gubitosi, 'Van den Broek & Bakema', Rome 1976
Architectengemeenschap van den Broek en Bakema, 'Architektur-urbanismus', Stuttgart 1976

H. Schippers e.a., '25 jaar 't Hool, een bijzondere wijk in Eindhoven', Eindhoven 1995

H. Ibelings, 'Van den Broek en Bakema 1948-1988, architectuur en stedenbouw, de functie van de vorm', Rotterdam 2000

Bron tekeningen

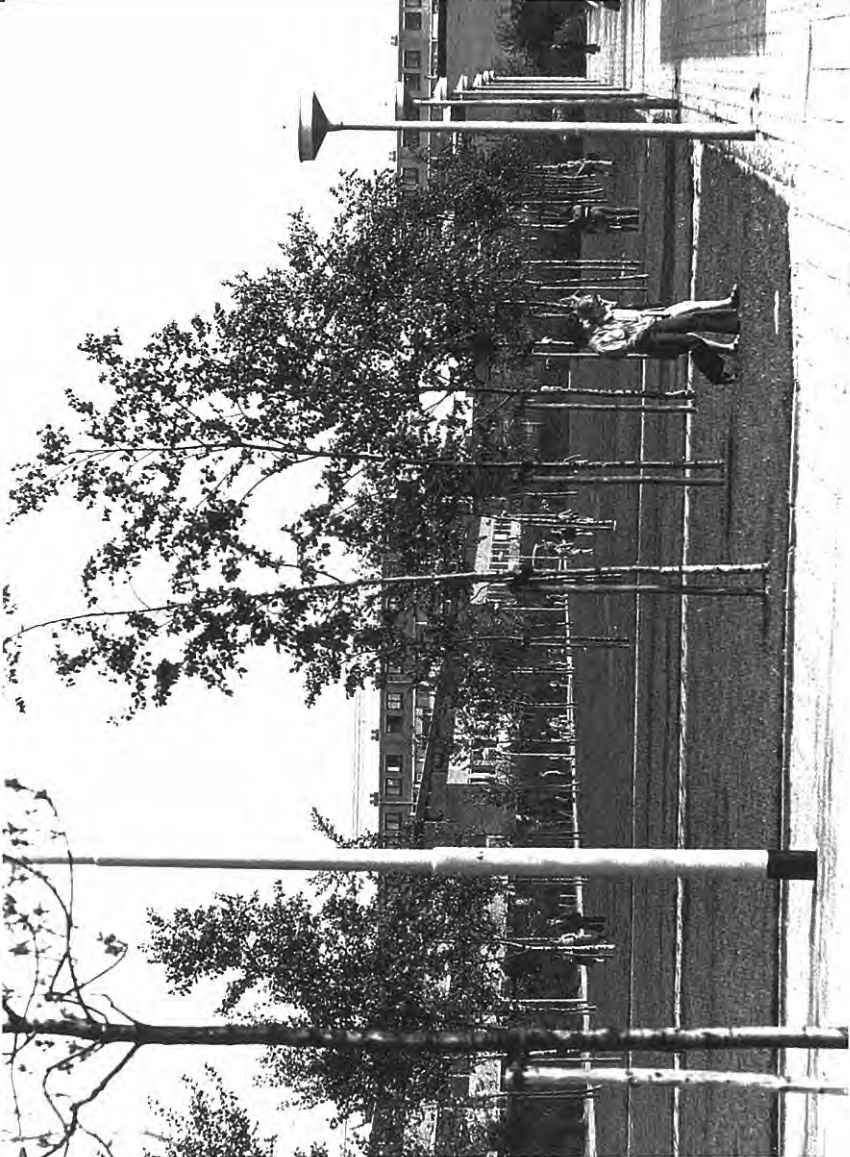
Architectengemeenschap Van den Broek & Bakema, Rotterdam

Archief Van den Broek & Bakema, NAI, Rotterdam

449 't Hooi, Eindhoven
't Hooi vanuit het oosten

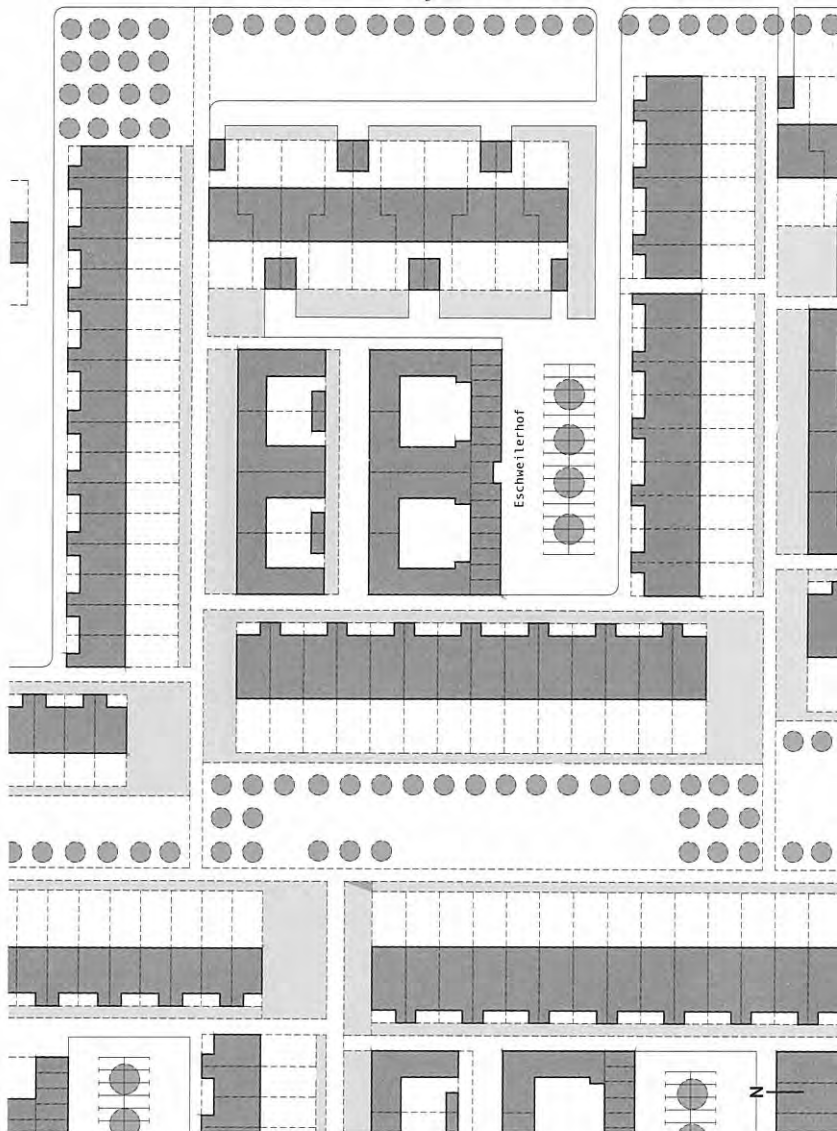
450 't Hooft, Eindhoven
Centrale groenzone, rond 1975

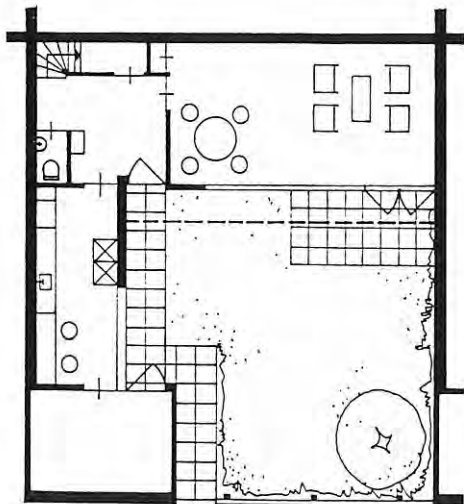

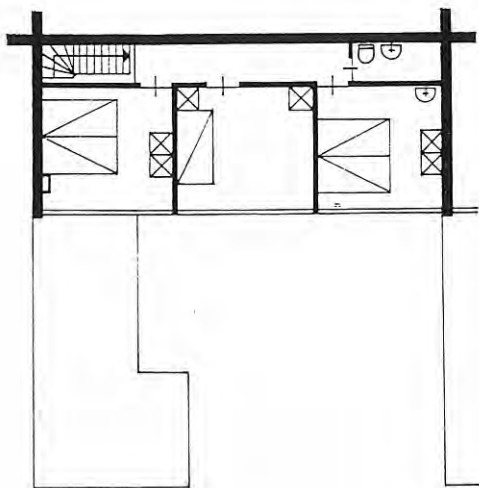
451 't Hooi, Eindhoven
Voetpad tussen rug-aan-rugpatiowoningen, rond 1975

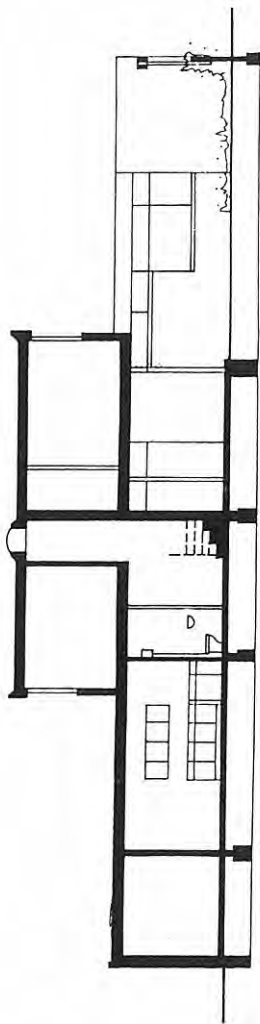

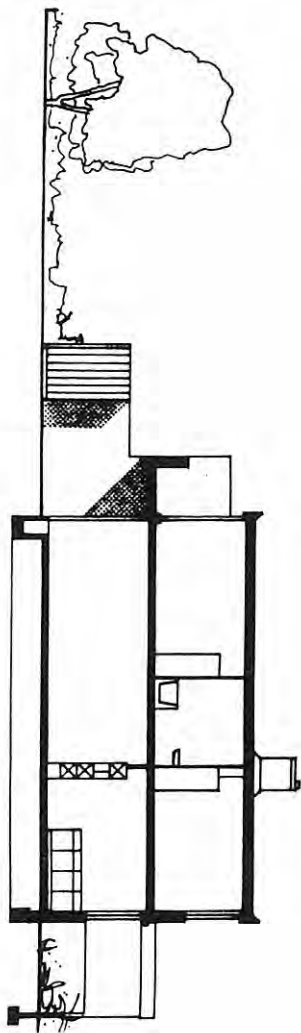
452 't Hooi, Eindhoven
Vrijstaande villa en rijtjeshuizen, gezien vanuit een patiowoning

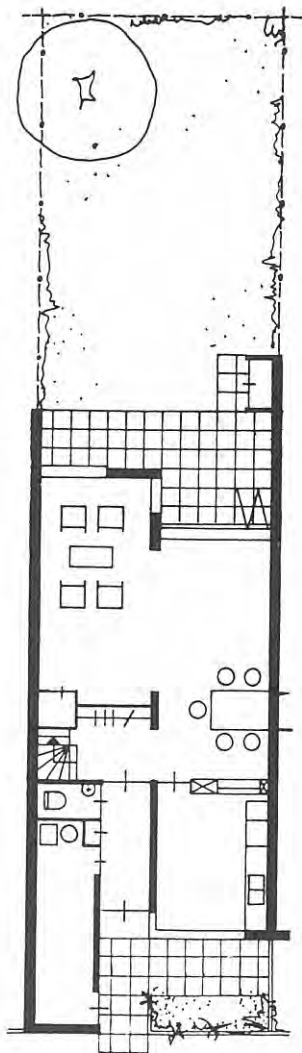

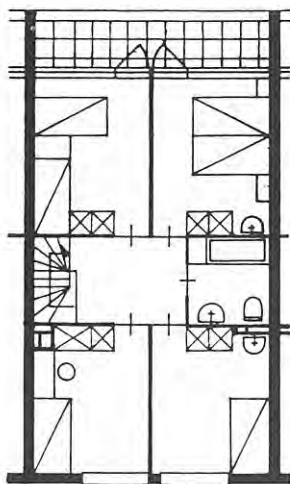

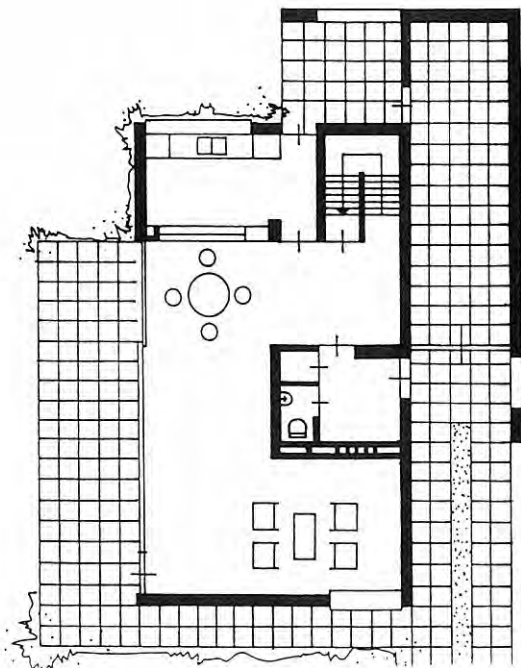

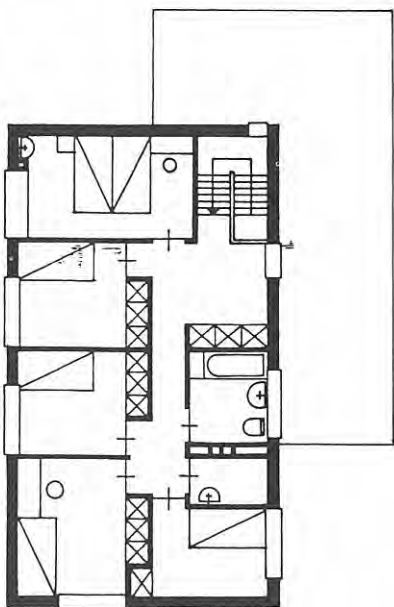

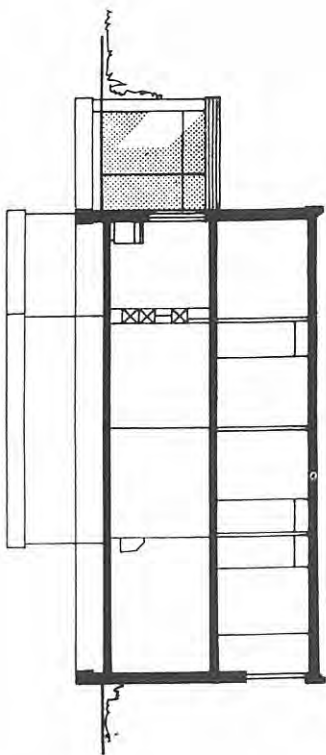

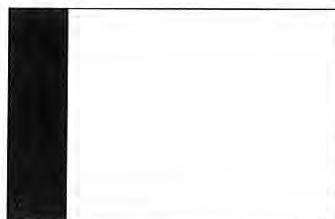

Kengetallen ensembles

Het Breed, Amsterdam

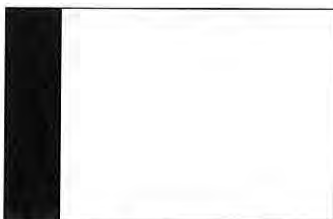
woningwet, middenstand
huur

totaal grondoppervlak	17,6 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	3,2 ha	18 %
tuin	0 ha	0 %
openbare ruimte	14,5 ha	82 %

Sloterhof, Amsterdam

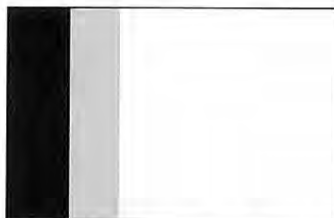
middenstand
huur

totaal grondoppervlak	9 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	1,5 ha	17 %
tuin	0 ha	0 %
openbare ruimte	7,5 ha	83 %

't Hooi, Eindhoven

woningwet, middenstand, vrije sector
huur, koop

totaal grondoppervlak	33 ha	100 %
bebouwd grondoppervlak	6,4 ha	19 %
tuin	5,2 ha	15 %
openbare ruimte	21,4 ha	66 %

totaal aantal woningen
woningen per hectare

1.161
66

appartementen (galerij)
balkon per woning

79-109 m²
4-8 m²

appartementen (galerij)
atelierwoningen

1.138
23

totaal aantal woningen
woningen per hectare

620
69

appartementen (portiek)
maisonnettes (galerij)
balkon per woning

41-79 m²
94 m²
4 m²

appartementen (portiek)
maisonnettes (galerij)
rijtjeshuizen
winkelwoningen

464
144
4
8

totaal aantal woningen
woningen per hectare

1.007
30

patiowoningen
rijtjeshuizen
villa's
tuin

117-177 m²
150-190 m²
180 m²
62-80 m²

rijtjeshuizen
patiowoningen
villa's
maisonnettes (splitlevelgalerij)

324
192
21
470

Villawijken – vrijstaande woonhuizen omgeven door tuinen – vormen de meest populaire burgerlijke woonomgeving. In de twintigste-eeuwse Nederlandse woningbouw, die wordt gekenmerkt door gecentraliseerd opdrachtgeverschap en massaproductie, is de eeuwenoude traditie (los van rangen en standen) een kavel te kopen om je eigen huis op te bouwen in de ijskast beland.

Uitzonderingen zijn natuurlijk de goudrandjes en -kusten die bijna iedere stad of dorp kent, maar die zijn zelden van buitengewone architectonische en/of stedenbouwkundige kwaliteit.

Het ontwerpen van huizen voor individuele opdrachtgevers wordt momenteel door velen onderzocht. Voorloper van deze cultuuromslag is de prijsvraag voor de Fantasie in Almere uit 1982-1986 waar individuen de kans werd geboden hun zelfbedachte droomhuis te realiseren, los van de geldende bouwvoorschriften en welstandstoezicht; de roerganger van dit moment is Het Wilde Wonen.

De villawijkjes die in dit boek worden getoond horen thuis in de Nederlandse massawoningbouwtraditie: ze bestaan allemaal uit gelijke villa's. Verder is de heldere orthogonale, regelmatige ordening van de verkavelingen een gemeenschappelijk kenmerk. Het verschil tussen de drie projecten is het aantal woningen per villa: vier-, twee- of een-onder-een-kap.

De projecten met vier-onder-een-kapvilla's zijn vooral toe te schrijven aan sociaal verlichte fabrieksdirecteuren die aan het eind van de negentiende eeuw, in navolging van buitenlandse voorbeelden, villawijkjes bouwden voor hun personeel. Het representatieve voorkomen en het open en groene karakter van een villawijk zouden bijdragen aan betere woonomstandigheden en natuurlijk ook een hogere arbeidsproductiviteit. Het beroemdste Nederlandse voorbeeld is het Agnetapark in Delft, geordend en vormgegeven in een romantische en landelijke Engelse landschapsstijl door de parkontwerper L.P. Zocher en de architect F.M.L. Kerckhoff. De vier-onder-een-kapwoningen in Leenhof in Heerlen zijn naar Frans en Duits voorbeeld gebouwd en stralen met hun classicistische gepleisterde gevels het beeld uit van status. Vergeleken met het Agnetapark zijn de kavels in Leenhof een stuk groter, omdat ze waren bedoeld om voedsel voor eigen gebruik te produceren. In het Agnetapark zijn de villa's pittoresk geënceneerd in gebogen straatjes; het wijkje vormt een begrensde geheel. De geometrische verkaveling van Leenhof is daarentegen een heel open en neutrale structuur: herhaling is eenvoudig en ook is een grote diversiteit aan invullingen mogelijk.

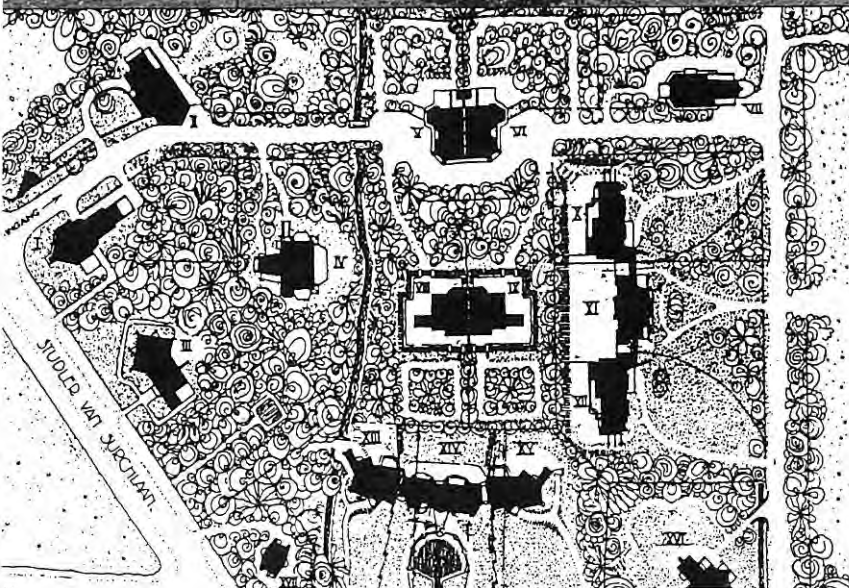
De twee-onder-een-kapvilla komt veel voor in villawijken voor welgestelden uit de jaren dertig, zoals het Bispinckpark in Bloemendaal en Benoordenhout in Den Haag. Meestal staan deze villa's keurig op een rij in een straat en is niet geprobeerd de verkaveling een extra stedenbouwkundige kwaliteit mee te geven, zoals bijvoorbeeld de rij geschakelde twee-onder-een-kapvilla's aan de Apollolaan in Amsterdam, die in dit boek zijn gedocumenteerd. Omdat de woningen om en om aan de straat en het water staan, zijn gelijke huizen verschillend geworden. Het ligt voor de hand deze compacte schakeling aan de Apollolaan te vergelijken met de Papaverhof in Den Haag van architect Jan Wils. Dit project wordt gezien als een alternatief voor het gesloten bouwblok, in navolging van experimentele schakelingen en de stijl van Frank Lloyd Wright. In de Papaverhof, ontworpen als middenstandswoningen, staan de dubbele villa's zo dicht op elkaar dat de woningen aan een kant altijd ruim en zelfs overhoeks zijn georiënteerd, en nog maar net beschikken over lichtinval en uitzicht naar de andere kant. Bovendien zijn er zowel villa's als boven- en benedenwoningen opgenomen. De Papaverhof en het Amsterdamse Klein Venetië hebben gemeenschappelijk dat de woningen deel uitmaken van een anonieme straatwand, maar wel als duo's herkenbaar zijn. In het kader van onderzoek naar compacte schakelingen van woningen kan ook de studie van P. Behrens en H. de Fries 'Vom Sparsamen Bauen, ein Beitrag zur Siedlungsfrage' uit 1918 niet onvermeld blijven.

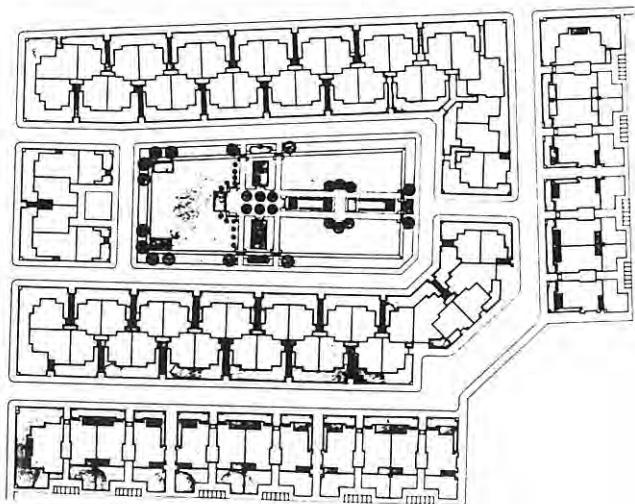
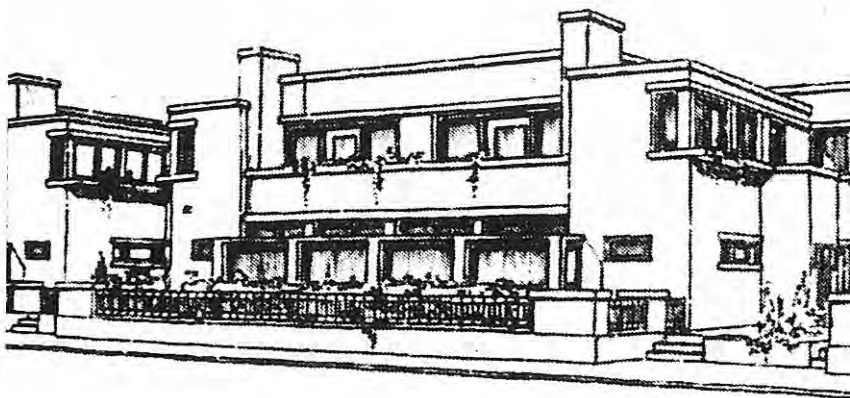
Complexen met vrijstaande villa's, in samenhang gesitueerd en ontworpen, betreffen in Nederland meestal vakantieparken. Een bijzonder en onbekend project zijn de zeven dichtopeengepakte kasten van huizen in het Utrechtse Zeeheldenkwartier, ontworpen in Art Nouveau-stijl door architect F. Joseph rond 1905. Als beroemd voorbeeld geldt het villawijkje Park Meerwijk te Bergen, ontworpen in opdracht van een tegelfabrikant door verschillende maar verwante architecten van de Amsterdamse School. Samenhang is verkregen door de huizen zorgvuldig ten opzichte van elkaar te situeren en door gemeenschappelijk materiaalgebruik als rieten kappen en bakstenen gevels met uitbundige decoraties. In deze wijk zijn overigens ook twee- en drie-onder-een-kapwoningen gebouwd.

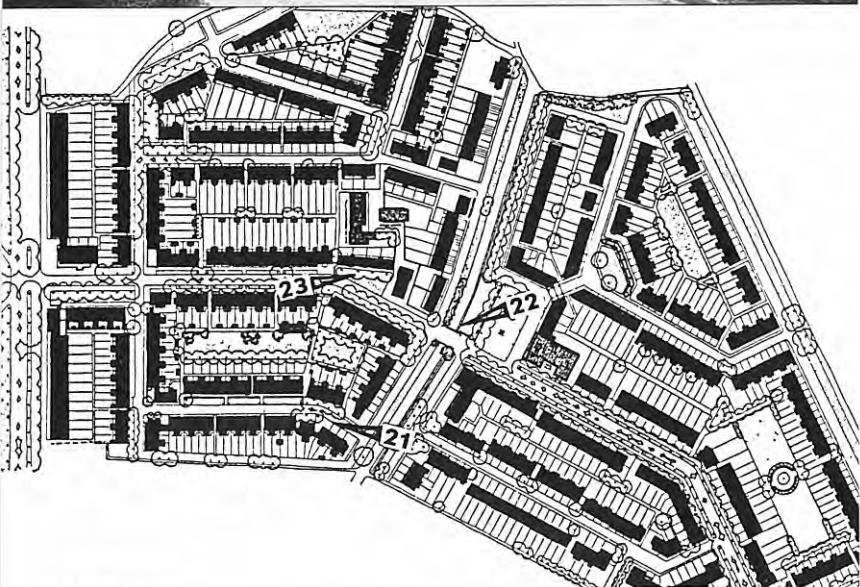
In de categorie woningwet ontwikkelde architectenbureau Cepezed in 1985 binnen het gangbare budget een industrieel gefabriceerde vrijstaande woning. Jammer genoeg vond deze zijn weg naar de praktijk niet, evenals de Fokkerwoning uit 1972. In de categorie middenstandswoningen is er de studie van

471 Villawijken
 Agnetapark, Delft, L.P. Zocher, F.M.L. Kerkhoff, 1882-1885

A.H. Wegerif uit 1919 naar 'zo goedkoop mogelijke en doeltreffende' woningen, een soort cataloguswoning die qua stijl het midden houdt tussen traditionele landarbeidershuizen en tuindorpbewoning. De Oostenrijkse noodwoningen die in dit boek worden gedocumenteerd refereren aan het archetype van een huis met een kap en zijn cataloguswoningen. De kwaliteit van dit wijkje is de verfijnde uitwerking van het stedenbouwkundig plan en natuurlijk het feit dat de woningen na vijftig jaar nog steeds overeind staan en met veel plezier worden bewoond.

Tuinsteden

Een tuinstad of tuinwijk bestaat volgens Van Dale overwegend uit rijtjeshuizen in een open bebouwing, temidden van tuinen en geboomte. Deze groene laagbouwwijken zijn daarmee te beschouwen als het beste alternatief voor de duurdere lommerrijke villawijken. Bijna zeventig procent van de Nederlandse woningvoorraad bestaat uit eengezinswoningen. De tuinstad in de twintigste eeuw kent verschillende gedaanten die verband houden met ideologische, sociale en esthetische opvattingen over de wijk: als romantisch pittoresk tuindorp, als rationele strokenbouw of als woonerf. In recent gebouwde Vinexwijken met vooral eengezinswoningen in het bouwprogramma, zie je dat stilzwijgend op de vormtaal van tuinsteden wordt teruggegrepen of dat ze worden nagebouwd, zoals in de Haagse uitbreidingswijk Ypenburg.

Vanwege kritiek op de ongezonde woonomstandigheden in de industrialiserende en snel groeiende steden, komt in heel Europa aan het begin van de twintigste eeuw de tuinstad naar voren als nieuw soort nederzetting. Bedacht als volwaardige satellietsteden waarin de voordelen van het platteland en de stad waren verenigd, vormen de tuinwijken een groen, schoon en daarmee gezond en plezierig alternatief voor de sloppenwijken in de binnensteden. De theoretische grondslagen en modellen werden met name ontwikkeld in Engeland (R. Unwin, E. Howard), Duitsland (A.E. Brinckmann, J. Stübgen, W.C. Behrendt) en Oostenrijk (C. Sitte). Hun inzichten werden in Nederland met name verbreid door H.P. Berlage, die zelf meerdere stedenbouwkundige ontwerpen voor tuinwijken maakte.

Het belangrijkste ruimtelijke kenmerk van de pittoreske stad is de bebouwing die de vorm van de openbare ruimten vastlegt. Een pittoreske tuinstad is

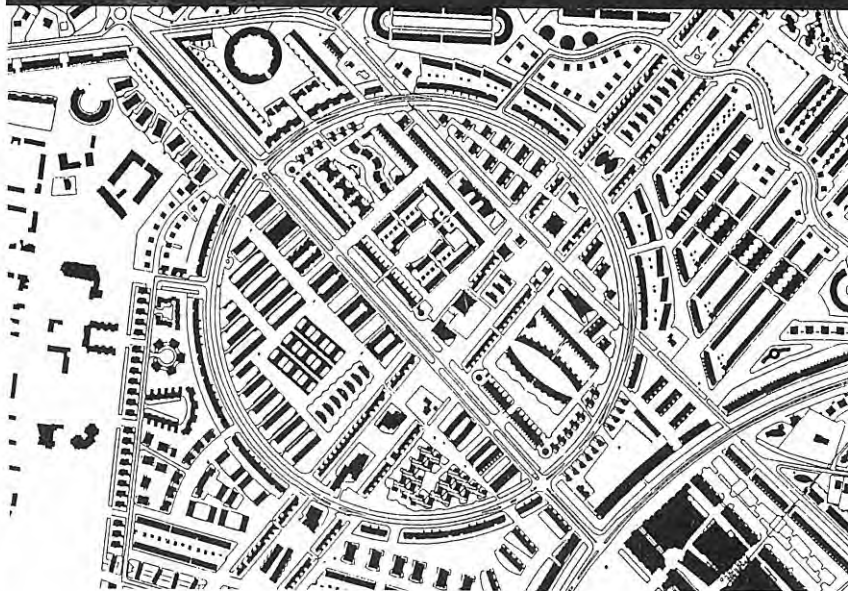
georganiseerd rond een serie monumentale buitenruimten – pleinen, plantsoenen en collectieve tuinen – die via een fijnmazig stelsel van straatjes, paden en poorten zijn verbonden. De bebouwing bestaat uit korte rijen woningen (met voor- en achtertuinen), waarbij in de compositie van de plattegrond symmetrie een belangrijke rol speelt. Het beeld van de woningen met roodbruine bakstenen gevels, pannenkappen, ramen met een roedeverdeling en dakkapellen refereert aan de tradities van het platteland.

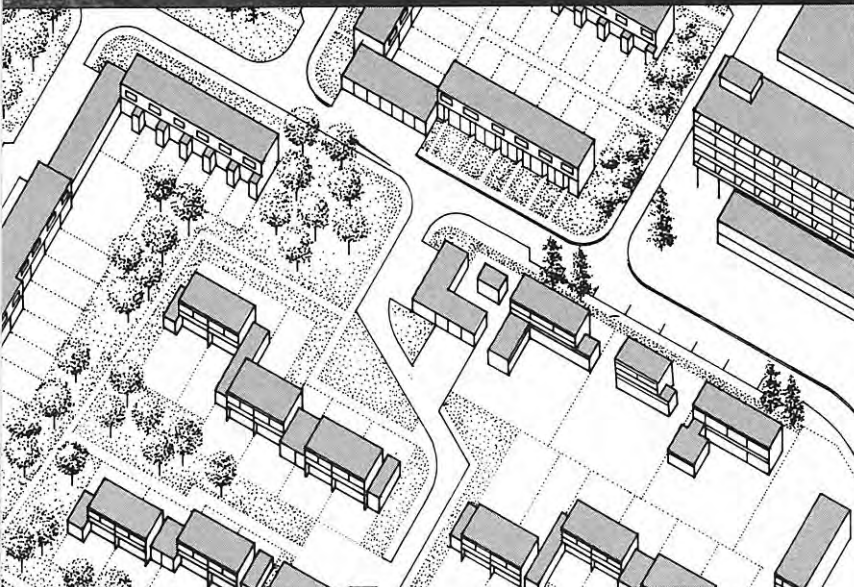
Het concept van de pittoreske tuinstad werd in Nederland tussen 1915 en 1935 vooral gebruikt voor 'gewone' uitbreidingswijken in de nabijheid van de bestaande stad, niet als losse satellieten. Ze werden ontwikkeld door verlichte fabrieksdirecteuren, particulieren en gemeentelijke woningbouwverenigingen. Het meest bekende Nederlandse voorbeeld van een klassieke tuinstad is Vreewijk in Rotterdam met 5.700 woningen in een dichtheid van veertig woningen per hectare, gebouwd op initiatief van geëngageerde vooraanstaande Rotterdammers, ontworpen door Berlage en verder uitgewerkt en uitgebreid door M.J. Granpré Molière. Het bestaat geheel uit huurwoningen, die streng werden gecontroleerd op orde en netheid.

Een goed voorbeeld van een laat twintigste-eeuws postmodern tuindorp is de populaire Amersfoortse uitbreidingswijk Kattenbroek, die is opgebouwd als een soort merklap van 'tuinstadbouwblokken' met een verschillende stedenbouwkundige en architectonische signatuur, gestructureerd langs een aantal assen en een ringweg dwars door de wijk. Door deze fragmenten verleidelijke poëtische benamingen te geven, met een hoog symbolisch gehalte, is geprobeerd de sfeer en vooral het imago van de woonwijk te verbijzonderen. De kakofonie aan vormen, materialen en kleuren geeft een ander soort eenheid dan de gebruikelijke uniformiteit die pittoreske tuinsteden kenmerkt.

In dit boek zijn twee minder bekende pittoreske tuinsteden met verschillende soorten opdrachtgevers gedocumenteerd. Het Utrechtse Oog in Al is in kleine delen gebouwd, voor en door de particuliere markt op een stedenbouwkundige onderlegger van Berlage en Utrechtse stedenbouwkundige L.N. Holsboer. In het Agnetapark II in Delft bleven stedenbouwkundig ontwerp en architectonische uitwerking in een hand en bestond er een zeer intensieve samenwerking tussen de opdrachtgever en architect J. Gratama.

Uit onderzoek naar zo doelmatig en rationeel mogelijke woningbouw komt

478 Tuinsteden
Angelso, Emmen, N.A. de Boer e.a., 1956-1969

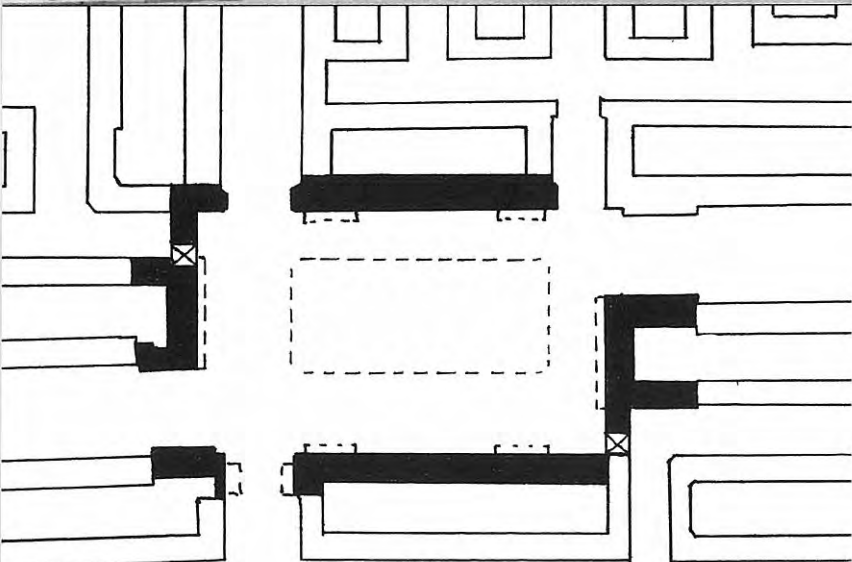
strokenbouw in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw als ideale bouwvorm naar voren. De prijsvraag voor Goedkope Arbeiderswoningen uit 1936, georganiseerd door de gemeente Amsterdam, leverde veel inzendingen met strokenbouw op. De belangrijkste karakteristiek ten opzichte van het traditionele omsloten bouwblok is dat de stroken met huizen vrij in de ruimte staan. Laagbouwprojecten met zuivere strokenbouw zijn in Nederland vrijwel niet gerealiseerd. Schaars voorbeeld is het Zutphense woonwijkje De Pol van W. van Tijen uit 1931-1933.

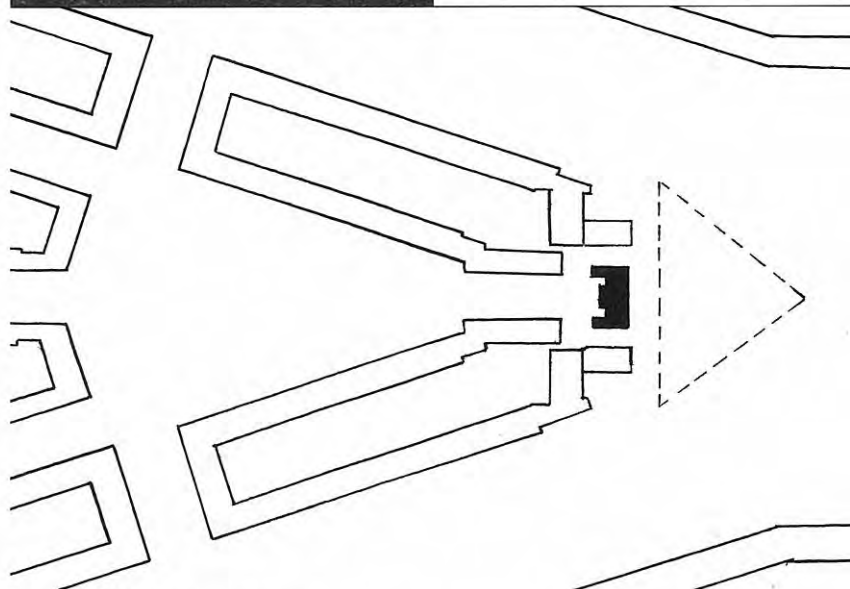
In de meeste wijken met strokenbouw, zoals bijvoorbeeld Angelslo in Emmen (N.A. de Boer e.a., 1956-1969), zijn de tuinen van de tegenoverliggende huizenrijen op een binnenterrein gesitueerd. Hiermee is een poging gedaan de rustverstorende auto's terug te dringen; er zijn nauwelijks doorgaande autoroutes en de wegen staan grotendeels haaks op de huizenrijen. Tussen de stroken liggen afwisselend tuinen en plantsoenen, die met een zelfstandig functionerend fiets- en voetpadenstelsel zijn verbonden.

Angelslo is goed vergelijkbaar met de in dit boek gedocumenteerde Middelburgse wijk De Griffioen, die is opgezet met zuivere, repeterende strokenbouw. Beide hebben een parkachtige setting en een dichtheid van rond de achttien woningen per hectare. Monotonie is voorkomen door de stroken verschillend van lengte te maken en de bouwblokken losjes slingerend naast elkaar te plaatsen. De rijtjes zijn geen 'afgeknipte strengen met blinde zijgevels' maar hebben duidelijke kopgevels met een deur en een raam.

Stedelijke woongebouwen

Stedelijke woongebouwen zijn complexen met meerdere woningen in het centrum van een grote stad. Ze vormen een groot bestanddeel van de bebouwing en zijn daarmee bepalend voor het stadsbeeld. Ze zijn er in twee soorten: anonieme straat- en pleinwanden met onopvallende, ingetogen gevels en afwijkende bebouwing met een bijzondere positie in het stedelijk netwerk. Straatwanden in Nederlandse steden zijn – vanwege de liftgrens – gemiddeld vier tot vijf bouwlagen hoog. Vaak zijn op de begane grond winkels, bedrijfsruimten of horeca gesitueerd en bevinden de woningen zich op de hogere verdiepingen. Deze programmatische scheiding gaat meestal gepaard met een driedeling in de gevel: plint, middendeel en dak. De woningen profiteren

481 Stedelijke woongebouwen
Wolkenkrabber, Amsterdam, J.F. Staal, 1927-1930

van een hoogwaardig voorzieningenniveau en een goed netwerk van openbaar vervoer. De Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening signaleert een tekort aan woningen in dit hoogwaardig stedelijk milieu, met name in de vrije sector.

De meest bekende stedelijke woongebouwen staan in de monumentaal opgezette wijken van Amsterdam, naar stedenbouwkundig ontwerp van Berlage, met Amsterdam-Zuid als hoogtepunt. De gevels zijn er qua opbouw, verhouding en detaillering in een vormtaal ontworpen; hoeken zijn geaccentueerd door verhogingen van gevelvlakken, daken of zelfs torens. In dit boek is een woongebouw aan de Linnaeusstraat gedocumenteerd, vergelijkbaar met de opzet van het Mercatorplein in Amsterdam-West van Berlage uit 1927. De woongebouwen werden ontwikkeld door particuliere ondernemingen, maar onder streng gemeentelijk- en welstandstoezicht.

Een goed voorbeeld van een stedenbouwkundige verbijzondering is de wolkenkrabber van J.F. Staal aan het Victorieplein, het eerste hoogbouwproject voor woningen in Nederland. Het gebouw staat vrij en vervult op twee manieren een strategische positie: gezien in het netwerk van de grote stad vormt het de visuele afsluiting van de boulevardachtige Vrijheidslaan die zich daarna in tweeën splitst; gezien vanuit de buurt is het een letterlijk hoogtepunt in de compositie van de omgeving, door een driehoekige grondvorm en een monumentale symmetrische opzet.

Het in dit boek gedocumenteerde Autopongebouw aan de Overtoom was bedoeld als een ander soort herkenningspunt, namelijk als reclameobject. Het is gesitueerd aan het begin van een belangrijke aanvoerrote naar de binnenstad. De woningen bovenop deze showroom voor auto's geven het gebouw meer massa en daarmee meer aanzien. De opvallende brutalistische betonnen verschijning representeert een nieuw tijdperk waarin de auto een hoofdrol speelt.

Het centrum van Rotterdam werd na de Tweede Wereldoorlog volgens inzichten van de moderne stedenbouw herbouwd. Niet echt te definiëren als stedelijke woongebouwen, maar wel mooi zijn de haakvormige Lijnbaanflats van H.A. Maaskant, die in de luwte van de stadsdrukte achter de feitelijke straat zijn gesitueerd rond grote plantsoenen. Het wel in dit boek gedocumenteerde woongebouw aan het Pompenburg van architect C.J.M. Weeber presenteert zich niet nadrukkelijk als woongebouw, maar voegt zich qua schaal, vorm en

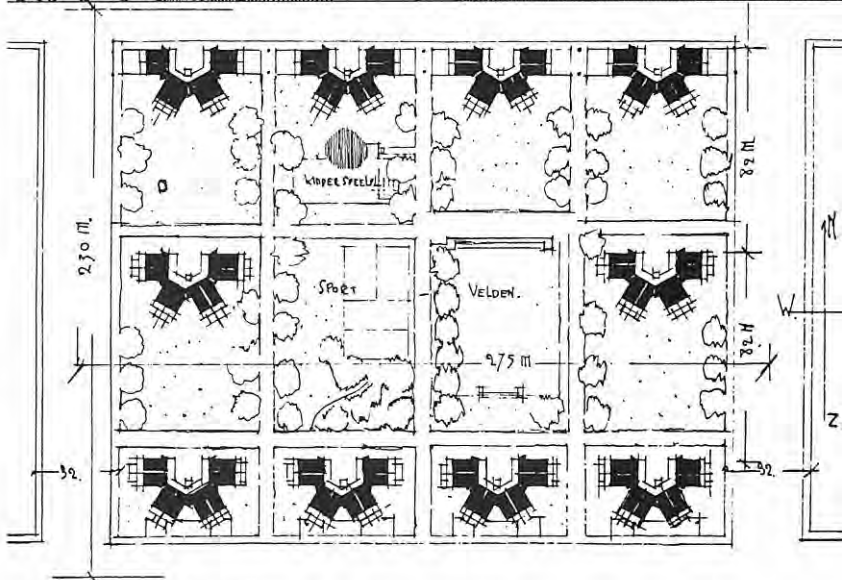
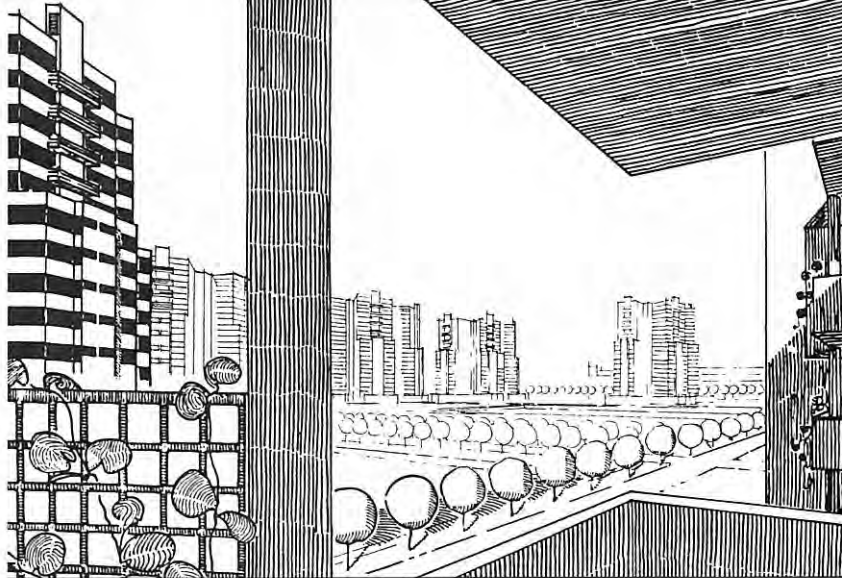
architectuur anoniem tussen de omringende rationalistische kantoortorens.

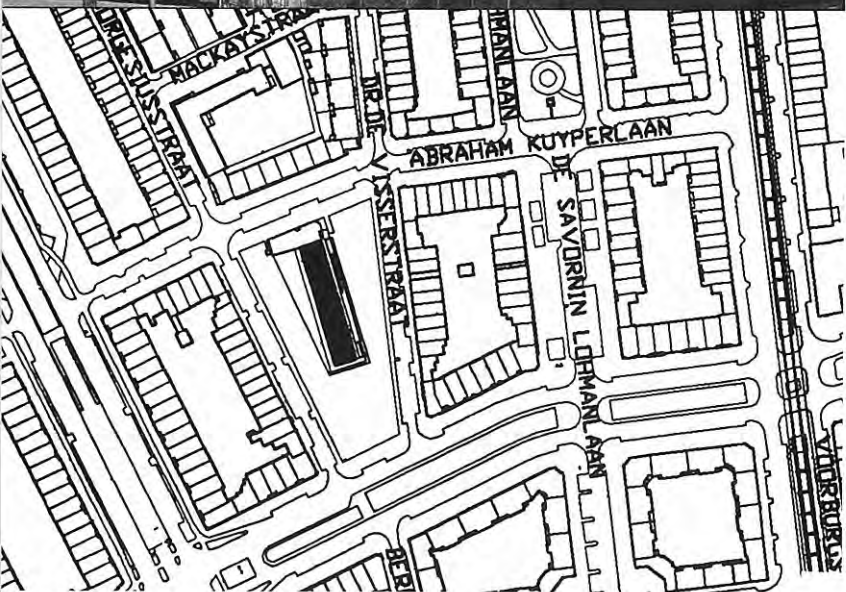
Ook in de Haagse Schilderswijk zijn interessante stedelijke woongebouwen gebouwd. Om een eenheid in architectuur te bereiken en aan te sluiten op de allure van de negentiende-eeuwse bebouwing ontwierp architect J.M.J. Coenen voor de Vaillantlaan een serie bouwelementen, waarmee verschillende architecten gevels componeerden. Achter deze gevels liggen winkels met bovenwoningen.

Vrijstaande woongebouwen

Vrijstaande woongebouwen zijn gebouwen met meerdere woningen, in meer dan vijf verdiepingen, in een groene, parkachtige omgeving. Dit woonmilieu – nieuw voor de twintigste eeuw – kon zich ontwikkelen door de voortgang in lift- en bouwtechniek. Wonen in hoogbouw werd omarmd door moderne architecten die de functionele stad voorstonden. Hoogbouw bood een ruim, licht en hygiënisch alternatief voor de benepen binnenhoven van gesloten bouwblokken. Door een hogere woningdichtheid kon met hoogbouw een meer stedelijke en minstens zo groene omgeving worden gerealiseerd als met een tuinstad; wonen, werken, voorzieningen en recreëren konden in elkaars nabijheid worden gesitueerd. Door een hoge graad van rationalisatie was deze bouwvorm ook geschikt voor goedkope arbeidershuisvesting. In 1930, direct na de oplevering van de Nirwanafat in Den Haag, publiceerde J. Duiker zijn manifest voor hoogbouw. Inspiratie voor hoogbouw kwam in die tijd uit excursies naar Amerika en de ontwerpstudies van Le Corbusier voor de functionele stad (Gratte Ciel, Plan Voisin, Ville Radieuse). Duiker onderzocht hoe je hoogbouw kunt realiseren in de structuur van de bestaande stad. Zijn torens staan op terreinen met de vorm en afmetingen van traditionele bouwblokken. Er zijn geen gescheiden verkeerssystemen toegepast, zoals voorgesteld in de functionele stad, waarin de torens geheel vrij in het groen staan.

Ook de wolkenkrabber van J.F. Staal en de Bergpolderflat van W. van Tijen werden aan het begin van de jaren dertig in Nederland gerealiseerd. Grotere hoogbouwprojecten ontstonden pas in de jaren zestig, onder druk van de grote woningnood. Deze woonwijken – de Bijlmer in Amsterdam, Hoogvliet in Rotterdam, Schalkwijk in Haarlem en het Kanaleneiland in Utrecht – hebben vaak een slechte reputatie, die deels wordt geweten aan het monotone beeld en de grootschaligheid van de gebouwen, deels aan de beheersbaarheid van de

openbare ruimten en deels aan de eenzijdige sociaal zwakkere bevolkings-samenstelling. Een aantal van deze wijken, ontworpen met de pretentie het toonbeeld te zijn van de moderne stad, worden op dit moment radicaal gereconstrueerd door verdichting met eengezinswoningen of zelfs sloop.

De projecten die in dit boek zijn opgenomen bewijzen dat wonen in hoogbouw in een groene omgeving buitengewoon prettig kan zijn: een prachtig uitzicht, ruimte, weinig beslommeringen met betrekking tot onderhoud en schoonmaak en een comfortabele nabijheid van collectieve voorzieningen.

Het succes van de woontorens Gouden Leeuw en Groenhoven, gesitueerd in een park aan de rand van de Amsterdamse Bijlmermeer, ligt waarschijnlijk besloten in het feit dat het (ruime) koopwoningen betreft, de gemeenschappelijke verkeersruimte geen openbaar gebied is, en er collectieve voorzieningen zijn waardoor zich een actief buurtleven heeft ontwikkeld. Belangrijk verschil met de woongebouwen die zijn ontworpen volgens de principes van de functionele stad, zoals Le Corbusiers Unité d'Habitation, waar het park als het ware onder de bebouwing door moest lopen, is dat de torens sterk zijn verbonden met het maaiveld. Een glazen loopbrug daalt vanuit de parkeergarage naar de begane grond en omsluit daar een aantal gemeenschappelijke patiotuinen voor de flatbewoners.

De eveneens in dit boek opgenomen Willemsparkflat in Den Haag staat aan de rand van een villawijk, midden op een bouwblok in de bestaande stad. Het terrein aan de straatkant is ingericht als een park dat functioneert als kijkgroen, als buffer tussen de woningen en de straat. Het park heeft ook een representatieve functie.

De sterflats in Delft passen in de reeks studies naar rationalisatie van wonen en bouwen. De driepotige vorm, gebaseerd op een optimale bezonning van de woningen is door meerdere architecten toegepast: door Duiker en Le Corbusier, door Lubetkin aan het Holford Square in Londen (1951-1954) en door Aillaud in twee buitenwijken van Parijs: L'Abreuvoir Bobigny (1956-1960) en Les Courtillières, Pantin (1958-1964). De molenwiekschakeling van de woningen in Gouden Leeuw en Groenhoven is een andere veel gebruikte oplossing om het probleem van de slecht bezonde woning op de noordoosthoek op te lossen. In de woongebouwen van de functionele stad werden ook voorzieningen in de lucht getild. In de Unité d'Habitation van Marseille ligt op de middelste verdieping een winkelgalerij en een hotel, op het dak een crèche en een

collectief terras. Zoals hierboven al beschreven zijn de voorzieningen in de beide Bijlmercomplexen juist aan de begane grond gekoppeld. De Willemsparkflat komt voort uit een andere traditie, die van hotels. Het gebouw beschikte oorspronkelijk over een restaurant en maaltijdservice, een logeerafdeling, een stomerij en een boodschappenservice; nu is een fitnessruimte de gezamenlijke voorziening.

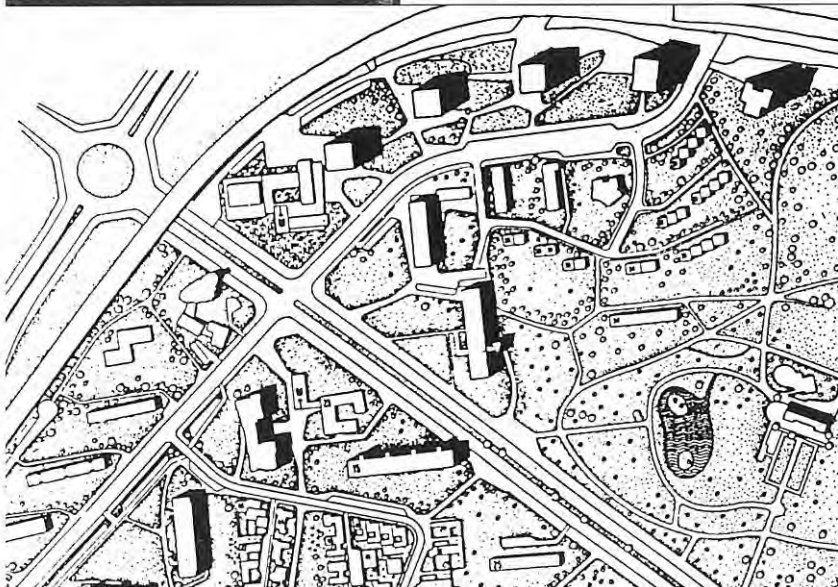
Hoven

Een hof is een architectonische eenheid met woningen rondom een (autoluw) plein. Hoven zijn gebouwd in verschillende tradities. Al in de zeventiende en achttiende eeuw werden hofjes ontwikkeld door filantropische instellingen als de kerk als eerste vorm van collectieve huisvesting voor wezen, armen en bejaarden. In 1912 werd het hofje opnieuw geïntroduceerd als nieuwe vorm voor arbeidershuisvesting door de architecten De Roos en Overeinder in de Arnhemse Verschuerwijk.

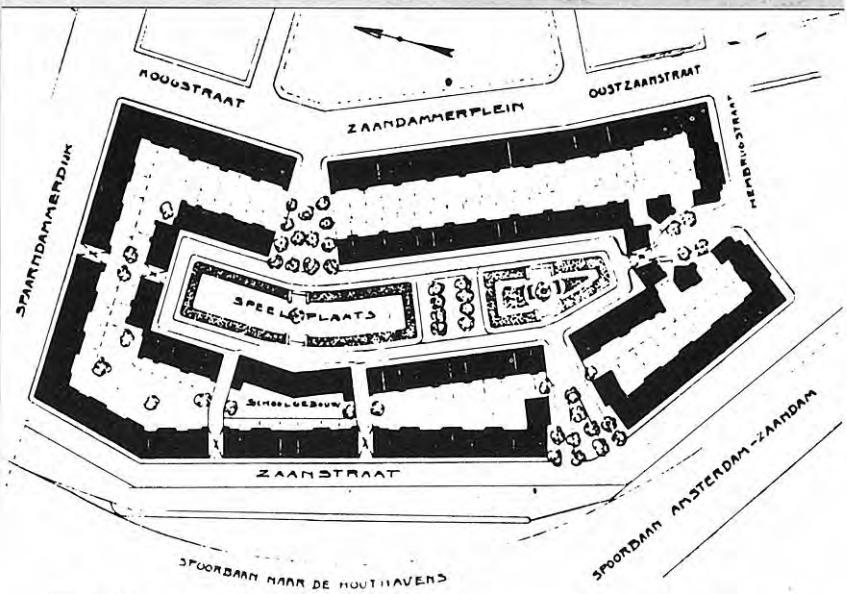
Een tweede traditie is geïnspireerd door de paleisachtige opzet en verschijningsvorm van arbeiderscommunes op het platteland van utopisch socialisten als de Phalanstère van Charles Fourier uit 1830. Het in dit boek opgenomen Kremlin in Gorinchem is hiervan een voorbeeld. De derde traditie – typisch voor de twintigste eeuw – wordt gevormd door de bewerking van het negentiende-eeuwse gesloten bouwblok, zoals het beroemde Justus van Effeblok in Spangen Rotterdam.

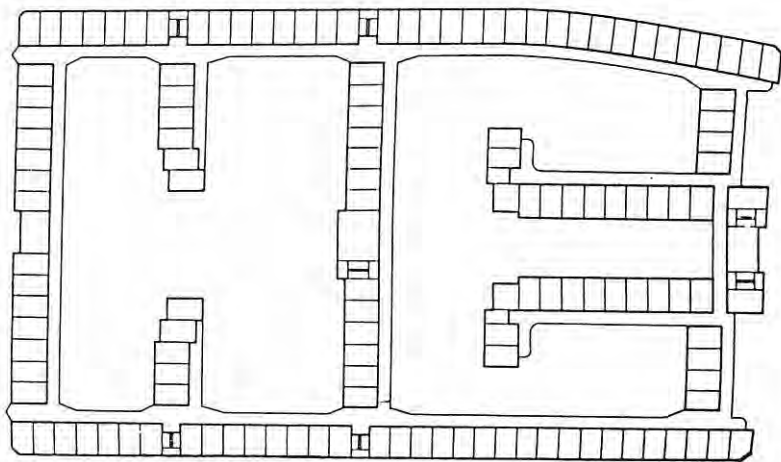
Hoven zijn afgezonderde openbare ruimten en hebben daarom vaak een rustige, eigen en intieme sfeer. Het is een collectieve woonvorm waar bewoners zich gemakkelijk mee kunnen identificeren. Analoog aan het onderscheid tussen stedelijke en vrijstaande woongebouwen is in dit boek een onderscheid gemaakt tussen hofjes in de stad en hoven in de buitenwijk. Hoven in de stad zijn onopvallende onderdelen van het stedelijk weefsel, terwijl hoven in een buitenwijk zich nadrukkelijker als vrijstaand object presenteren.

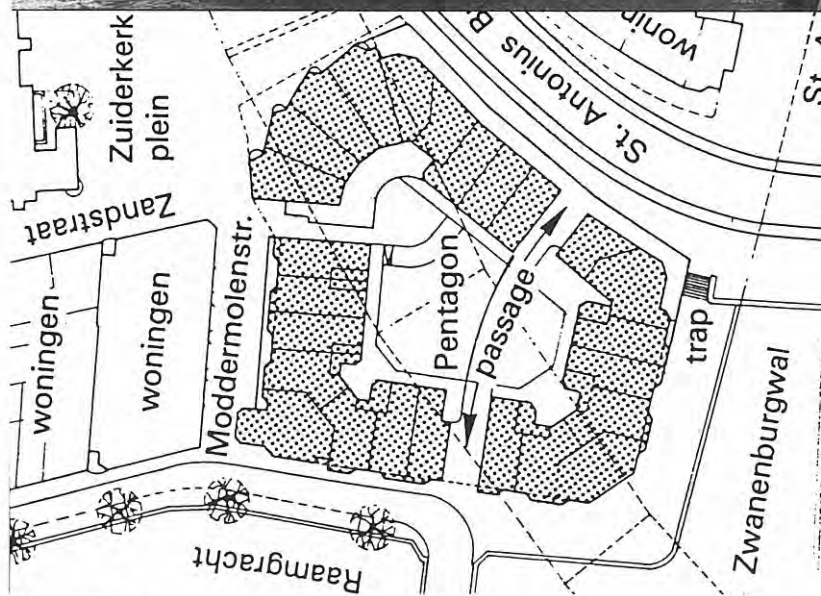
Hoven worden aangetroffen in verschillende stedenbouwkundige situaties. Ten eerste zijn er de hoven die verstoep zijn in een stedelijk bouwblok. Voordeel van deze opzet is dat de woningen op de begane grond over een tuin kunnen beschikken. Een voorbeeld hiervan is het in dit boek gedocumenteerde

489 Vrijstaande woongebouwen
Flatgebouw Hansaviertel, Berlijn, Van den Broek & Bakema, 1957-1960

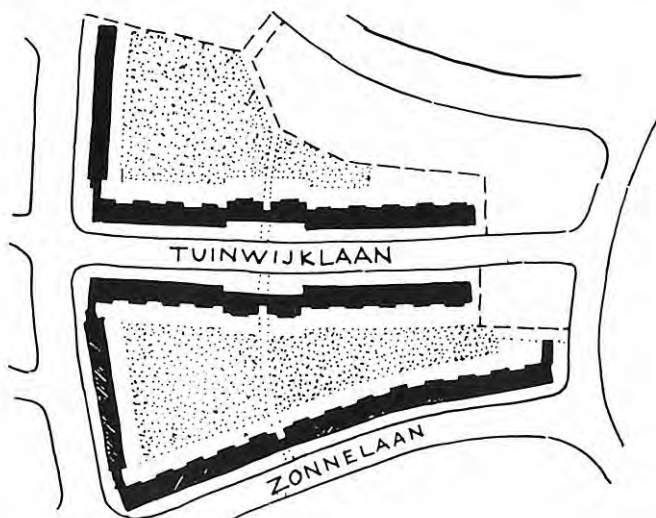
Linnaeushof in Amsterdam, een katholieke enclave met een kolossale kerk, gebouwd in de traditie van middeleeuwse begijnhofjes. Dit project is vergelijkbaar met de Zaanhof in Amsterdam, waar in tegenstelling tot het Linnaeushof de bebouwing rond de hof en langs de straat als een geheel is ontworpen. Het laatste geldt ook voor de eveneens in dit boek opgenomen Mariaplaats in Utrecht, die ontworpen is als een verzameling verwante woongebouwtjes en huizen, die meerdere binnenplaatsjes omsluiten.

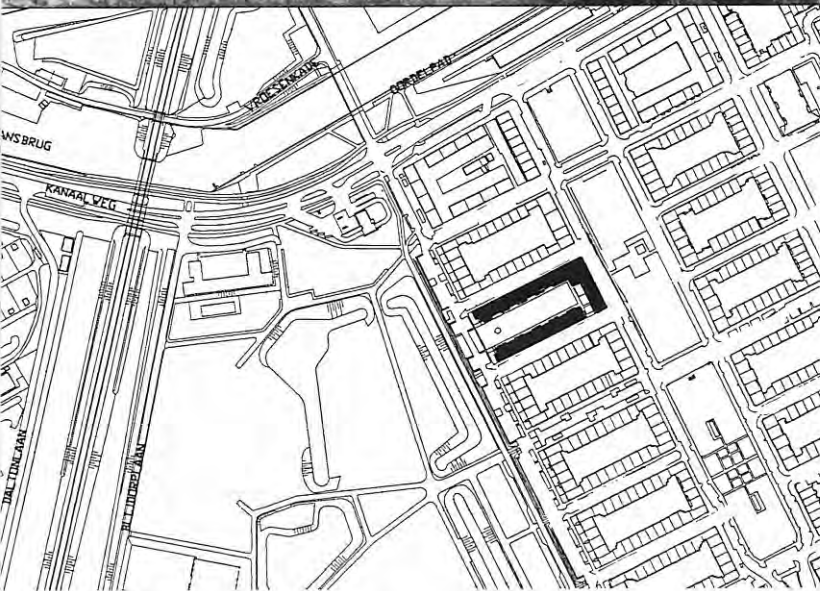
Een tweede stedenbouwkundige verschijningsvorm is wanneer de bebouwing rond de hof tegelijk aan de straat grenst. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de in dit boek opgenomen Mathenesserhof in Rotterdam en het Pentagon in Amsterdam. Vanaf de straat onderscheiden deze gebouwen zich alleen van de omliggende bebouwing doordat de voordeuren in de straat ontbreken. In de in dit boek opgenomen Veersche Poort worden de hoven niet omgeven door straten, maar door een park. In de woorden van de architect zijn ze gedacht als binnenstebuitengekeerde gesloten bouwblokken. Door deze opzet zijn tuinen te realiseren, hetgeen bij andere voorbeelden van deze stedenbouwkundige opzet niet mogelijk is.

Een derde stedenbouwkundige vorm betreft de hoven die in open verbinding staan met de straat. Voorbeelden hiervan zijn de opengewerkte gesloten bouwblokken aan de Vroeselaan in Rotterdam en de in dit boek opgenomen Parkflat Marlot, waar de bebouwing is onderverdeeld in stroken en villa's.

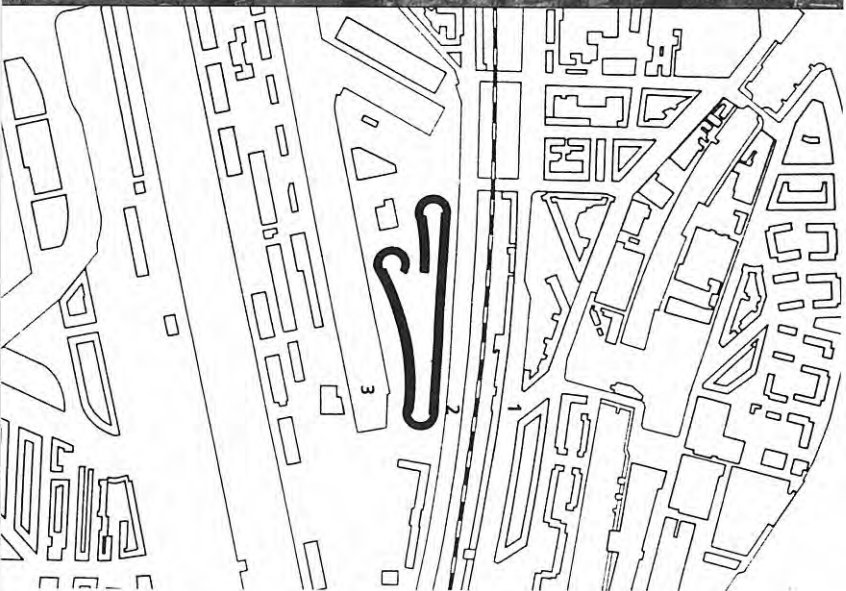
Landschappelijk wonen

Nederland bestaat voor zevenentachtig procent uit buitengebied, gebieden die zo dun bebouwd zijn dat ze niet als stedelijk kunnen worden aangemerkt. Het gaat hier om landbouwgrond, natuurgebieden en grote wateroppervlakten. Om te voorkomen dat het buitengebied versnipperd raakt is in de recent verschenen Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening een grens getrokken om gebieden waar wel en niet gebouwd mag worden, de zogenaamde rode en groene contouren. Het bepalen en vormgeven van deze contouren is een belangrijke toekomstige ontwerpogave. Een andere belangrijke ontwikkeling in Nederland voor het landschappelijk wonen is een nieuwe vorm voor waterbeheer, waarbij meer ruimte nodig is voor waterberging. Waterbeheerders zijn er op tegen deze nieuwe watergebieden te bebouwen, in tegenstelling tot projectontwikkelaars

495 Vrijstaande hoven
Vroeselaan, Rotterdam, J.H. van den Broek, 1929-1935

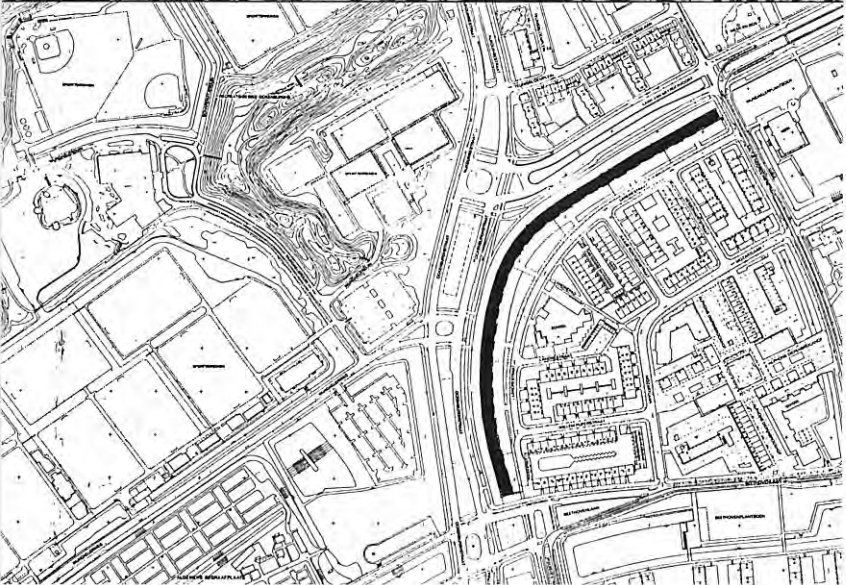
die hier een grote markt zien voor geliefde woningbouwprojecten. Sinds de tweede helft van de jaren negentig is wonen in het buitengebied en met name aan het water een ware hype te noemen.

Een belangrijk kenmerk van landschappelijk wonen – het wonen in of aan de rand van een buitengebied – is de directe relatie tussen de woningen en de omringende natuur, met als belangrijkste vormgevingsvragen de manier waarop de woningen zich manifesteren in het landschap en de wijze waarop de woningen zijn georiënteerd op het uitzicht.

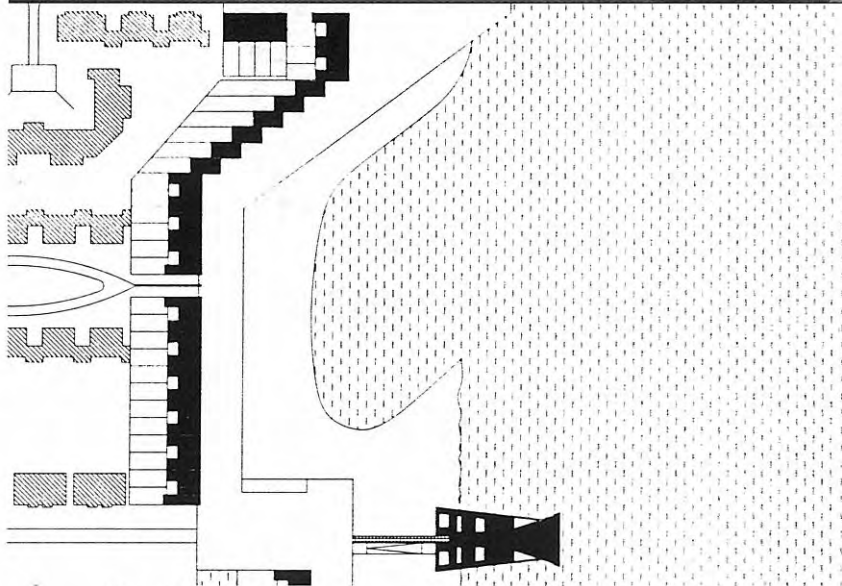
Er zijn verschillende situaties voor dit landschappelijk wonen te onderscheiden: de stadsrand, de waterkant of afgelegen in het buitengebied. Beroemde voorbeelden van een project waar een harde grens is getrokken tussen stad en land zijn de achttiende-eeuwse 'crescents' in het Engelse Bath. Een vergelijkbaar Nederlands voorbeeld is de 'Chinese muur', een lange hoge woonwand in Kijkduin. Dit gebouw beschermt de achterliggende woonwijk tegen de zeewind zoals een stadsmuur de stad. De woningen in de muur hebben een prachtig uitzicht over het duinlandschap en de zee. Op vergelijkbare wijze is bij het in dit boek gedocumenteerde uitbreidingsplan Kerckebosch gekozen voor een lange hoge wand als afsluiting van de bestaande bebouwde kom van Zeist. Alle woningen hebben hier onbelemmerd uitzicht op het omliggende bos. Opvallend is de ruime opzet van het project – ondanks bouwvolumes in vijf en drie bouwlagen is de woningdichtheid slechts vierentwintig woningen per hectare. Een mooi voorbeeld van een wat zachtere grens tussen stad en land is de serie eigenwijze rode woontorens op de grens van Almere-Buiten, ontworpen door Liesbeth van der Pol in 1999.

Een ontwerpogave die vergelijkbaar is met de grens tussen stad en land is de waterkant. Recentelijk ontwierpen Neutelings Riedijk architecten een mooi woningbouwproject aan het Gooimeer in Huizen. De woningen zijn hier samengevoegd tot een wand en gesitueerd rond een kunstmatige baai. Waar de baai buigt verspringen de woningen mee. Het andere deel van het complex maakt deel uit van een rechte wand parallel aan de kustlijn. Het project reageert op de schaal van het Gooimeer en vormt een krachtig havenfront.

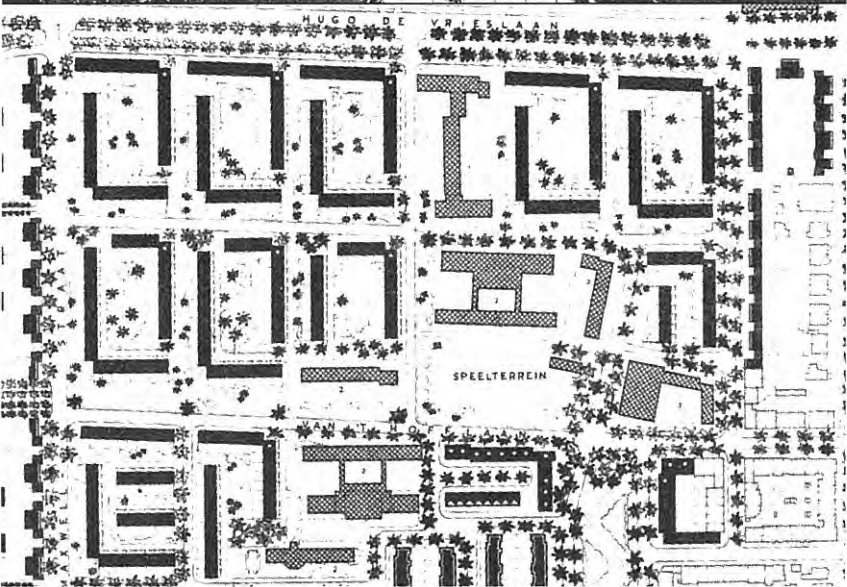
Anders is de situatie wanneer de woningen verder van de bebouwde kom af liggen. Op dit moment is het erg populair om woningen samen te voegen in een soort kasteel of de setting van een landgoed. Deze 'estates' zijn veelal vormgegeven als één gebouw in een historiserende stijl met meestal dure

498 Landschappelijk wonen
Chinese muur, Den Haag, O. Ottenhof, 1960-1963

499 Landschappelijk wonen
Randmeerbebouwing, Huizen, W.J. Neutelings, M. Riedijk, 1994-1996

appartementen. Een goed voorbeeld hiervan is Haverlei bij 's-Hertogenbosch, een ontwerp van Sjoerd Soeters. Ook in het in dit boek opgenomen project Wolfeschans in het Groningse Leek is dit idee toegepast. De 'Waterborg' verwijst in naam en vormgeving naar de oude Groningse herenboerderijen, de 'borgen'. De woonwijk is gesitueerd in een polder en het hele stedenbouwkundige plan is geïnspireerd op de wijze waarop oude landgoederen waren opgezet. De geometrische aanleg van deze complexen buit de landschappelijke kenmerken van de polders maximaal uit: door middel van bomenlanen, zichtlijnen en symmetrieassen wordt de schaal van de bebouwing met de schaal van het omliggende landschap in verband gebracht.

In het vlakke Nederland is het bijna niet mogelijk woningen te verstoppen in het landschap. In het Limburgse Oirsbeek bevindt zich zo'n project. Het voegt zich in de helling van het heuvellandschap en heeft zelf een getrapte opbouw. De woningen van dit eveneens in dit boek opgenomen project zijn maximaal op het uitzicht georiënteerd; de woonverdieping is gesitueerd op de eerste bouwlaag en voorzien van royale dakterrassen. Ook in het project van Neutelings Riedijk in Huizen zijn de woonverdiepingen gesitueerd op de eerste en tweede bouwlaag. Hier wordt het uitzicht benadrukt door lange horizontale raamstroken in de gevel. Een curieus voorbeeld van camouflagewoningen zijn de dijkwoningen van Kas Oosterhuis in Groningen uit 1995. Een rij eengezinswoningen is ondergebracht in een dijklichaam dat in feite een grasdak is. Deze dijk, gelegen tussen de woonwijk en een agrarisch gebied, vormt de ruimtelijke afsluiting van de wijk.

Ensembles

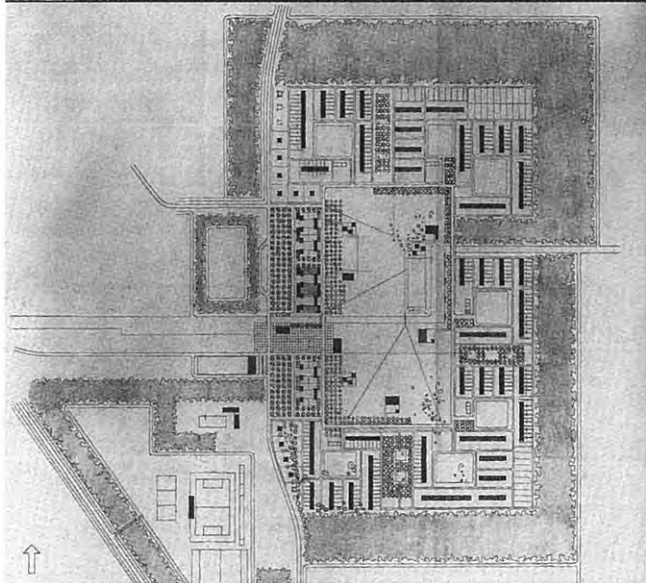
Ensembles zijn woonwijken die zijn ontworpen als een eenheid en waarbij de verschillende onderdelen zoals huizen, woongebouwen, straten, pleinen, plantsoenen en parkeerterreinen zijn samengebracht tot een harmonisch geheel. De verkaveling – vastgelegd in de plattegrond van de woonwijk – en de ruimtelijke invulling daarvan zijn meestal ontworpen door één bureau of een groep verwante architecten. De periode na de Tweede Wereldoorlog bood ideale omstandigheden voor grote woningbouwensembles: onder druk van de woningnood en door het gecentraliseerde volkshuisvestingsbeleid lag het voor de hand complete woonwijken in een keer te ontwerpen. De bekendste wijken die zo tot stand kwamen zijn Pendrecht en Ommoord in Rotterdam en de Bijlmermeer in Amsterdam.

De omstandigheden zijn nu flink gewijzigd. De overheid laat het ontwikkelen van nieuwe woonwijken grotendeels over aan de markt. Projectontwikkelaars en architecten schipperen op dit moment tussen 'eenheid' en 'verscheidenheid': er bestaat een grote aversie tegen het seriematige bouwen omdat het niet tegemoet komt aan de individuele wensen van toekomstige bewoners, maar aan de andere kant worden procedures in het leven geroepen om een samenhangend beeld te creëren. Workshops en stedenbouwkundige supervisie door bekende architecten moeten deze paradoxale situatie opheffen. Een goed voorbeeld hiervan is het Oostelijk Havengebied in Amsterdam waar achtereenvolgens Jo Coenen voor het KNSM-eiland, Sjoerd Soeters voor het Java-eiland en Adriaan Geuze voor Borneo-Sporenburg supervisor waren.

De twintigste-eeuwse woningbouwensembles zijn in te delen in twee soorten. De eerste bouwt voort op de traditionele stedenbouw van (gesloten) bouwblokken. De bebouwing vormt de straten en pleinen en omsluit al dan niet openbare binnenterreinen. Een goed voorbeeld hiervan is het al eerder besproken Amsterdam-Zuid, ontworpen door Berlage en gebouwd tussen 1915 en 1940, en het door Grandpré Molière ontworpen Heuvelkwartier in Breda uit de jaren vijftig.

Hiertegenover staan de ensembles van de architecten van De 8, Opbouw en Forum, die doorwerkten op de principes van de open stedenbouw die sinds de jaren twintig werd ontwikkeld. In de open stedenbouw staan woongebouwen en huizenrijen vrij in de ruimte zonder deel uit te maken van een straatwand. Uitgangspunt is alle woningen ideaal te oriënteren ten opzichte van de zon en lastige hoekoplossingen te vermijden, zodat voordelig in serie kon worden gebouwd.

In de traditionele stad zijn de kleinste eenheden waarmee een compositie wordt gemaakt de gesloten bouwblokken; in de open stedenbouw zijn dat de (meestal veel kleinere) woongebouwen en huizenrijen, de stroken. Een buurt die louter bestaat uit een herhaling van stroken levert al snel een monotone woonomgeving op, zo meenden de modernistische architecten. Er werden verschillende manieren bedacht om dit te voorkomen, zoals het ritmisch geleden, het samenbrengen van stroken in een grotere eenheid (stempel) en het combineren van stroken tot een megastructuur. De ensembles die in dit boek zijn gedocumenteerd vertegenwoordigen deze drie compositietechnieken.

503 Ensembles
Nagele, De 8, 1947-1957

504 Ensembles
Pendrecht, Rotterdam, C.I.A. Stam-Beese, 1949-1953

Het plan van J.F. Berghoef voor het Amsterdamse Slotterhof bestaat uit zestien gerepeteerde stroken en een toren langs de drukke Cornelis Lelylaan. Door de identieke middelhoge woongebouwen op strategische plekken (aan het begin, het eind en in het midden) af te wisselen met hoogbouw wordt het project ritmisch geleed tot een ensemble. Het strakke schema is verder verfijnd door de gevarieerde uitwerking van een strook laagbouw langs de Comeniusstraat, die haaks op de stroken staat. Het is interessant om de Slotterhof te vergelijken met Buitenveldert, een uitbreidingswijk van Amsterdam uit 1960, met woningen in de duurdere categorie. Ook dit is een wijk waarin de bebouwing ritmisch wordt geleed door afwisselende bouwhoogten. De hoofdopzet van beide plannen is lineair. In Buitenveldert zijn laagbouw, middelhoogbouw en hoogbouw in aparte stroken ondergebracht. De laagbouw (met villa's en rijtjeshuizen) vormde oorspronkelijk de stadsrand van Amsterdam, de middelhoogbouw ligt in het midden en hoogbouw staat langs de rand van het langwerpige Gijsbrecht van Aemstelpark. De lange doorgaande straat midden door de wijk is ritmisch geleed door gelijke rijen drive-inwoningen af te wisselen met torentjes van zes bouwlagen.

Een tweede manier om het probleem van de monotonie te ondervangen is het samenvoegen van de losse stroken tot een grotere basis0eenheid die op zijn beurt wordt gerepeteerd. Een van de eerste plannen waarin dit is toegepast is de woonwijk Frankendaal in Amsterdam. Het is een voorbeeld van zogenaamde 'haken-hovenverkaveling', waarbij een compromis is gezocht tussen optimale bezonning en de wens grotere openbare ruimten te maken. Twee stroken eengezinswoningen (oorspronkelijk duplexwoningen) zijn samengevoegd tot een haak. Twee van zulke haken zijn gegroepeerd rond een gemeenschappelijk hofachtig plantsoen. Het aantal verkeersstraten is beperkt en de woningen worden ontsloten via voetpaden loodrecht op de straat. Dat dit experiment alleen tot stand kon komen door nauwe samenwerking bewijst het citaat van C. van Eesteren in Forum 6/7 uit 1952: 'Indien men in deze buurt iets ervaart van de mogelijkheden om met gelijkvormige en gelijkgerichte woningen menswaardige en schone woonbuurten te stichten, dan is dit in niet geringe mate te danken aan de samenwerking tussen de architecten, de gemeentelijke woningdienst, de ontwerpers van de beplantingen en de afdeling stadsontwikkeling van de dienst Publieke Werken.'

Het iets later gebouwde Rotterdamse Pendrecht heeft een vergelijkbare opzet van herhaalde grotere eenheden: de stempel. Een stempel is een verzameling verschillende strookjes die elk een ander woningtype bevatten. Deze opzet is

sociaal onderlegd door de ideeën van de 'wijkgedachte', ontwikkeld door een studiegroep onder leiding van A. Bos (De stad der toekomst, de toekomst der stad, Rotterdam 1946). Er zijn lage bejaardenwoningen, een rij eengezinswoningen en een hoog blok met etagewoningen. Deze losse onderdelen zijn gegroepeerd rond gemeenschappelijk groen en vormen de basiseenheid van de wijk. De stempel wordt omringd door straten en de woningen worden zowel vanaf de straat als vanaf voetpaden ontsloten. Een aantal stempels samen vormt een deel van de wijk. Door middel van verkeersstraten, groenstroken en zones met voorzieningen zijn deze verschillende delen van elkaar gescheiden.

Als voorbeeld van een plan opgebouwd uit stempels is in dit boek de Eindhovense wijk 't Hooi gedocumenteerd. In tegenstelling tot Pendrecht is hier geen sprake van huurwoningen maar van koopwoningen. Niet de verschillende bevolkingsgroepen (gezinnen, alleenstaanden, bejaarden) zijn uitgangspunt voor de verschillende bouwvormen, maar verschillende woonvormen. In de stempels zijn meerdere soorten rijtjeshuizen, patiowoningen en vrijstaande villa's ondergebracht. De wijk wordt begrensd door een lange en hoge flat. Deze woonwand begrenst het ensemble en, niet onbelangrijk, was nodig om de gewenste woningdichtheid te halen.

In megastructuren zijn verschillende woningtypes (en/of programma's) ondergebracht in een en dezelfde bouwvorm. De ontwerpogave om van kleinere onderdelen een groter geheel te maken is hiermee komen te vervallen. De gebouwen zijn zo geplaatst dat ze grote openbare groengebieden op een heel losse manier omsluiten – van privétuinen of semi-openbaar groen is geen sprake meer. De relatie tussen de bebouwing en de straat is volledig losgekoppeld en vaak zijn de verkeersstromen gescheiden. Voorbeelden hiervan zijn de Bijlmermeer in Amsterdam en Ommoord in Rotterdam. Het zijn wijken waar op dit moment vaak problemen zijn. Een gunstige uitzondering is Het Breed in Amsterdam-Noord, beter bekend als het 'plan Van Gool'. De geringe bouwhoogte van vijf bouwlagen, de daaraan aangepaste maatvoering van de openbare ruimte en de zorgvuldig ontworpen gevels laten zien dat modernistische stedenbouw ook 'stedelijk' kan zijn – de gebouwen in deze in dit boek gedocumenteerde wijk manifesteren zich niet als vrijstaande objecten maar geven de openbare ruimten vorm.

Beknopte Bibliografie

M.J. Meijers, 'De Architecten en de woningbouw, deel I t/m X, in: Bouwkundig Weekblad 1916 nr. 27 t/m 1917 nr. 9

J.H.W. Leliman, A.J. van der Steur (bew.), 'Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren', 's-Gravenhage 1924

'De Woningwet 1902-1929, gedenkboek samengesteld ter gelegenheid van de tentoonstelling gehouden in Amsterdam 18-27 oktober 1930, bij het 12,5-jarig bestaan van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw', Amsterdam 1930

H.P. Berlage (red.), 'Moderne Bouwkunst in Nederland, deel 2 t/m 5', Rotterdam 1935

F. Ottenhof (red.), 'Goedkoop arbeiderswoningen', Rotterdam 1936 (herdruk 1981)

Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting en het NIVS, '50 Jaar woningwet 1902-1952', Alphen aan den Rijn 1952

G. Panelli, 'Moderne architectuur in Nederland 1900-1940', Firenze 1968

F. Choay, 'The Modern City: Planning in the 19th century', New York 1969

J. Nycolaas, 'Volkshuisvesting, een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbouwbeleid', Nijmegen 1974

E. Ottens, 'Ik moet naar een kleinere woning omzien, want mijn gezin wordt te groot', Amsterdam 1975

Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting Amsterdam, 'Wonen 1900-1975', Amsterdam 1975

D.J. Grinberg, 'Housing in The Netherlands 1900-1940', Rotterdam 1977

R. Sherwood, 'Modern Housing Prototypes', Cambridge 1978

M. Casciato, F. Panzini, S. Polano (red.), 'Architectuur en Volkshuisvesting, Nederland 1870-1940', Delft 1980

S.U. Barbieri (red.), 'Architectuur en planning, Nederland 1940-1980', Rotterdam 1983

J. Castex, J.Ch. Depaule, Ph. Panerai, 'De rationele stad, van bouwblok tot wooneenheid', Nijmegen 1984

M. Casciato, 'De architectenkern De 8 en de studiecommissie Hoogbouw, 1928-1929', in: R. Bergh, J. Rutten (red.), 'De fascinatie van hoogbouw', Rotterdam 1985

W. Hartman, 'Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar, 1935-1985', Amsterdam 1985

H. van der Cammen, L.A. de Klerk, 'Ruimtelijke ordening, de ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening in Nederland', Utrecht 1986

N. de Boer, D. Lambert, 'Woonwijken, Nederlandse stedebouw 1945-1985', Rotterdam 1987

P. Groenendijk, P. Voilaard, 'Gids voor moderne architectuur in Nederland', Rotterdam 1987

B.G.A. Kempen, N. van Velzen, 'Werken aan wonen, 75 jaar Nationale Woningraad', Almere 1987

F. Smit e.a., 'De droom van Howard, het verleden en de toekomst van de tuindorpen', Rijswijk 1990

N.L. Prak, 'Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940', Delft 1991

J.A. Kuiper, 'Visueel en dynamisch, de stedebouw van Grandpré Molière en Verhagen', Delft 1991

N. de Vreeze, 'Woningbouw, inspiratie en ambities, kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland', Almere 1993

E. de Wijs-Mulkens, 'Wonen op stand, lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite', Amsterdam 1999

A. Hereijgers, E. van Velzen, 'De naoorlogse stad, een hedendaagse ontwerp-opgave', Rotterdam 2001

R. van Gool, L. Hertelt, F.B. Raith, L. Schenk, 'Das Niederländische Reihenhaushaus, Serie und Vielfalt', München 2001

Websites

www.digimmo.nl

www.2.hypotheeker.nl/waardemeter

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt met financiële steun van:

Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft

Amstelland Ontwikkeling Woningbouw bv Amsterdam

Johan Matser Projectontwikkeling bv Hilversum

Kristal nv Den Haag

Het Kadaster Apeldoorn

AMSTELLAND ONTWIKKELING

WONEN

STAWON

De Stichting Architecten Onderzoek Wonen en Woonomgeving is een ideële stichting waarin ruim zestig architectenbureaus samenwerken met als doel de kwaliteit van het wonen en de woonomgeving in de ruimste zin te bevorderen en de besluitvorming daarover te verbeteren.

STAWON werkt zonder winstoogmerk en staat onder auspiciën van de BNA.

Via studies, excursies, lessenseries en discussiebijeenkomsten wordt de vakkennis van de aangesloten architectenbureaus actueel gehouden en uitgebreid.

De studieonderwerpen worden geselecteerd op hun maatschappelijke relevantie. Daarbij komt het gehele veld aan bod: van de huisvesting voor dak- en thuislozen tot en met de toekomstige verstedelijking van Nederland, van architectuurwedstrijden tot en met regelgeving voor de woningbouw. De resultaten worden openbaar gemaakt via tentoonstellingen, symposia en boeken.

STAWON

Keizersgracht 321
1016 EE Amsterdam
020 555 36 39
stawon@bna.nl
www.stawon.nl

Colofon

Deze publicatie is gemaakt in opdracht van de Stichting Architecten Onderzoek Wonen en Woonomgeving op basis van wetenschappelijk onderzoek van de Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft

Samenstelling

Willemijn Wilms Floet, Esther Gramsbergen

Beeldredactie

Katja Efting, Esther Gramsbergen, Willemijn Wilms Floet
m.m.v. Loes Hubers

Wetenschappelijk comité

Umberto Barbieri, Fer Felder, Tako Postma, Leon Thier,
Leo Tummers, Cees de Wit

Met dank aan

Henk Engel, Leen van Duin, Marijke Helsdingen,
Endry van Velzen, Maurice Wilbrink

Tekenwerk

Peter Gros

Overige illustraties

Abacus architecten, Aerophoto-Schiphol, de Architecten Cie., Arton Bouw- en Woningtoezicht Amsterdam Oud-West, Bouw- en Woningtoezicht Amsterdam Slotervaart/Overtoomse Veld, Bouw- en Woningtoezicht Amsterdam-Watergraafsmeer, Bouw- en Woningtoezicht Amsterdam-Zuid, Bouw- en woningtoezicht Amsterdam-Zuidoost, Bouw- en Woningtoezicht Den Haag, Bouw- en Woningtoezicht Gorinchem, Bouw- en Woningtoezicht Heerlen, Bouw- en Woningtoezicht Zeist, Architectengemeenschap Van den Broek & Bakema, H.J. Claasen, Architectenbureau P.J. Coppen, Delftwonen, Niels Donckers, DSM Gist, Era Bouw, Flying Camera, Formule Makelaardij, fotografische dienst faculteit Bouwkunde Technische Universiteit Delft, Victor Freijser, Gemeentearchief Amsterdam, Gemeente Den Haag DSO, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Herman Hertzberger, Hulshof & Compagnons, Vincent Jansen, Kadaster, Fas Keuzenkamp, KLM Aerocarto, Luuk Kramer, Leyten & Partners, Nederlands Architectuurinstituut, Omnium Vastgoed, A.W.G. bOb Van Reeth, De Regenboog Fotografie, Piet Rook, De Seyster Veste, Stadsarchief Gorinchem, Stadsarchief Heerlen, J. van Stigt, Topografische Dienst Emmen, Joot Tummers, Utrechts Archief, Charles Vandenhave, Vidomes, Your Captain Luchtfotografie

Vormgeving

Joost Grootens, Amsterdam

Druk

Snoeck-Ducaju & Zoon, Gent

© 2001 Auteurs, STAWON en Uitgeverij 010, Rotterdam
[www.010publishers.nl]

ISBN 90-6450-449-0

Dit Zakboek voor de woonomgeving toont een selectie van vierentwintig woningbouwprojecten uit de rijke Nederlandse woningbouwtraditie van de afgelopen honderd jaar. Elk project is identiek gedocumenteerd met foto's en tekeningen van de stedenbouwkundige context, woningplattegronden, doorsneden, gevelaanzichten en kengetallen. Ook is van ieder project de totstandkoming en de exploitatiegeschiedenis beschreven. De verschillende projecten zijn geselecteerd op basis van de kwaliteiten van de woonomgeving en de wijze waarop de woningen zijn samengevoegd tot een groter geheel: woongebouw, straat, buurt of wijk.

Acht verschillende woonomgevingen worden gepresenteerd: villawijken, tuinsteden, stedelijke woongebouwen, vrijstaande woongebouwen, stedelijke hoven, vrijstaande hoven, landschappelijk wonen en ensembles. Elke woonomgeving is vertegenwoordigd met drie projecten in drie verschillende standen: woningwet, middenstand en vrije sector.

Een greep uit de selectie: het mijnwerkersbuurtje Leenhof in Heerlen, de parkrand van tuindorp Oog in Al in Utrecht, Parkflat Marlot in Den Haag, woonhof het Kremlin in Gorinchem en de residentie Wolveschans in Leek.

Deze unieke uitgave is niet alleen bedoeld als handzaam naslagwerk voor architecten, opdrachtgevers, bestuurders en beleidsmakers, maar bovenal als inspiratiebron voor toekomstige woningbouwopgaven.

ISBN 90-6450-449-0

9 789064 504495